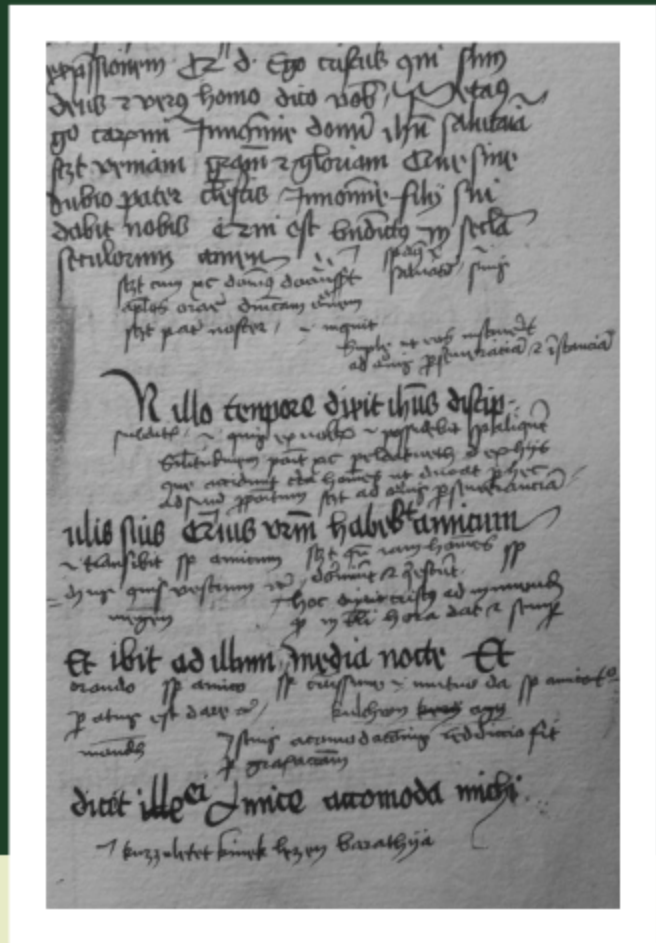

Átfedések

Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Átfedések

Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az
1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népelemek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül
való tükör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi
művelődésről
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban

Átfedések

Szövegalkotás a 16–18. századi
irodalomban

Szerkesztette
Kiss Farkas Gábor és Maczák Ibolya

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület
Kutatócsoport

Budapest, 2019

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport és az ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2019. február 7-i) előadásait tartalmazza

A borítón elől:
ELTE Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 98., 158r

ISBN 978-963-508-907-9
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztői és szerzői, 2019
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület
Kutatócsoport
Kiadványaink internetes elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport/kiadvanyaink>

Felelős kiadó: Nagy László
Tördelte: Báthory Orsolya, Maczák Ibolya
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Dránovits Anna
www.sednyomda.hu

Tartalom

Az MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport és az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2019. február 7-én tartott *Átfedések* konferenciájának programja

FARKAS FLÓRA

Céduláktól a kódexig – A compilatio folyamata a *Tractatulus de chorea* St. Paul in Lavanttal cod. 236/4 jelzetű kéziratában..... 7

KISS FARKAS GÁBOR

Kompiláció a humanista latin prédikációirodalomban – Két példa a 16. század közepéről 21

SEBESTYÉN ÁDÁM

„Egyik írást az másikkal erősítvén” – Kompiláció és forráshasználat Bornemisza Péter prédikációiban 45

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Prédikációra készülés a kora újkorban..... 59

BAJÁKI RITA

Kompiláció a 16. századi imakönyveinkben..... 69

LOVAS BORBÁLA

Bibliai történetek a 16. században 79

RÉGER ÁDÁM

Bűnbánati zsoltárok Vásárhelyi Canisius-fordításában 105

BÁTHORY ORSOLYA

„Audi Luthere...” – Luther és az ördög disputája Pázmány műveiben..... 115

KOVÁCS ESZTER

A cseh és a magyarországi lelkeségi irodalom átfedései a 17. században 139

MACZÁK IBOLYA

Stankovátsi Leopold és Pázmány-kompilációi 145

Személynévmutató..... 167

Az MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport és az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2019. február 7-én tartott Átfedések konferenciájának programja

FARKAS FLÓRA

Újraértelmező kompiláció Paul Wann Tractatus de chorea... című művében

KISS FARKAS GÁBOR

Kompiláció a humanista latin prédikációirodalomban: két példa a 16. század közepéről

SEBESTYÉN ÁDÁM

„Egyik írást az másikkal erősítvén” – Kompiláció és forráshasználát Bornemisza Péter prédikációiban

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Prédikációra készülés a kora újkorban

BAJÁKI RITA

Kompiláció a 16. századi imakönyveinkben (?)

LOVAS BORBÁLA

Bibliai történetek a 16. században

RÉGER ÁDÁM

Bűnbánati zsoltárok Vásárhelyi Canisius-fordításában

BÁTHORY ORSOLYA

„Audi Luther...” – Luther és az ördög disputája Pázmány műveiben

KOVÁCS ESZTER

A cseh és a magyarországi lelkiségi irodalom átfedései a 17. században

MACZÁK IBOLYA

Stankovítsi Leopold és Pázmány-kompilációi

FARKAS FLÓRA

Céduláktól a kódexig

*A compilatio folyamata a Tractatulus de chorea
St. Paul in Lavanttal cod. 236/4 jelzetű kéziratába*

Dolgozatomban¹ Paul Wann passauai kanonok és teológus *ad populum* prédikációjának² (teljes címén *Tractatulus de chorea, cancionibus, instrumentis musicis, azaz Kis értekezés a táncról, énekekről és hangszeréről*) a Sankt Paul im Lavanttal bencés monostor könyvtárának cod. 236/4 jelzetű kéziratvariánsát vizsgálom a szöveg felépítésének, felépülésének szempontjából. Az összehasonlítás alapját az ezt megelőzően ártirt linzi változat képezi (Oberösterreichische Landesbibliothek, cod. 366, 313^r – 320^v).³A legszembeütőbbben abban tér el a két kézirat, hogy a 236/4-ben a főszöveg mellett tartalmilag lazábban kapcsolódó, önállóan is tekinthető egységeket tartalmazó különálló lapok és számos marginális megjegyzés is alkotja a latin nyelvű prédikációkéziratot. Feltételezésem szerint a 236/4 *De chorea*-ja szerzői fogalmazvány, mely a kompilálás folyamatának több jegyét is magán viseli. Szeretném bemutatni a kézirat mindazon helyeit, melyek alapján erre a következtetésre jutottam, különösen is kontrasztba állítva a linzi kézirat írásképét tekintve folyamatosabb (két hasábra rendeződő, tisztább kézirat, ám több benne a szövegromlás), tartalmában azonban kissé darabos szövegével. Ezt a mai olvasó számára egyenetlennek, esetleg mechanikusnak érződő benyomást részben az érvek és példák sorszámozottan egymásra épülő, egy tételmondat bizonyítását megcélzó szerkesztési módja is

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² *Ad populum* mint műfajjelölés: MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből a kezdetektől a XIV. század elejéig*, Debrecen, Kossuth, 2002 (Csokonai Könyvtár), 146.

³ A *Tractatulus de chorea* hat kéziratban maradt fenn: az első három keltezése budai, míg a többié passauai. Mindkét helyszín fontos állomása a szerző-kompilátor, Paul Wann passauai kanonok életének. A kéziratok jelzetei a következők: (1) Linz, Oberösterreichische Landesbibl., cod. 366, 313^r – 320^v, *ad populum predicatus Bude*; (2) St. Paul im Lavanttal, Stiftsbibl., cod. 236/4, *ad populum Bude predicatus*, 79^r–90^v; (3) München, Bayerische Staatsbibl., clm 16229 (Passau, St. Nikola, Augustinische Kanoniker), 1^r–17^v, *Bude*; (4) München, Bayerische Staatsbibl., clm 5231, 265va–275vb, *ad populum predicatus Patavie*; (5) St. Florian, Stiftsbibl., cod. XI. 232, 312^r–327^v, *Patavie*; Eichstätt, Universitätsbibl., cod. st 242, 289ra–297va, *Patavie*. (Alfons HUBER, F. J. WORSTBROCK, *Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, X, ed. Burghart WACHINGER, Berlin, De Gruyter, 1999.)

okozhatja, részben viszont a szövegalkotási eljárás, melynek lényegétől idegen a linzi kézirat látszólagos egysége. Amellett, hogy úgy vélem, a lavanttali kéziratot a szerkesztés munkafolyamatát is alkalmunk nyílnak tanulmányozni, feltételezem, hogy betétlap-mellékletei, számozott listái és kulcsszavakat feltüntető marginálisai nem pusztán lezáratlanság nyomai, hanem a használatra készült kézirat alkalmazási módjáról árulkodnak.

Az összefüggő lavanttali kódexlapok táncellenes érvelését a bibliai idézetek⁴ köré szövődő auktoritás-szentenciák, summa-részletek egyben mozgatható paneljei támasztják alá, gazdag példázattal. Szembetűnő, hogy a különálló lapokon viszont zömmel exemplumok találhatóak, továbbá illusztratív elbeszélések, kitérők, egy-egy idézetre felépített érv kifejtése, mindenesetre szinte mindig egységként kezelhető szövegek. Bár a különféle hivatkozási jelek⁵ akár a szövegegységek végleges elrendezését és a gondolatmenet rekonstrukcióját is segíthetnék, a helyenként elentmondó nyomok és az egységek közti keresztivatkozások következtében inkább arra törekedtem, hogy összevegyem a két kézirat szövegdarabjainak sorrendjét. Ez alapján úgy látszik, hogy a linzi kézirat nagyjából követte a sorrendet, mindazonáltal kevesebb szöveget tartalmaz, és tudatos szerkesztésnek kevésbé viseli nyomait. Leginkább abból következtek erre, hogy az exemplumok a linzi példányban nem ott helyezkednek el a „főszövegben”, ahová tárgyuk, arányérzék vagy az érvelés logikája alapján kívánkozhatnának, hanem a kézirat vége felé sorakoznak egymás után.

Mielőtt kifejténém, hogy a kéziratok relatív kronológiájában⁶ miért vélem a linzi *Tractatulus de chorea*-t a lavanttaliról készült másolatnak, utóbbinál pedig megkockáztatható, hogy szerzői példányról van szó, röviden ismertetem Paul Wann pályáját és életművét, illetve a *Tractatulus* hozzávetőleges tartalmát, gondolatmenetét és néhány stílusbeli jellemzőjét.⁷

Paul Wann (1420~25–1489) a felső-pfalzi Kemnathban született. 1441-ben iratkozott be a bécsi egyetemre mint a „bajor nemzet” tagja. 1448-ban szerezte

⁴ A tematikus *sermo* 12. század második felében kialakult típusa egyetlen bibliai versre, vagy (mint a *De chorea* esetében) egy adott témára épül. (MADAS, *i. m.*, 19.)

⁵ Más-más elrendezésű pontokkal vagy vörös utórajzolással egyénített vonások és keresztiek szövegközi, illetve marginális helyzetben.

⁶ A három budai keltezésű kéziratváltozat kollacionálása révén termem egy minél teljesebb és helyesebb változat forrásokat is feltüntető szövegkritikai kiadás elkészítése.

⁷ A leírás a linzi variáns alapján készült, de az egységek sorrendjének viszonylagos mozgékonyán túl, és kisebb elírásokat, szórendcseréket leszámítva a két szöveg számottevően nem tér el egymástól. A lavanttali szöveg többletéről és a másolatból már kimaradt egységekről az összeállítás taglalásánál írok bővebben.

meg az *artium magister* címet, ezután négy évig latin nyelvi és logikai előadásokat tartott az egyetem *artes* fakultásán, emellett 1449-től a teológiai karon is oktatott. Hamarosan a teológia és a kánonjog doktora, majd a passai egyház hitszónoka (1460) és kanonokja lett. Az egyetemhez kötődve elsősorban Bécsben élt, de sokfelé járt-kelt; kiterjedt kapcsolatrendszerét személyesen és levelek útján tartotta fenn.⁸ Konrad nevű öccsével való levelezéséből is tudható, hogy többször járt Budán (öccse itt volt iskolarektor), és a szóban forgó *Tractatulus de chorea* című kézírata alapján elmondott prédikációja⁹ itt hangzott el (*ad populum Bude predicatus*).

Előadásából nőtt ki *sermo*-gyűjteményei. Teológiai művekből, prédikációkból és traktátusokból álló munkássága javarészt 1460–1470 között keletkezhetett. Nyolc nagyobb prédikációciklusa és egyéb, egyetemi ténykedéséhez köthető munkái mellett maradtak ránk magukban álló vagy rövidebb prédikációi is, ezek sorába tartozik a *Tractatulus de chorea*.¹⁰

A teljes cím félrevezetőnek tűnhet, hiszen a főtémát a tánc jelenti; az énekről és a hangszeres játékról Wann érintőlegesen tesz csak említést. Az egyházi táncellenes irodalom („kirchliche Antitanz-literatur”¹¹) gondolatmenetében általában fel sem merül a tánc művészetnek tekintése. A tánc a kísértés és valamennyi főbűn alkalmá, az ördög teljes fegyvertára, az ő kultusza, s a megváltás és a szentségek gúnyos elutasítása. A tánc tilalma nem is kétséges; a forma kedvéért és a táncellenes érvelés részletes kibontása érdekében Wann „kételkedik” („*dubitatur, an...*”), szabad-e a tánc, s felveti a kérdést a szabad tánc feltételeiről, jobban mondva a tiltott ismérveiről, s megvizsgálja, miképpen támaszthatja alá a felettebb szigorú óva intést, *exhortatio*-t¹² a Szentírás és az auktoritások tekintélye, és a *ratio* feleletei a felvetődő ellenérvekre.

Noha némelyek valamivel megengedőbbek,¹³ a táncellenes irodalom álláspontja végső soron az, hogy a feltételek úgysem teljesíthetőek, ezért a tánc mint

⁸ Alfons HUBER, KUBINYI András, *Egy budai iskolamester pályája a XV. század második felében = A magyar iskola első évszázadai: Die Ersten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn. 996–1526*, szerk. G. SZENDE Katalin, SZABÓ Péter, Győr, Xántus János Múzeum, 1996, 51–52.

⁹ A szóbeli prédikáció anyanyelvű volt; ebből az vizsgálható, amit saját használatra leírtak, vö. MADAS, *i. m.*, 9.

¹⁰ Paul Wann műveiről és életéről bővebben lásd: Alfons HUBER, F. J. WORSTBROCK, *i. m.*

¹¹ Valeska KOAL, „*Detestatio choreae*”: *Eine anonyme Predigt des 14. Jahrhunderts im Kontext der mittelalterlichen Tanzpolemik*, Francia, 34(2007), 19–38.

¹² Büntől óvó, erényre serkentő lelkipásztori biztatás, vö. MADAS, *i. m.*, 19.

¹³ Pl. a sok szerző forrását képező *Summa Angelica*, mely hét feltétel teljesültén engedélyezi a táncot. Ugyanakkor például Laskai Osvát és Wann szerint is a táncot akkor is tiltani kellene, ha esetleg minden feltétel teljesül (nehogy mások megbotránkozzanak); továbbá vitatják, hogy egyáltalán létezne ilyen tánc. TÓVAY NAGY Péter, „*Szabad hát a Tánc?*” –

kísértésre vezető alkalom kétségtelenül kerülendő. Mindez – a látszólag dialektikusan érvelő-vitatkozó, ám a gyakorlatban kezdettől kész, hagyomány által rögzített állítás mellett kiálló beszéd, s jellegzetes eleme, a szabad és tiltott tánc ismérvei – beleillik egyrészt a bizonyos megszorításokkal skolasztikus *sermón*nak nevezhető műfaj¹⁴ terminológiailag kellőképp nem megragadható kereteibe, éppúgy, mint a táncot mint az ördögtől származó kísértési alkalmat vitathatatlanul kárhoztató, *chorea*-témájú *sermók* tipikus szerkezeti elemeket, toposzokat, érvsorokat és citátumnyalábokat felvonultató modelljébe.

E legalább a 13. század óta létező beszédhagyomány¹⁵ kiemelt szerepet tulajdonít az érzékeknek: a látvány, a hang és az érintés veszélyt jelent a tánc mindkét nembeli résztvevői számára. Wann, noha az *arma diaboli*¹⁶ allegorikus toposzt a kompilációs mintákat követve az Ószövetség rossz asszonyokról és a csábítás és paráznaság bűneiről szóló szakaszaival illusztrálja, nem mulasztja el több ízben is hangsúlyozni, hogy a csinos fiatal férfiak éppúgy az ördög tüzes kardjai a táncban a nők lelki értelemben vett, üdvösséget fenyegető megölésére.

A prédikáció szem előtt tartja a műfaj társadalmi kontextusát is, így gyakorlatias példákkal is él, és általában nyelvileg és stílusában is egyszerűbb, érvelése pedig repetitív, ciklikusan mindig ugyanoda vissza-visszatérő. Közérthetőségre törekedve

A tánc motívuma a 16–17. századi magyar és latin nyelvű egyházi irodalomban Pázmány Péter, Gyulai Mihály, Pathai Baracsi János, Szentpéteri István művei alapján, Sic Itur ad Astra 16 (2004)/1–2, 176–177.

¹⁴ Csak némi megszorítással alkalmazhatjuk a „skolasztikus” jelzőt, hiszen a skolasztikus módszer fontos tartozéka a dialektikus érvelés, az egymással szembenálló nézetek ütköztetése, ami a *sermók*ból teljességgel hiányzik. Az érveket a „thematikus sermókban a Bibliára és a nagy egyházi tekintélyekre való hivatkozás helyettesíti, a tőlük vett idézeteket példák, exemplumok és legendarészletek egészíthetik ki. A prédikáció a már kiérlelt, kétségbevonhatatlan igazságot hirdeti.” MADAS, *i. m.*, 130.

¹⁵ Vallástudományi kontextusban a tánc tilalma már előbb is kimutatható (BALOGH József, *Ünnep és ünnepontás: Adalékok a középkori „temetői táncok” magyarázatához*, Ethnographia, [1926], 113–121.), sőt, más középkori egyházakhoz hasonlóan a magyar egyházi törvénykezés is igen korán elítéli a táncolást: az 1279. évi zsinat 43. pontja kimondja, hogy „közösítő büntetés terhe mellett azt is megtiltjuk a papoknak, hogy a temetőekben vagy a templomokban megengedjék a táncot, mert amint Szent Ágoston mondja, ünnepnapokon még ázni és szántani is jobb, mint táncot járni” (TÓVAY NAGY, *i. m.*, 172), de a kifejezetten e téma köré építkező prédikáció a maga sajátos érvrendszerével, toposzaival, auktoritáscitátum-hálózatával a középkorig várta magára. Az idézet a szántásról mint kisebb rosszról gyakorta feltűnik táncellenes prédikációkban, így a 236/4 jelzetű *De chorea*-kézirat egyik betétlapján kiemelten is. BALOGH József írása arra a kérdésre keresi a választ, miért jutna eszébe bárkinek is éppen temetőben táncolni.

¹⁶ „Az ördög fegyverei.”

pellengérezni ki a táncot, mindvégig kitarva amellet, hogy a halálos bűnök, kiváltképpen pedig a bujaság melegágyaként interpretálja azt. A tágabb összefüggéseket tekintve Wann műve szervesen kapcsolódik a késő középkori kompilatív prédikációirodalom hagyományába, műfaji előzményeivel számtalan tematikus és szövegszerű egyezést mutat.

A szövegszerű egyezést többnyire önmagukban is értelmezhető, de építőelemként is felhasználható kisebb-nagyobb egységek szó szerinti átvételeként tekinthetjük; ezen egységeket hivatkozások, sorszámozás és magyarázó mellékmondatok, illetve a főbb tételek megisméltései kötik össze.

Ezen a cédulázásként is értelmezhető jelenségen túl egyéb jelek is sejtetik, hogy a 236/4 jelzetű kódex *De chorea*-szövege használatra készült, akárcsak a linzi kézirat, sőt, talán azt is, hogy alkotó és egyszersmind aktívan használó szövegformálás tanúját szemlélhetjük benne.

A kézirat több külön beillesztett cédulát, marginális bejegyzést, a szöveg felhasználójának szóló instrukciót, egységeket jelölő alcímeket és a funkcionális kiemelés szolgáló, a kézirat vége felé egyre fokozódó mértékű rubrumozást tartalmaz. A szerkesztés nyomai ellenére is tagoltabb, szellősebb, rendezettebb azonban a szöveg, mint a linzi változatban: a bekezdéshatárok értelmi határra esnek, bekezdésen belül is szónyi üres hely jelzi, hogy a gondolatmenet logikusan tagolódik, több helyütt és pontosabban számozottak az egységek; a felépítést olykor tartalomjegyzékszerű listák is mutatják. Figyelemfelhívó a mutató kezecskét ábrázoló vonalrajz (*mancilla*) a margón, lényegkiemelő funkcióban használatos, esetenként pedig azt mutatja, hogy a szöveg kiegészíthető az egyik cédula tartalmát az adott ponton beszúrva.

A ténylegesen is megvalósult utólagos beillesztések különféle csoportjaira láthatunk példát a kéziratban. Jellemző a forrás pontosítása, pl. az első lapon a prédikáció forrásainak listáját egészíti ki a margón: *et commentariis doctorum* (79^r),¹⁷ vagy még egy idézet hozzárendelése a bekezdéshez, pl. az indoklásképp feltüntetett *Unde Exodus 31. dicitur: qui polluerit sabbatum meum, morte moriatur* (86^r; cf. Ex 31:14¹⁸). Ugyanitt érdemes megfigyelni a piros ponttal kísért vonást mint beillesztésjelet, akárcsak a 87^r-n. Kiegészítő adatot olvashatunk a 82^v margóján a főszövegbeli *Holofernes captus est*¹⁹ mellett, mely az elhangzottakat nyomatékosítja és a

¹⁷ „És a doktorok magyarázataiból.”

¹⁸ „Ezért tartsátok meg a szombatot, legyen az szent előtettek. Aki megszentésteleníti, az halállal lakoljon.”

¹⁹ „Holofernéz foglyul esett.”

forrást is megjelöli: *cum tamen Holofernes habuit magnum exercitum, peditum 120 milia, equitum 22 milia preter captos, quos secum ducit, ut patet Judith secundo.*²⁰

A linzi kéziratban ezen marginális glosszák mindegyike betagozódott a főszövegbe, ezért vélem úgy, hogy a lavanttali szerzői példányról készült későbbi másolat, s egy teljesebb szöveg létrehozása volt a szándék, olykor az értelem vagy a kézreálló használhatóság rovására. (Talán nem volt véletlen, amikor egy idézet vagy exemplum nem a főszövegbe került: nem minden helyzetben szükséges elhangoznia.) A legjellegzetesebb indíttatás ezen glosszák írására a magyarázó szándék, a hat példából itt egyet közlök. Egy Szent Jeromosnak tulajdonított idézethez (*Gladius igneus est species mulieris*)²¹ és a Dávid királyról és Uriás feleségéről szóló történethez fűz a felső margón magyarázatot és személyes megjegyzést is:

Tantum enim invaluit hoc pessimum vicium luxurie in viris, qui cum vident mulierem ornatam, statim eam iudicant adulteram, et ex tali levitate mulieris recipiunt occasionem, quo modo eam possent inducere ad consensum adulterii. Et cetera. Ecce quot scandala! (81^r).²²

A margón rövidítésjelekkel feltüntetett mutatók szolgálnak a gyors tájékozódáshoz, a kezekkel egyetemben. E kéziratban találkozhatunk a tánc feltételeit taglaló szakaszban az egyes feltételek²³ megjelölésével (*circumstantia*), a példázat rövidítésjelével (*exemplum*), illetve egy helyütt tisztán kivehető nagy, vörös betűkkel ez áll: *chorea*. Itt (89^v) Aranyszájú Szent János definitív allegórián alapuló táncellenes érve olvasható, melyet előszeretettel használnak fel a prédikációk szerzői, többek között Temesvári Pelbárt is: *Chorea est circulus, cuius centrum est diabolus*.²⁴

A felhasználáshoz explicit utasításokat is kap a kézirat forogatója. Sámson történetének lényegretörő összefoglalása után: „bővebben lásd itt” (82^v), eredetileg: *Judicum 16. Historiam vide ibidem*²⁵. Pár oldallal később (85^v): „fontos” – a margón a *notandum* szó rövidítésjele és *manicula* is található közvetlenül egymás alatt; itt Wann

²⁰ „Ámbár Holofernésznek mégiscsak nagy serege volt, százhuszezer gyalogosa és huszonkétezer lovasa, és még hozzá azok, akiket mint foglyokat vezetett magával, amint az Judit második könyvéből tudható.”

²¹ „Tüzes kard az asszony arca.”

²² „Ennyire megerősödött a bujaság szörnyű vétke a férfiakban, akik, mihelyst látják, hogy egy asszony kicsinosította magát, rögtön úgy ítélik meg, hogy házasságtörő, és az asszony e könnyelműségében megragadják az alkalmat, miképpen vihetnék bele, hogy a házasságtörés bűnébe beleegyezzenek. S így tovább. Lám, mennyi, de mennyi botrány!”

²³ Pl. 80^r, 85^r (*cca*); 89^r (*exm*).

²⁴ „A tánc kör, melynek középpontja az ördög.”

²⁵ „Bírák 16. könyve. A történetet lásd ugyanitt.”

sajátosan értelmezi azt a forrását, mely nem minősíti feltétel nélkül halálos bűnnek a táncot. Az ellenérv a nézőközönség megkerülhetetlen megbotránkoztatása, mivel így azt hihetik a körülállók, hogy nem tilos, ami szemük láttára történik. A *manicula* jelezheti a tánc nézőire is vonatkozatható, külön lapon szereplő exemplum itt javallott beiktatását. A szerző saját, e kéziratban csupán szórványos javítási tevékenységére is reflektál. A 90^r-n két áthúzott sor után egy „lapozz”-jelzés következik (*verte folium*). A belső címek adása pedig tájékoztat a résztémáról és bátorít a szövegység felhasználására. Erre példa a 87^v-n: *Secuntur aliquae dubia de chorea*²⁶ (87^v) – ez az egység a linzi kéziratban már jelöletlenül maradt, talán mert a táncellenes bizonyítékok sora itt sem szakad meg látványosabban. Egy másik szakasz (89^v) a következő címet viseli: *7 sacramenta ecclesie*.²⁷ Mindkét esetben utólagos a bejegyzés a felső margón, ahová más esetben nem került volna írás.

A kézirat példázza a rubrum, a vörös tintás megjelölés többféle funkcióját is: bibliai idézetet vagy adott helyre való hivatkozást húz alá a szerző, az értelmezés szempontjából fontos gondolatot emel ki, máskor a tételmondatot vagy az exemplum tanulságát. Tekintélyt, tiszteletet is jelöl az aláhúzás: az egész éven át bűnhődő táncosok feloldozóját, Szent Gilbert kölni püspököt, illetve titulusát illeti meg.

Az áttekinthetőséget, könnyebb visszakeresést szolgálják a vázlatos listák. Egy számozott lista a táncfeltételekről (*octo circumstancie*) a linzi kéziratban már nem szerepelt (80^r); a lista kiemelten fontos, mivel *manicula* mutat rá. További számozott vázlatok láthatóak a 84^v-n, illetve a 89^r-n. Utóbbi szintén nem szerepel a 366-ban; annak okait veszi számba, hogy a tánc szemlélői is vétkebe esnek. Éppenséggel ide is helyezhetnék a körülállók bűnhődéséről szóló passzust az egyik külön lapról, ahol itteni állításait fejt ki kerek mondatokban, s ezt egy marginális bejegyzés – *astantes choree peccant* – is alátámasztja,²⁸ és *manicula* ábrája mutat rá (talán részlet beillesztésének jele).

Ezennel rátérek a kézirat különálló betétlapjaira, melyektől a vizsgálódás elindult. Az exemplumok esetén tűnik legvalószínűbbnek, hogy szerzőnk cédulázást alkalmazott: anyagot gyűjtött, de a végleges elrendezésre nem került sor, talán szándékosan. A kompilátor számára előnyt jelent, hogy a példázatok különféle elemeit

²⁶ „Íme néhány kétely, mely a táncsal kapcsolatos.”

²⁷ „Az Egyház hét szentsége.”

²⁸ „A tánc körül állók vétkeznek.”

kiemelve többféle érvelésbe is beilleszthetőek, ha ugyanazon morális kérdés részletes kidolgozásáról van szó, és ezen exemplumok hitelesítésre²⁹ is szolgálhatnak, amellet szemléletesek és nagy hatást gyakorolhatnak a hallgatóságra.

Évégett Paul Wann is bőséges és változatos példaanyagot használ fel, a tilalom ellenére táncolók bizarr bűnhődéstörténete mellett bibliai példákkal és anekdotikus legendarészletekkel is találkozunk. A kompilatív mintasermo-irodalom kiterjedt és hálózatosan szövődő műfaji hagyománya az adott szentírási szakaszhoz vagy liturgikus alkalomhoz köthető témán keresztül kiegészül az annak kifejtéséhez leginkább alkalmas *auctor*-idézetek, exemplumok és allegorikus toposzok hálózatával, s ehhez kézikönyvek is álltak a prédikációszerzők rendelkezésére.³⁰

A legjellegzetesebb exemplum-típus talán az úgynevezett ünneprontó-toposz, az időleges tánctilalmat megszegők bűnhődése; ezt az Európa-szerte elterjedt mondaformát mi leginkább Arany balladájából ismerhetjük.³¹ A *De chorea* példázatai például természeti csapásokat, a gonosz lelkektől elszenvedett kínokat, forgószelet és égből aláhulló sziklákat helyeznek kilátásba az ünneprontóknak.

A természeti csapásokról szóló példázatot éppen a lavanttali kézirat első betétlapján olvashatjuk, melyen ismét kis kéz mutat az ezt megelőző legendarészlet felvezető gondolatra: mibe torkollanak evilági gyönyöreink a túlvilágon? A megidézett történetben³² Szent Damjának megjelenik ugyancsak szentéletű nővére, amint a tisztító tűzben szenved, mivel táncot látott, éneket hallott, s penitencia nélkül gyönyörködött benne. Ez alapján a részlet illik a táncot pusztán szemlélők és mégis vétkezők leírásai közé. A másik exemplum³³ egy táncversenyt beszél el – a helyi pap tilalma ellenére, ráadásul ünneppanapon –; villám, vihar és jégeső sújtotta még a környező falvakat is, ahonnet ez alkalomból odalátogattak (mint nézők). A történet másik aspektusa az időpont feltétele miatt tilos tánc; ezt a gondolatot egy Szent

²⁹ Például a 90^v-n található táncset-leírás lokalizálva és datálva, mely a linzi kéziratból ugyancsak kimaradt, pedig témájából kifolyólag biztosan a *De chorea* része.

³⁰ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata: a hiteles információk összegyűjtésének kevésbé bevallott módszerei: Az intertextualitás információs rendszerei*, Budapest, Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 23).

³¹ Lásd pl. BINDER Jenő, *Párbuzamok Aranyhoz*, Egyetemes Philológiai Közlöny 24(1900), 20–25; KATONA Lajos, *Arany Jánosnak „Az ünneprontók” cz. Balladája*, Egyetemes Philológiai Közlöny 23(1899), 954–955; KATONA Lajos, *Az ünneprontók*, Etnographia, 11(1900), 297–309; MOLNÁR Antal, *Ünneprontók Pozsegán 1629-ben*, Magyar Könyvszemle 124(2008), 111–122.

³² A legendarészlet nem szokványos exemplum; a tipikus bűnhődéstörténetről: MOLNÁR, *i. m.*, 111–112. A margón mégis jól kivehető az *exemplum* szó rövidítésjele.

³³ Temesvári Pelbárt a forrásáról: *Legitur, ut narrat in sermone quidam doctor Paulus, quod...* ld. TÓVAY NAGY, *i. m.*, 173.

Ágoston-idézetre alapozza Wann: vasárnap még a munkavégzés is kisebb rossz, mint a szemérmetlen szökdecslés. A linzi kézirat ezen a ponton az ünnepnap fogalmát fejtegeti tovább.

A 236/4 viszont alighanem egy másik betoldott lapon veszi fel a fonalat: egy komplett egység épül a fenti Ágoston-idézetre, mely keretként zárja körbe elemeinek kifejtését, beleértve a fiktív beszédpartnerben³⁴ ébredt kételyeket és az azokra adott válaszokat is.

A következő különálló lap egy Jacobus de Voragine-*sermó*ból³⁵ kölcsönzött szakasz: kitérőként helyezhető el a szövegben. Az elkárhozottak pokolbéli táncairól és processzióiról, s keserves énekükről (*cancio valde lugubris*; minden sora kezdete: *Vē*, azaz ja) ír, továbbá arról, hogy az evilági táncok gyakorta a poklokra vezetnek. Négy pont keretezte kereszt ismétlődése jelzi a folytatást: az *arma diaboli*-toposz részletezését, majd a hideg kő és a kormosodó fal hasonlatát. Itt olvashatunk ismét az érzékekről és veszedelmes közvetítőikről (*colloquium, aspectus, tactus*)³⁶, ezúttal követendő példától kísérve: a pap, aki még halálos ágyáról is hátrálásra szólította fel szolgálóját, nehogy kísértésbe essenek (*recede, mulier, recede!*)³⁷.

Egy másik külön lapon megint csak exemplumot³⁸ találunk. E példázatra egy másik cédulán „mint már említettem” tesz utalást; ha lehetséges cél lenne a sorrend rögzítése (feltételezvé, hogy a szerző folyamatos és rögzített szöveget tervezett létrehozni), ez fontos nyom volna.³⁹ Témája egy táncos-énekes kedvű szép leány ördöggézzre kerülése és forgószél általi elragadtatása. A felismerhetlenségig halálra zúzott leány bűne az volt, hogy táncával sokakat bujaságra csábított. Az analóg másik történet főszereplője egy ifjú, aki nem hitte a prédikáló papnak, hogy a tánc a pokol kapuja volna. Amint pedig maga is táncra perdült, hatalmas és szegletes

³⁴ Az érvelés kedvéért megképzett *interlocutor* idővel olyannyira konvencionizálódott típusává vált, hogy pl. Szentpéteri István református prédikátor beszédében nevet is kapott: Dávid táncáról száll vitába fiktív ellenfelével, akinek beszélő neve (*Ugri uram*) éppoly egyértelmű állásfoglalás, mint a prédikátor szigorú tilalma, mely azon alapszik, hogy a tánc mellett felhozható érveket a kategórián kívül helyezve érvényteleníti (TÓVAY NAGY, *i. m.*, 204).

³⁵ Jacobus DE VORAGINE, *Sermones dominicales per totum annum*, Venetiis, 1572, 86. (*Sermo tertius. In quo ostenditur, quod cum Deum laudare debeamus, mundum, carnem et diabolium, eius inimicos veneramur.*)

³⁶ „Társalkodás, tekintet, érintés.”

³⁷ „Hátrálj, asszony, hátrálj!”

³⁸ *Exemplum in chorea factum episcopatu Cameracensi* címmel.

³⁹ *Ut in eo exemplo prius dicto de quedam puella in episcopatu Cameracensi.* („Mint ama korábban mondott példázatban egy bizonyos leányról a cambrai püspökségben.”)

kődarab zuhant rá az égből: agyonsújtotta őt. A sokaság szeme láttára megnyílt a föld, és elnyelte a holttestet.

A két exemplum párhuzamossága világos; az egyesített főszövegben is egymás után kerültek, sőt, az összekötő félmondat is ugyanaz a linzi kéziratban. Az egység külön címet is visel, és a betétdlap alján annyi üres hely maradt, amennyit a különben takarékos papírhasználó nem engedett volna meg magának (gondoljunk pl. a felső margóra préselt kiegészítésekre).

A lap másik felén arról olvashatunk, hogy a világi éneket hallván meg kell emlékeznünk Krisztus kiáltásáról a kereszten, vagy az angyali kar mennyei énekéről. Elgondolkodásra, elmélkedésre hívja itt hallgatóságát a prédikációvázlat. Itt eszünkbe juthat a táncellenes tematikus prédikáció azon érvcsoportja,⁴⁰ amely a táncot a nevetséges ostobasághoz (*magna stulticia est saltare sicut hircus*)⁴¹, őrülethez, sőt: a gúnyhoz társítja. E gúny Krisztus kereszthalálát éri.

Bár ez a linzi kéziratban egyáltalán nem jelent meg, a 236/4 egyik mellékletéből kiegészíthető a szöveg hagyományhoz igazodó szerkezete.⁴² Fontos megjegyezni, hogy bár szervesen kapcsolódhatna a szöveghez, a másolatból mégis kimaradt. Ebben az is közrejátszhatott, hogy címe alapján jobban kiválik szövegkörnyezetéből: Wann megadja, hogy milyen liturgikus alkalomra, mely vasárnapra szánja (*circa dominicam in quadragesima, circa evangelium hoc est bene applicandum*)⁴³, de az elve az, hogy bármikor⁴⁴ alkalmazható, ha a tánc ostorozásáról van szó (*et potest etiam applicari quandocumque aliis temporibus „quam male sint choree”*).⁴⁵ A táncolók csúfot úznak Krisztus szenvedéséből és kereszthalálából, a prédikáció az ő feltételezett gondolataikat⁴⁶ követve ezen allegóriát vezeti végig a részlet rendre megfelelően egymásnak a gesztusokat, testrészeket és öltözeteket. Ezután még egy változata

⁴⁰ BÁRCZI, *i. m.*

⁴¹ „Nagy ostobaság úgy szökdécselni, akár a bakkecske.”

⁴² Szövegpárhuzam, ahol a táncolók a Megfeszítettet gúnyolják: *Hiú öröme: Harmadik szentbeszéd Ötvened vasárnapra: Krisztus szenvedésének megsértése a bűnök és hiú öröme által, és az ihyennek büntetése* = TEMESVÁRI Pelbárt *válogatott írásai*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Budapest, 1982, 70–78. (Váradi Béla fordítása.)

⁴³ „Bőjti vasárnapi evangéliumhoz jól alkalmazható.”

⁴⁴ BALOGH említi (*i. m.*, 121): „házánkban vidéki papok még 1875-ben is prédikáltak a táncos és dalos tor ellen”.

⁴⁵ „És olykor más időben is fel lehet használni [arról szólván], milyen rosszak a táncok.”

⁴⁶ A gondolatokat („ha Isten fia vagy, szállj le a keresztről”) marginális egészíti ki, itt a főszövegbe piros + jel kerül, mely oldalt is feltűnik. „Míntha mondanák: lásd, íme bezzeg én jól tudok táncolni, de a te lábaid a kereszthez vannak szögezve (*ac si dixerent: vide, ego possum bene saltare, sed pedes tui sunt affixi in cruce*).”

elhangzik a korábban már említett kárhozott siralmas éneknek, melyben az anaforikus jajszót⁴⁷ az egyes testrészek felelősségre vonó elátkozása követi. *Talia deberent cogitare choreisantes, qui se ad choream ornant*⁴⁸ – zárul a szakasz a bűnök megfontolására és megbánására való szólítással.

Az utolsó különálló lap újabb exemplumot (a szentmisét táncoló gyermekek zavarják meg; a pap szavára táncoltak és énekeltek egy esztendeig, sem ettek, sem ittak, de térdig, utóbb combig a földbe süllyedtek) tartalmaz, mely a szent helyen való tánc⁴⁹ ellen íródott.⁵⁰ Tehát ott, ahova a linzi másolatban került, meglehetősen szervesen helyezkedik el; a lavanttaliban afféle cédulázásnak vélem az exemplumok különhagyását (hiszen számos beszédhelyzetben, többféle érvelésbe is beilleszthetők). Az is emellett szól, hogy bár tapasztalható volt a kéziratban az egyértelműen beillesztésre szánt szövegnek és helyének következetes koindexálása, e lapon nyoma sincs ilyen jelnek. A linzi variánst viszont olyasvalaki állította össze egybefüggő folyó szöveggé, aki nem szabad felhasználásra, újrendezhetőségre szánt szövegdarabok egyvelegeként kezelte.

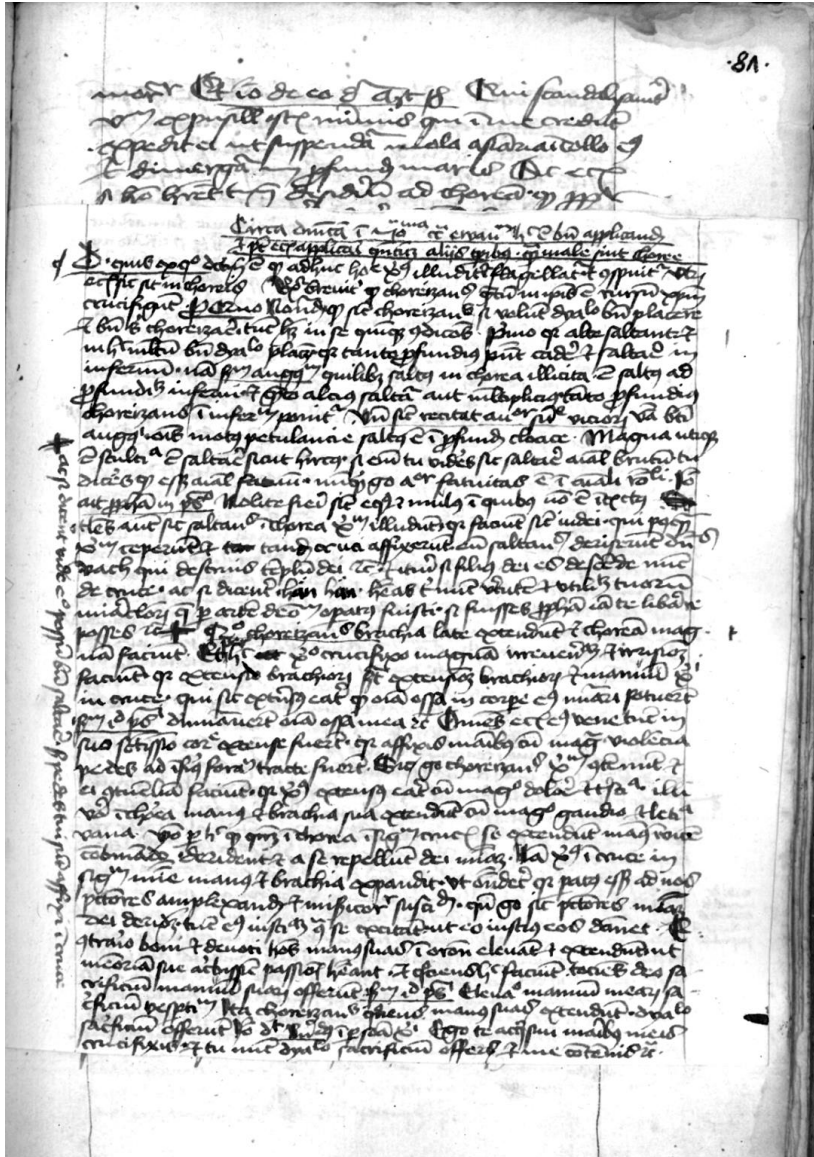
Összegzésképp: azt szerettem volna egy kézzelfogható példán, Paul Wann *Tractatulus de chorea*-ján bemutatni, hogy milyen kérdéseket vet föl és milyen következtetésekre adhat alapot egy olyan kézirat, melynek formája eltér a megszokottól, inkább hálózatos, mint lineáris, és inkább kombinálásra szánt, semmint rögzített; és ez az eltérés talán valamely olyan funkcióval bír, ami egy kis lépéssel közelebb vihet minket ahhoz, hogy hogyan képzeljük el a kompilatív prédikációirodalom keletkezésének kivonatolva mozaikoló módozatait.

⁴⁷ A Pray-kódex egy *de mortuis* (142r) *sermónja* hasonló éneket ír le, mint ez a szöveghely, és mint a korábban említett Jacobus de Voragine-idézet: *Primi cantant triplex ve, quia Deum offenderunt, quia diabolo consenserunt, quia torquebuntur in perpetuum.* (TÖRÖK József, *A Pray-kódex egy kevéssé ismert beszéde*, Magyar Könyvszemle 108[1992], 157–161; idézi: MADAS, *i. m.*, 120–121).

⁴⁸ „Efféléken kellene elgondolkodniuk azoknak a táncosoknak, akik felcicomázzák magukat a tánchoz.”

⁴⁹ *Exemplum de chorea signatur, quando prope locum sacramentum sit.*

⁵⁰ A történet néhány változata: *De gestis Anglorum*, Malmesbury, 12. sz. (BINDER, *i. m.*, 22; MOLNÁR, *i. m.*, 117): „Az eredeti történet szerint a karácsony ünnepét a templom mellett táncal megszenteltelenítő mulatozók a miszésben megakadályozott pap átkára egy éven át táncoltak, és csak a kölni püspök feloldozása után hagyták abba; többen azonnal meghaltak, míg mások egy életen át reszkettek.” Igen hasonló exemplumot használ Laskai Osvát is (TÓVAY NAGY, *i. m.*, 176).

St. Paul im Lavanntal, Stiftsbibl., cod. 236/4, 87 r. Utólag beillesztett lap a lavanntali kódexben, amelyen a liturgikus alkalomra tett javaslat olvasható, továbbá annak részletes kifejtése, miképpen úznek gínyt a táncosok Krisztus kereszthalálából.

KISS FARKAS GÁBOR

A humanista szentbeszéd kompilációs technikája

Két magyarországi példa a 16. század közepéről

A 13. századtól a középkori szentbeszéd legalapvetőbb szövegprodukciónak számít a divízióból és a distinkciókból építkező kompiláció: a szentbeszéd témáját, azaz szentírási szövegét részekre osztották (divízió), és ezekből a részekből bontották ki a szerző további mondanivalóját.¹ A skolasztikus vagy „thematikus” szentbeszéd alapvető, megkerülhetetlen eleme volt ez a kiinduló felosztás.² Az egyes tárgyköröket tovább distingválták, további altémaköröket (aldistinkciók, aldivíziókat) különböztettek meg benne, hogy a szerző terjedelmesebben, részletesen fejtsen ki az egyházi tanítást (*dilatatio*), és az ezekhez rendelt szentírási párhuzamok segítségével segédkönyvekből – Biblia-kommentárokból (mint a *Glossa ordinaria*, vagy Hugo de Sancto Caro és Nicolaus de Lyra művei), distinkciógyűjteményekből, szentenciakommentárokból további idézetsokrokat kapcsoltak az adott tematikus egységhez. Ilyen módon a későközépkori tematikus beszédek kompilációs stratégiáját vertikálisnak lehet nevezni: az adott beszéd különböző szintjei nyújtottak kapcsolódási pontot a segédkönyvekben felhalmozott idézetsoportokhoz, amelyeket a kompilátor – tulajdonképp függetlenül a kompilált szöveg tartalmától és belső logikájától – beemelt a beszéd megfelelő szintjére. Az adott részlet éppúgy elláthatta feladatát egy distinkcióban, a beszéd legmagasabb szerkezeti szintjén, mint egy szubdivízió további aldivíziójában, ha tematikusan egy kulcsszó, vagy egy bibliai idézethely révén oda lehetett illeszteni.

Alapvető újdonságot hozott a 15. században a humanista szentbeszéd megjelenése. Amint azt John W. O’Malley lassan félévszázada megjelent nagymonográfiája, a Rómában, a Sixtus-kápolnában elhangzott beszédek elemzése alapján készült

¹ *The Sermon*, ed. B. M. KIENZLE, Turnhout, Brepols, 2000; MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*, Debrecen, Kossuth, 2002, 129; BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, Budapest, Universitas, 2008; Stanislava KUZMOVA, *Preaching Saint Stanislaus: Medieval sermons on Saint Stanislaus of Cracow, his image and cult*, Warsaw, Wydawnictwo DiG, 2013, 129; Nicole BÉRIOU, *Religion et communication: Un autre regard sur la prédication au Moyen Age*, Genf, Droz, 2018.

² Siegfried WENZEL, *Medieval Artes Praedicandi: A Synthesis of Scholastic Sermon Structure*, Toronto, University of Toronto Press, 2015, 66.

The Praise and Blame in Renaissance Rome bemutatta,³ a humanista szentbeszéd (*conció*) igyekezett teljesen elszakadni az előbb ismertetett skolasztikus szerzőmódotól, és az antik mintát találni a prédikációs gyakorlatnak. De a műfaj reneszánsz öntudatossága nem jelentette, hogy visszatértek volna a későantik homíliák, Tertullianus, Aranyszájú Szent János, vagy Szent Ágoston szentbeszédeinek egyszerűségéhez, közösséghez szóló formáihoz. Sokkal meghatározóbb lett az epideiktikus beszédnek hatása: a beszédek vagy dicsértek, vagy szidalmaztak; a *laudatio* és a *vituperatio* vált két legfontosabb szónoki megszólalási formájukká, és ezek antikizáló retorizáltságára nem a későantik szerzők, hanem elsősorban a szónok Cicero volt alapvető hatással. Párhuzamosan az epideiktikus retorika más műfajainak feléledésével (mint a városdicséret, vagy az uralkodók verses és prózai panegirikusai), a 15. század első felében panegirikus beszédben kezdték dicsérni a szenteket: így írt Pier Paolo Vergerio dicsőítő beszédet Szent Jeromosról 1390–97 között, Enea Silvio Piccolomini Szent Ambrusról 1437-ben, vagy Gasparino Barzizza Assisi Szent Ferencről (1431 előtt). E három példából is látható, hogy eleinte inkább – középkori terminológiával élve – a *de tempore* helyett a *de sanctis* beszédek születtek. Elsőként egy kevésbé ismert humanista, Pietro de Monte, Guarino de Verona tanítványa írt egy szent helyett absztrakt témáról, amikor az egyik nagyböjti vasárnapra Krisztus passiójáról írt beszédének középpontjába a kereszténység misztériumát állította 1450-ben vagy 1451-ben,⁴ majd őt követte Lorenzo Valla, aki az eucharisztia misztériumáról és vételéről írt beszédet 1456-ban, (majd egy másikat Aquinói Szent Tamásról nem sokkal halála előtt 1457-ben).

³ John W. O'MALLEY, *Some Renaissance Panegyrics of Aquinas*, *Renaissance Quarterly* 27(1974), 174–192 és John W. O'MALLEY, *Praise and Blame in Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine, and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450–1521*, Durham NC, Duke University Press, 1979, 36–76; John W. O'MALLEY, *Content and Rhetorical Forms in Sixteenth-Century Treatises on Preaching = Renaissance Eloquence*, ed. J. J. MURPHY, Berkeley CA, University of California Press, 1983, 238–252. Ld. még Paul Oskar KRISTELLER, *An Unknown Humanist Sermon on St. Stephen by Guillaume Fichet = Mélanges Eugène Tisserant VI*, Vatican City, 1964, 459–97 (Studi e Testi, 236); John W. BLENCH, *Preaching in England in the late Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Oxford, Blackwell, 1964; és Carlo DELCORNO, *Dal 'sermo modernus' alla retorica 'borromea'*, *Lettere italiane* 39(1987), 465–483, kül. 478–483. A 16. századi prédikáció történetére ezenfelül ld. John M. FRYMIRE úttörő munkáját: *The Primacy of the Postils: Catholics, Protestants, and the Dissemination of Ideas in Early Modern Germany*, Leiden, Brill, 2010; és Bert ROEST, *The Observants and the Confrontation with Early Protestantism = A Companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond*, ed. James D. MIXSON, Bert ROEST, Leiden, Brill, 2015, 285–308, kül. 300–308. A katolikus prédikációelméletre ld. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Budapest, Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 106–113.

⁴ Talán korábbi Gasparino Barzizza beszéde az Úr körülmetélésének ünnepére, amelyet 1431-ben bekövetkezett halálára írt. O'MALLEY, *Praise and Blame*, i. m., 84.

Az új, ciceróniánus stílusú prédikációk divatja gyorsan elterjedt Rómában, és a klasszicizáló szentbeszédnek szinte kötelező kellékévé váltak a Pápa előtt tartott szentbeszédnek. Annak ellenére, hogy a Vatikánban és néhány itáliai udvarban széles körben elterjedtek a humanista szerzők, és sokat ki is nyomtattak közülük, az Itálián kívüli népszerűségük korlátozott maradt a 15. század második felében. O'Malley szerint Németországban az első humanista szentbeszédet Rudolf Agricola írta 1484-ben (ha nem vesszük figyelembe Cusanus korábbi, századközepi szentbeszédeit), de ez kiadatlan maradt 1527-ig, és az első nyomtatott gyűjtemény csak 1512-ben jelent meg. Magyarországon talán az első emléke a humanista szentbeszéd típusnak Dominicus Crispus Ramnusius szentbeszéde, amelyet II. Ulászló előtt tartott az Úr mennybemenetele ünnepén.⁵ Hoffmann Edith feltételezte a kódexillumináció késő-gótikus stílusa alapján, hogy a királyi dedikációs példány Csehországban készülhetett,⁶ és mivel a beszéd „magyar urak” előtt hangzott el, joggal kötötte II. Ulászló 1497 februárja és októbere közti csehországi tartózkodásához. Ezt a datálást megerősíti az is, hogy Dominicus Crispus 1498 februárjában felbukkan mint ungi főesperes, bár e tisztséget 1499 februárjában már egy másik olasz kanonok, a későbbi egi vikárius püspök Taddeo Lardi töltötte be.⁷ Míg ferrarai származású utódja egyértelműen Ippolito d'Este embere volt, Dominicus Crispus talán még Ippolito egi püspöksége előtt került helyére. Rómából hozta magával a humanista szentbeszéd művelését, ahol már 1491-ben gyászbeszédet tartott a pápa utasítására Jean de la Balue kardinális temetésén,⁸ majd Aquinói Szent

⁵ O'MALLEY, 122. Dominicus Crispus Ramnusius beszéde: Topkapi Sarayi Müzei, III. Ahmet Kütüphanesi, ms. 46. ff. 14. 3r–13v: *Dominici Crispi Pistoriensis de ascensione sermo habitus coram serenissimo rege Wladislawo*. CSONTOSI János még 91. számú jelzet alatt említi: *II. Ulászlónak ajánlott kézirat a konstantinápolyi Eszkei Szerailban*, Magyar Könyvszemle 14 (1889), 26–44, a beszéd kiadása 36–44. A humanista szentbeszéd magyarországi hatásáról ld. még Farkas Gábor KISS, »O Pragensis academia!« Ms. Prague, *Metropolitan Chapter 832 and its relevance in the efforts of church unification between Hungary, Paris, and Prague in 1518*, Archa verbi 9 (2012), 161–184.

⁶ Dr. HOFFMANN Edit, *Régi magyar bibliofilek*, Budapest, Magyar Bibliophil Társaság, 1929, 165–166.

⁷ DL 22524 („Dominico Crispo de Wngh archidiacon[o]”). Ld. C. TÓTH Norbert, *Az egi káptalan archontológiája, 1387–1526*, Turul 88 (2015), 61. Lardiról ld. BÓNIS György, *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv*, Levéltári Közlemények, 44–45 (1973–1974), 93; E. KOVÁCS Péter, *Léhvítók Egerben: Mindennapi élet Estei Hippolit egi püspök udvarában = Memoria Rerum – Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*, szerk. OBORNI Teréz, Á. VARGA László, Eger, Heves Megyei Levéltár, 2008, 157–158.

⁸ „De mandato SS. D. N. Pape intimetur omnibus RRmis. DD. cardinalibus, oratoribus, auditoribus rote et aliis prelatibus romane curie [...] quod crastina die 4 hujus [novembris] erit prima dies exequiarum bo. me. cardinalis Andegavensis in ecclesia Sancte Praxedis hora xv vel circa:

Tamásról is szentbeszédet tartott a szent ünnepén a domonkosok által szervezett misén, kardinálisok jelenlétében a S. Maria sopra Minervában, 1493-ban.⁹

A 16. század harmadik és negyedik évtizedére olyannyira elterjedtek az anti-kizáló, ciceróniánus szentbeszédek, hogy Erasmus pellengérré állította őket. 1528-ban jelentette meg a *Ciceronianust*, amelyben az egyik szereplő, Bulephorus – akit általában Erasmus szócsövének szokás tekinteni – fiatalkori emlékeit idézi fel. Ezek szerint 1509 húsvétján, április 9-én, elvitték Rómában egy misére, amelyet II. Gyula pápa személyes jelenlétében tartottak, és szövege ciceróniánus stílusban volt megírva. II. Gyula pápát *Juppiter optimus maximus*nak szólították a szónoklatban, mint a villámával a pápai udvart irányító legfőbb urat, akinek bicentése dönt sorsokról Rómában. A szónok felidézte a Deciusokat és Quintus Curtiust, akik feláldozták magukat a *respublica* üdvéért; Cecropsot, Menoeceust, Iphigeniát és mások áldozatát, akik számára hazájuk biztonsága és méltósága fontosabb volt, mint életük, de az ő számukra a hazájuk szobrot állított, míg Krisztusnak csak a kereszt jutott. Úgy siratta Krisztus, a jó és ártatlan ember sorsát, aki a legjobbat érdemelte volna hazájától, mégis a szenvedés lett a sorsa, mintha Szókratész vagy Phokión halálát panaszkolta volna fel, vagy Epameinondas, Scipio és Arisztidész sorsát idézte volna fel, akik száműzésre ítélték, vagy az életükért könyöröghettek, miután nagy szolgálatot tettek a közösség számára. Bulephorus ezen a ponton felteszi a kérdést: „Van olyan dolog, amely kevésbé meggyőző és odaillő, mint ez?” Az Erasmus véleményét visszhangozó szereplő szerint leginkább Cicerót aemulálta, vele versengett ez a pápai szónok, pedig jobb lett volna, ha Pál apostollal kel versenyre. Erasmus néhány szerkezeti jellegzetességét is megfogalmazza ezeknek a szerzőknek: az előszavuk és a zárszavuk, a prooemium és a peroratio gyakran hosszabb, mint a szerző maga (*prooemium et peroratio oratione pene tota longior*).¹⁰

missam celebrabit r. d. cardinalis Ulixbonensis, orationem faciet d. Dominicus Crispus, scutifer Rmi. cardinalis Aleriensis.” Ld. Johannes BURCHARD, *Diarium sive rerum urbanarum commentarii, 1483–1506*, ed. L. THUASNE, 1. kötet, Párizs, Leroux, 1883, 425, 426; majd ismét szentbeszédet tartott a Pápa jelenlétében 1491. december 31-én (no. 441). Korábban, 1487-ben Rómában írt egy humanista komédiát is *Syrus* címmel a plautusi *Menaechmi* alapján (Salamanca, Egyetemi kt., ms. 2648.): Luca RUGGIO, *Repertorio bibliografico del teatro umanistico*, Firenze, SISMEL, 2011, xxv–xxvi.

⁹ Paul Oskar KRISTELLER, *Tomismo e il pensiero italiano nel Rinascimento*, Rivista di filosofia neoscolastica 66(1974), 869 (114. sz. jegyz.); Luciano CINELLI, *I panegirici in onore di S. Tommaso d’Aquino alla Minerva nel XV secolo*, Memorie dominicane, n. s. 30(1999), 25.

¹⁰ Erasmus ROTERODAMUS, *Ciceronianus*, kiad. Pierre MESNARD = *Opera omnia* DESIDERII ERASMI, I/2, Amsterdam, North Holland, 1971, 637.

Az alábbiakban két humanista szermó példáján szeretném bemutatni, mennyiben működött másképp a humanista szermók kompilálási – vagy az antik szakkifejezést használva imitálási – technikája, mint a középkori szermóké. Első példám az 1530-as évek végéről származik, egy ismeretlen szerző által írt, Oltáriszentségről szóló beszéd, amely Pozsonyban hangzott el címe szerint: *Oratio de Eucharistia in Posonio habita*. Szövege az erdélyi, ekkoriban Pozsonyban élő szász humanista, korográfus, hadvezér és vámszedő Georg Reicherstorffer Münchenben található kéziratából származik (München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 24106, 78r–82r).¹¹ Ebből a kéziratból egy, a színjátszást dicsérő beszédet kiadtam az Irodalomtörténeti Közlemények 2018/6. számában, ahol több érv alapján, amelyeket itt nem ismertetek, sikerült e beszédet az 1530-as évek végére datálni, és megállapítani, hogy a színjátszást dicsérő beszéd, és az azt követő *Oratio de Eucharistia in Posonio habita* szerzője minden bizonnyal azonos, de valószínűleg nem Georg Reicherstorffer.¹² Ez legfőképpen az úrvacsoráról szóló beszéd protestáns szimpátiái, Melanchton *Loci theologicijából* és Urbanus Rhegius protestáns kis katekizmusából származó idézetei alapján sejthető. Az Úrvacsoráról szóló oratio, amely a kézirat 78r–82r lapján olvasható, lényegesen terjedelmesebb, mint a színjátszás hasznait magasztaló szónoklat,¹³ de számos párhuzam mutatható ki a kettő között: mindkét mű több mondatot idéz Conrad Celtis egy a korban kevésbé közismert művéből, az *Oratio in Ingolstadio habitából*, amely a német humanista első ingolstadi egyetemi óráján tartott programbeszéde volt. Ezenkívül az eucharisztia-szónoklatnak és a színjátszásról szóló beszédnek is fontos inspirálója Erasmus munkássága. Az Úrvacsora-beszéd név nélkül idézi többek között Erasmustól *Enchiridionját* (Kézikönyv Krisztus katonájának),¹⁴ amely rendkívüli népszerű volt, és már 1503-tól kezdve közkézen forgott, valamint egy versét, az *Expostulatio Jesu cum homine*-t, amely nyomtatásban 1510-11-ben jelent meg először, gyakran az *Enchiridionnal* egy kötetben, vagy egyetemi olvasmányként.¹⁵ A szónoklat

¹¹ Ld. Georg REICHERSTORFFER, *Chorographia Transilvaniae: Chorographia Moldaviae: Erdély és Moldva leírása, 1550*, kiad. és ford. SZABADI István, Debrecen, KLTE, 1994.

¹² KISS Farkas Gábor, *A színjátszás dicsérete és Erasmus-kultusz Magyarországon az 1530-as években (Georg Reicherstorffer)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 122 (2018), 731–744.

¹³ Ennek szövegét és részletes forráselemzését lásd a függelékben!

¹⁴ „*Neque enim istud facere virtus, sed non facere scelus est.*” (79r) – *Enchiridion militis Christiani*, 8, canon sextus.

¹⁵ „*Siquidem benefacta truces etiam meminere leones, referuntque velut vicem, respondere ferri merito didicere dracones, meminit officii canis, redamant aquilae, redamant delphines amantem*” (79v). Ez a mondat az *Expostulatio Jesu cum homine* 47–51. sora prózába tördelve. Ld. ERASMUS ROTERODAMUS, *The poems of Desiderius Erasmus*, ed. C. REEDIJK (Leiden, Brill, 1956),

kezdetén a szerző hasonló szavakkal utalt Izsák és Jézus tipológiai párhuzamára, mint Erasmus tette a Máté evangéliumához írt parafrázisokban, amelyek 1522-ben jelentek meg.¹⁶ Ennél még többet árul ez a szerző szellemi tájékozottságáról az a hosszú rész, amely ugyan teológiai alapállításokat fogalmaz csak meg (Krisztus legyőzte a Sátánt, és beteljesítette a dávidi próféciát), de ezek a mondatok az 1524-ben reformátorrá lett Urbanus Rhegius *Formulae quaedam caute loquendi*¹⁷ című, 1535-ben megjelent homiletikai könyvecskéjéből származnak. Másik, többször parafrázelt forrása Urbanus Rhegiustól annak kis katekizmusa, amely 1535-ben jelent meg *Catechismus minor puerorum* címmel Wittenbergben, és amelynek az úrvacsoráról szóló tanítását szinte teljes egészében felhasználta orációjában – terjedelmileg talán ez a legjelentősebb forrás a szónoklathoz.¹⁸ Alapos tájékozottságát mutatja, hogy Melanchthon *Loci communes*ának jelentősen bővített, 1535-ben megjelent második kiadása is a keze ügyébe került, és onnan hosszú részletet másolt ki az úrvacsora méltóságáról.¹⁹ Nem vetette meg azonban a katolikus szerzőket sem, így Friedrich

291–293 és ERASMUS ROTERODAMUS, *Poems*, transl. Clarence H. MILLER, ed. Harry VREDEVELD (Toronto: University of Toronto Press, 1993), 86. (Collected Works of Erasmus). Az *Erasmii Lucubrations* címet viselő kiadásokban 1515-től együtt fordulnak elő.

¹⁶ „Quocirca quum hodierna dies in hoc constituta sit, in qua memoria agatur immolationis ipsius Isaac destinatae et propositae ab Abraham patre suo, quae utique typum gessit immolationis Christi in cruce” (78v). Itt, és alább is dőlttel jelölöm az átvett részeket. Vö. ERASMUS, *Paraphr. in Matt.* 1. 2: „Isaac, qui et ipse Christi typum gessit, ligna bajulans ad sacrificium, cui erat ipse destinatus.”

¹⁷ Clm 24106, 78v. Ld. a szövegkiadást. Vö. Urbanus RHEGIUS, *Formulae quaedam caute et citra scandalum loquendi de praecipuis Christianae doctrinae locis* (Augsburg: Philippus Ulhardus, 1536), B4v. (a „Quomodo caute loquendum de missa” fejezet). Rhegius teológiájáról ld. Scott HENDRIX, „Urbanus Rhegius” = *The Reformation theologians: An introduction to theology in the early modern period*, ed. Carter LINDBERG (Malden, MA, Blackwell, 2002), 109–123; nikodémizmusáról ld. Erika RUMMEL, *The confessionalization of humanism in Reformation Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 102–111.

¹⁸ Clm 24106, 78v–80v. Ld. a szövegkiadást. Vö. Urbanus RHEGIUS, *Catechismus minor puerorum* (Wittenberg, Johannes Luft, 1535), I1v–I5r.

¹⁹ Clm 24106, 80v–81r. Ld. a szövegkiadást. Philippus MELANCHTHON, *Loci theologici recens collecti et recogniti a Philippo Melanthono* (Wittenberg: Joseph Klug, 1535), n8v. (VD16 M3614 és ZV25988.) A kérdéses rész nem szerepel a korábbi, 1521-ben, illetve 1523-ban megjelent kiadásokban. A *Loci* második kiadásáról, és a „loci secundae aetatis”-ról ld. Ragnar ANDERSEN, *Concordia Ecclesiae: An inquiry into tension and coherence in Philipp Melancthon's theology* (Bécs, Zürich, 2016), 358–364. Magyarországi hatásáról ld. CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve* (Budapest, Balassi, 2013), 291, 307.

Nausea mainzi prédikátor, majd bécsi püspök egyik homiliájából is hosszabban idézett.²⁰ Nausea úrnapi szentbeszédéből kiemelte a belső ellenségeskedéseket és a keresztények közti testvérharcot kárhóztató részt, amely összhangban állt az erasmusi concordia-eszménnyel.²¹ Ez arról árulkodik, hogy a szerző nem ellenkezett Nausea toleráns szemléletével, aki mind a két szín alatt áldozásban, mint a papi cölibátus kérdésében engedékeny volt, de a saját álláspontja az úrvacsoratanban alapvetően protestáns, lutheránus volt. Ez legjobban abban figyelhető meg, hogy az eucharisziát elsődlegesen (principalis finis) a bűnök megbocsátása és az ember megigazulása zálogának, az úrvacsorát az új szövetség jelének tekinti.²² Munkamódszere hasonló az úrvacsoráról szóló orációban ahhoz, ahogy a komédiák dicséretéről írt: a témáról szóló négy-öt segédkönyvet (Erasmus művei, Melanchthon: *Loci communes*, Urbanus Rhegius: *Catechismus minor* és *Formulae quaedam*, Friedrich Nausea: *Homiliae*) maga elé téve, és a vonatkozó fejezeteket gondosan összeválogatva ollózta össze szövegét, amelyet igyekezett az eredetitől némileg eltávolítani, parafrázálni. A pozsonyi úrvacsorabeszéd írója alig módosított átvételei során néhány részleten: nyilván a szóbeli előadásnak köszönhetően elhagyta a pontos forráshivatkozásokat, csak ott említett meg a bibliai helyet, ahol magát a bibliai textust is idézte, és a beszédhelyzetet is módosította a kontextusnak megfelelően.

Lássunk erre néhány példát: Mikor Melanchton *Locj*át idézi több mondaton keresztül, tulajdonképp változtatás nélkül veszi át a *praeceptor Germaniae* szavait, beillesztve azt egy kezdőfélmondat és egy zárófélmondat közé, amelyek ugyanazzal a kulcsszóval a *sacramentummal* kezdik és végzik a bekezdést:

²⁰ „[Christus] seipsum mirabiliter et ineffabiliter sub forma panis et vini summendum [!] fidelibus reliquit, quo et corporaliter, itemque spiritaliter nobiscum perpetuo esse voluit, et quasi incorporatione unum esse nobiscum velut charitate fieri adsolet, prestans se non solum videri desiderantibus, sed et palpari et comedi et amplecti...” Vö. Friedrich NAUSEA, *Tres Evangelicae veritatis homiliarum centuriae* (De tempore, Homilia XXXVI), (Köln: Quentell, 1530), f. 191v–192r. Nauseáról sajnos nincs kurrens szakirodalom, vö. Hedwig GOLLOB, *Bischof Friedrich Nausea 1496–1552: Probleme der Gegenreformation* (Nieuwkoop: De Graaf, 1967).

²¹ „praestantissimi viri, plane mihi videor nos in eos fines seculi devenisse, quibus non solum gentem contra gentem, regnum contra regnum, non citra gravissimum dolorem animi videre cogimur, sed vel domum contra domum, immo patres in filios, filios in parentes, adeoque fratres in fratres consurgere crudeliter conspiciamus.” Vö. Friedrich NAUSEA, *Tres Evangelicae veritatis homiliarum centuriae* (De tempore, Homilia XXXVI) (Köln, Quentell, 1530), f. 191v, majd még hosszasan idézi tovább ezt a bekezdést. Ld. a kiadást alább.

²² „Principalis enim finis huius coerectionis est, ut testetur nobis exhiberi res in Evangelio promissas, nimirum remissionem peccatorum, et iustificationem propter Christum.” „Principaliter autem hic intueri debemus sacramentum esse signum gratiae, hanc coenam esse signum novi testamenti.” (80v.)

Tantus thesaurus nobis in **sacramento** datur, in quo et per quem accipimus omnium peccatorum remissionem, cum scilicet fidem addimus, qua credimus promissa contingere, et hoc spectaculum oculis atque animo obicitur, ut nos ad credendum admoneat, et fides in nobis exsuscitetur. Hoc enim sacramentum est officium a spiritu, ut per id tanquam instrumentum fides in Christum in nobis excitetur, erigatur, et confirmetur. Nam Christus testatur ad nos pertinere beneficium suum, cum nobis impartit suum corpus, ut nos sibi adiungat tanquam membra, qua non potest alia coniunctio cogitari propior. Testatur item se nobis efficacem fore, quia ipse est vita, dat sanguinem ut testetur labem originalis mali in nobis abluere. Haec enim in illa sanctissima Coena geri videmus, fidei accedere debet. Ita proderit usus coere moniae et consolabitur et vivificabit conscientiam. Atque hic usus privatus est, et **ex aequo ad omnes pertinet**, omnes enim ab Adam descendimus omnes peccavimus, omnibus est opus remissione peccatorum et consolatione, quod fit per verbum et **sacramentum**. (80v–81r)

Melanchthon *Loci theologiae*ében ez szinte szó szerint ugyanígy szerepel, de van egy fontos módosítás:

Deinde sic prodest haec ceremonia, cum fidem addimus scilicet, qua credimus promissa ista contingere nosque consolamur. Et hoc spectaculum oculis atque animo obicitur ut mos ad credendum admoneat et fides in nobis exsuscitetur. Christus enim testatur ad nos pertinere beneficium suum, cum nobis impartit suum corpus et mos sibi adiungit tanquam membra qua non potest alia coniunctio cogitari propior. Testatur item se in nobis efficacem fore, quia ipse est vita, dat sanguinem, ut testetur se nos abluere. Haec cum in illa sanctissima Coena geri videmus, fides accedere debet, ita proderit usus ceremoniae, et consolabitur et vivificabit conscientiam. Atque hic usus privatus est et **pariter ad sacerdotes et ad laicos** pertinet, sicut pariter utrisque opus est remissione peccatorum et consolatione. Sed Sacerdotes ministri sunt aliis exhibentes Sacramentum.

A pozsonyi beszéd szerzője alig módosít néhány szón, azok azonban mintha utalnának arra, hogy milyen közönség előtt beszélhetett: míg Melanchthon kiemeli, hogy az úrvacsora egyaránt tartozik *a papokra és a laikusokra*, a magyarországi prédikátor szándékosan tompítja ennek a kijelentésnek az élet, és egyszerűen annyit mond a két elkülönített csoport helyett, hogy mindenkire – *ad omnes* – tartozik. A szerző úgy emeli ki Melanchton újszerű, a lutheri úrvacsoratantól az oecolampadiusi felfogáshoz közeli tanítását, hogy közben egy szót sem ejt a *Loci theologiae* szavai mögött rejlő teológiai konfliktusról, amelyet jobbnak látott elleplezni vélhetően katolikus közönsége előtt. Ehelyett egyszerűen egy az úrvacsorát dicsőítő beszéd részévé teszi Melanchton mondatait. Ugyanez a katolikushoz közelítő álláspont tükröződik azokban a sorokban is, amikor a hit kérdésében az önálló gondolkodáson alapuló, racionális

véleményformálást elítéli, és a Sátántól (Cacodaemon) származónak tartja, Friedrich Nauseától, a bécsi katolikus püspöktől származó szavakkal élve:

Hoc nimirum inscrutabili consilio divina bonitas, ut est avida nostrae salutis, hum<ano> praevidit generi ad parandam vitam aeternam. Proinde facessant hinc procul et erubescant impii illi, huius sacratissimi muneris prophanatores, qui *Cacodemone auctore in reprobum sensum rapti*, propriis suae rationis viribus innixi, hoc divinissimum misterium emetiri conantur, fallentes seipsos et indignos existimantes hoc tam salutari misterio et gratuito munere, quo Christiani maius habent nichil.

Et perinde, fratres charissimi, quis haec Christi et Apostolorum verba, ut debet, perpendens, non ex toto pectore indoleat, simulque prae zelo charitatis non detestetur maligni nostri temporis conditionem, imo verius hominum malignantium impiam perfidiam, *qua plerique Cacodaemone auctore*, hoc ipsum Eucharistiae sacramentum sanctissimum non modo non credunt Christi aptissimo verbo, hoc est corpus meum, et caetera [...] repugnantes, verum etiam omni syncera in Christum Iesum redemptorem suum gratitudine et dilectione eminus reiecta id ipsum odiose, impudenter, impieque contra omnes scripturas, figuras, rationes, totiusque Ecclesiae catholicae sententias blasphemant, damnant, detestanturque, pedibus ipsum non minus quam rabida lingua modis non dicendis impudentissime conspurcantes, itemque conculcantes...²³

A Reicherstorffer által megőrzött szerző a maga művelt, de vallásilag óvatos kollázs-technikájával akár egyedinek is számíthatna a korban, ha nem találkoznánk szinte ugyanezzel a teljes bekezdéseket, szövegrészeket, ékesen szóló latin kifejezéseket át-másoló kompilációs módszertannal egy évtizeddel később is, egy másik humanista szentbeszédgyűjteményben, a ferences Nádasdi Bálint kéziratos miscellánéájában (OSZK, Oct. Lat. 1220). Magával a gyűjteménnyel már sokan foglalkoztak Alszeghy Zsolttól kezdve Vizkelety Andrásig.²⁴ A kutatás azonban eddig elhanyagolta azokat a szentbeszédeteket, amelyeket szintén ez a kézirat tartalmaz, és párizsi tanulmányai során a vele együtt lakó ferences testvérei előtt tartott 1552–54 között. A kötet első

²³ Vö. Friedrich NAUSEA, *Tres Evangelicae veritatis homiliarum centuriae* (De tempore, In feriis coenae dominicae, Homilia XXXVI), Köln, Quentell, 1530, f. 192v.

²⁴ ALSZEGHY Zsolt, *Ismeretlen magyar dráma a 17. század elejéről*, Egyetemes Philológiai Közlöny 59 (1935) 34–64; VIZKELETY András, *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztról = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, Scriptum, 1990, 121–128. Ld. még KISS Farkas Gábor, *Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: négy pályafutás és tanulmányai = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017, 331–371.

felének nagy részét Nadasdi párizsi szentbeszédei töltik ki: a szónoklatszerűen felépített homíliát mindig megelőzi egy előbeszéd, amelyet követ a szentírás helyről szóló prédikáció. Ezekben a ciceroniánus nyelvezet ellenére nem idéz antik szerzőket, és egyházatyákat, valamint középkori teológusokat is csak ritkán használ (pl. Eusebius, Jeromos, Isidorus, 27v–30v; Areopagita Szt. Dénes, 39r, Clairvaux-i Szent Bernát). Istent – ahogy azt Erasmus is kárhóztatta – gyakran nevezi „deus optimus maximus”-nak, és keresztény-antik kulturális ideáljainak különös kettősségét jól jellemzi, hogy Szent Ferencről írt panegirikus beszédében a ferences rend alapítóját Arisztotelészhez, Zénóhoz, Szókratészhez és Platónhoz hasonlítja.²⁵ Az elsődleges szövegkompozíciós erő a stílárius szempont, az elegáns kifejezésmód (pl. a *De electione ministri* című beszédben a rossz, részrehajló atyát plautusi kifejezéssel „triobolaris homuncio”-nak, „háromgarasos emberkének” nevezi 1554-ben, 82r–89v).

Egyetlen beszéd érint szorosan vett hitvitázó témát, amely a hit által üdvözülést tárgyalja (45v–54r: *Quod sola fides, quae est pura credulitas minime sufficit ad salutem*). A már említett beszédstruktúrát követi ez a szöveg is: a mintegy egy oldalnyi retorikus bevezetőt követő a bibliai perikópa megadása, és az ahhoz fűzött prédikáció:

Quod sola fides, quae est pura credulitas, minime sufficit ad salutem

Et procedent qui bona fecerunt in resurrectione vitae, qui vero mala egerunt, in resurrectionem iudicii. Joann. 5. (Jn 5,29)

Nadasdi bibliai themája János evangéliumából a jók és a rosszak feltámadás utáni ítéletéről, a végítéletéről szól, és emiatt illeszkedik a beszéd címében megjelölt témához, a csak hit általi üdvözüléshez, amellyel ellentétes az a felfogás, miszerint jócselekedetek (*opera bona*) által is üdvözülhetünk. Ezt követően a rövid – másfél lapos – beszéde két fő részből áll: a beszéd első felében Nadasdi tulajdonképp az Evangéliumban szereplő krisztusi állítás hitelét erősíti meg az alábbi sorokkal:

Verba sunt ipsissime veritatis salutem animarum avidissime sitientis servatoris nostri Jesu Christi, cuius non solum lex verificata est, sed etiam ea, quae docuit, verissima comprobantur. Primo, quia emanavit illa eius doctrina a fonte veritatis, qui est Pater, sicut ipse explicavit dicens: Qui misit me verax est, et iterum: A me ipso non sum locutus, sed qui misit me Pater, ipse mihi mandatum dedit, quid dicam, et quid loquar. Haec igitur doctrina emanans a paterno fonte descendit per primum canalem veritatis faciens profundissimum mare altissimae sapientiae, qui est filius, ut Hebraeorum more loquamur. Hinc iterato sermone ipse ait: Mea doctrina non est mea, mea quippe, quia mihi haereditario

²⁵ OSZK, Oct. Lat. 1220, 72r.

iure tributa, mea, quia a me edocta, sed non mea, quia aliunde traxit originem.
[...]

Hinc ipsa veritas de diabolo dicit: ille homicida erat et in veritate non stetit, nam quicumque docuerit contra doctrinam Christi et apostolorum eius, ille non sat recedit a veritate, sed doctrina Christi et omnium Apostolorum. (OSZK, Quart. Lat. 1220, 45v.)

Ezzel Nádasi célja nem más, mint hogy azt hangsúlyozza, Krisztus tanítása az igaz törvény, tehát evangéliumi állítását el kell fogadnunk a hit általi üdvözülés kérdésében. A szövegrészt azonban nem maga írta, hanem szinte teljes egészében egy híres keresztény kabalista, Francesco Giorgi/Zorzi velencei ferences először 1525-ben megjelent neoplatonikus *De harmonia mundi*-jából másolta át:²⁶

Qualiter doctrina Christi sit summe vera.

In Christo non solum lex verificata est, sed etiam ea, quae docuit, verissima comprobantur. Primo, quia emanavit illa eius doctrina a fonte veritatis, qui est Pater, sicut ipse explicavit dicens: Qui misit me verax est, et iterum: A me ipso non sum locutus, sed qui misit me Pater, ipse mihi mandatum dedit, quid dicam, et quid loquar. Haec igitur doctrina emanans a paterno fonte descendit per primum canalem veritatis faciens profundissimum mare altissimae sapientiae, qui est filius, ut Hebraeorum more loquamur. Hinc iterato sermone ipse ait: Mea doctrina non est mea, mea quippe, quia mihi haereditario iure tributa, mea, quia a me edocta, sed non mea, quia aliunde traxit originem. ...

Hinc de diabolo dixit ipsa veritas: ille homicida, sive occisor, et ipsa mors est effectus ab initio in veritate non stetit, hoc ideo, quia recessit a Christo, immo praesumpsit contra eum insurgere, ipsumque devorare, quando praestensus fuit in coelo nasciturus de muliere amicta sole et coronata duodenis stellis.²⁷

Nádasi választása meglepő: a szövegrész eredeti kontextusában nincs szó a hit általi üdvözülésről, Zorzi azt igyekezett bizonyítani, hogy Krisztus megnyilvánulásai az Atyáéval egyenrangúak. Ehhez a gondolathoz kapcsolta hozzá beszédének második

²⁶ Zorzi művének új kiadását ld. Francesco ZORZI, *L'armonia del mondo*, kiad., ford. Saverio CAMPANINI, Milánó, Bompiani, 2010. Zorziról ld. Cesare VASOLI, *Marsilio Ficino e Francesco Giorgio Veneto = C. V., Filosofia e religione nella cultura del Rinascimento*, Nápoly, Guida, 1988, 233–256 és Saverio CAMPENINI számos tanulmányát, legfőképp: *Le fonti ebraiche de De harmonia mundi di Francesco Zorzi*, *Annali di Ca' Foscari* 38/3 (1999) 29–74.

²⁷ Franciscus GEORGIUS Venetus (Francesco ZORZI): *De harmonia mundi totius cantica tria*, Párizs, 1544. 258v–261r; Francesco ZORZI, *L'armonia del mondo*, Milánó, Bompiani, 2010, 1420–1422 (IV, 2, 7).

részét Nádasdi, amelyben már azt mondja, hogy mindenki, aki vitatja a jócselekedetek fontosságát az üdvözülésben, Isten törvényét sérti meg:

Sed doctrina Christi et omnium apostolorum haec est, ut supposita sit, nullus absque bonis operibus salvari potest, ergo quicumque bona opera excludit a fidelibus, est ille contra veritatem. Secundo quod sola fides absque operibus non <potest> iustificat. Quero ab illis, qui asserunt solam fidem iustificare, si nam illi sint iusti, coram deo et digni vita aeteran, quis sacras dei leges violant, et polluant, licet fidem habeant, et fidei praesidio adversus infideles muniantur. [46v] Sed nemo usque a deo [=adeo] desipit et delirat, nec ea mentis inscicia corripitur, ut dicere audeat huiusmodi homines iustos esse. [...]

Az állítás megfogalmazása után két ótestamentumi, és három evangéliumi idézettel támasztja alá mondandóját, majd pedig levonja a következtetést:

Haec quippe sunt que profitenda docuit nos doctor noster Cristus, ut non solum credamus, sed quae credimus opere impleamus, quae profiteamur. Ergo non sola fides iustificat. Et quia aliqui non modo hoc nostro tempore [...]²⁸

Nádasdi forráshasználata sajátos: Zorzitól egy olyan részletet idéz, amely beszédnek mondandójához csak háttérül szolgál, állításának kifejtését nem segíti elő, másrészt viszont Zorzi művében is csak mellékszál, annak bizonyítására szolgál, hogy Krisztus tanításai is felérnek az Ószövetség intelmeivel. Kérdés, hogy mi vezethette Nádasdi Bálintot arra, hogy épp ezt a részletet másolja ki Zorzi művéből: az átemelt szövegrészekben nem szembetűnő Zorzi neoplatonikus-kabbalista irányultsága, és valószínűleg épp e helyek viszonylagos semlegessége vagy sablonossága tette lehetővé Nádasdi Bálint számára, hogy párizsi rendtársai számára szóló prédikációvá dolgozza át a kabbalista szerző művét. A forrás kiválasztása azonban egyértelműen tanúskodik arról, hogy kedves olvasmányáról van szó, csakúgy, mint a Gyöngyösön fennmaradt Zorzi-kötetere festett, héber betűkkel írt monumentális „F[rater] V[alentinus] N[ádasdi]” monogram.²⁹

Ugyanezt az eljárást figyelhetjük meg Nádasdi rákövetkező beszédében, amely azt a kérdést taglalja, hogy miképp kell érteni azokat az auktoritásokat, akik úgy tűnik, hogy csak a hitnek tulajdonítják az üdvözülést (54v–56v: *Quomodo intelligentur auctoritates quae fidei tantum tribuere videantur*). Nádasdi itt is szinte szóról-szóra Zorzit követi.³⁰

²⁸ Itt a beszédnek vége szakad.

²⁹ Jelzete: Gyöngyösi ferences kv., Ant. 566. Reprodukcióját ld. SOLTÉSZ Zoltánné, *XVI. századi... i. m.*, 116.

³⁰ ZORZI, 261r–262v.

Példáink azt mutatják, hogy a 16. századi katolikus, latin nyelvű szentbeszédírás gyakorlata jelentős változáson ment keresztül a későközépkori *sermo modernus*-hoz képest. A 16. század harmincas éveiben Magyarországon is megjelent a ciceroniánus stílus használata a szentbeszédben, és kerülni kezdték azokat a listaszerű felsorolásokat, amelyek a 14–15. századi beszédciklusokat – Opoli Peregrinust, Vincent Ferrert, Sziénai Szt. Bernardint, Bernardino de Bustist, Temesvári Pelbártot, Laskai Osvátot – alapvetően jellemezték. Nincs nyoma a divíziókon alapuló, azokat distingváló felosztásoknak. Ettől eltekintve azonban a beszédírás módszertana nem sokat változott: a kompiláció éppúgy alapvető eljárás maradt, mint a későközépkori szentbeszédekben. Az ékes latin nyelvezet ellenére – vagy éppen amiatt – a megfogalmazás eredetisége nem lett elvárás, és szerzőink igyekeznek elleplezni idézett forrásaikat.

Retorikai szempontból a legfontosabb különbség a középkori thematikus beszédek és e humanista szentbeszédek között a panegirikus jelleg, a dicséret és szidalmazás elsődlegessége. A középkori szerzők idézetszóportjai, divíziói, distinkciói vertikálisan helyeződnek át műről műre, segédkönyvből prédikációs kötetbe: egy modellbeszédből, prédikációs segédkönyvből, distinkciógyűjteményből egy másik szentbeszéd tetszőleges szintjére kerülhet át egy felosztáscsoport. Ezzel szemben itt mindkét vizsgált esetben horizontális transzponálást látunk: nyelvileg minimális módosításokkal vesznek át forrásukból tematikusan illeszkedő leírásokat, és dicséretté alakul az is, ami eredeti kontextusában egyszerű leírás volt. A felsoroláson alapuló argumentáció helyett a nyelvi tökéletesség lesz a megszólalás és a kompiláció fő alapelve. A *laudatio*, azaz az enkomiasztikus retorika szempontjából célszerűbb lesz nyelvileg jól megfogalmazott teológiai alaptételek, közhelyek köré szervezni a beszédet, mint bonyolult logikájú argumentációra alapozni. Ez jól megfigyelhető mindkét részletesebben vizsgált beszédben: a névtelen pozsonyi beszéd nem tesz mást, mint az eukharishtiát magasztalja, Nádasdi Bálint beszédének felét pedig annak részletezése teszi ki, hogy Krisztus evangéliuma az igazság. Ahogy Ann Moss megállapította, „ez az epideiktikus retorika vagy a dicséret retorikája, és sok humanista szentbeszéd olyan stratégiai repertoárból van megfogalmazva, amellyel azt bizonyítja, hogy valaki vagy valami dicséretet érdemel.”³¹

Pázmány Péter prédikációs gyakorlatát szerencsére már jól ismerjük az elmúlt évtizedek alapos tanulmányai eredményeképpen.³² Az utóbbi időben fellendültek a

³¹ Ann MOSS, *Renaissance Truth and the Latin Language Turn*, Oxford, Oxford University Press, 2003, 98.

³² Ld. elsősorban BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai, 1979. A barokk kompilációs gyakorlatról ld. MACZÁK Ibolya, *Elorzott*

kutatások Pázmány legfontosabb elődjével, Telegdi Miklóssal kapcsolatban is.³³ Azonban még mindig nagyrészt homály fedi a Laskai Osvát, valamint Telegdi Miklós és Monoszló András közti mintegy háromnegyed évszázad katolikus prédikációs gyakorlatát,³⁴ amelyhez közelebb vihet minket a kéziratok prédikációgyűjtemények – mint a névtelen pozsonyi szerző, Nádasdi Bálint vagy Mindszenty András műveinek – vizsgálata. Az ő munkásságukon keresztül, ahhoz képest érthető csak meg Pázmány újtó gyakorlata, és hogy mennyiben nyitott új utakat a prédikációs irodalom tridentin megújítása a 17. századi magyar irodalomban.

szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010; MACZÁK Ibolya, *Kalauzból kompilált szövegrészek két 17. századi szentbeszédben = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016, 115–128; TASI Réka, *Mutatók és kompiláció a 17–18. századi prédikációgyűjteményekben = Közkeincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 111–123.

³³ HORVÁTH Csaba Péter, *Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter? = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, MondAt, 2013, 183–191; HORVÁTH Csaba Péter, *Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós prédikációi tükrében = Filológia és irodalom*, szerk. TOMPA Zsófia, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely: Opuscula litteraria), 17–40.

³⁴ Erről csak MIHALOVICS Ede hiányos műve áll rendelkezésünkre: *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, I, Budapest, 1900.

Pozsonyi beszéd az Eucharisziáról, 1536–1541 között

[München, clm 24106, 78r]

Oratio de divino eucharistiae sacramento Posonij habita

Quum consuetudines non solum iustas, verumeciam iniustas (quae tamen usu assiduo comprobatae sunt, ad easque hominum mentes iam prope occaluerint) odiosum semper fuit infringere, hinc Reuerendissimi Venerabiles ac Circumspecti Domini, cum in hac celeberrima civitate, ac laudabili collegio multis retroactis iam annis mos iste tam religiose servatus est, ut quotannis hoc solenni coenae Dominicae die publicae [!] declamatum sit. Ne autem tam laudabilis tamquam³⁵ pia consuetudo aliquomodo labefactari videatur, aut rarius utendo successu temporis omnino aboleatur, ego nulla sane animi elacione aut inanis gloriae cupiditate illectus, verum potissimum dei omnipotentis (in quo solo nostra sita est gloria) laudem querens, hoc munus (licet impar viribus meis) obeundum suscepi, non enim inscius, quam sit michi domi curta supellex, quamque imbecilles ingenii mei viriculae, quae hoc onus suscipere queant. Instantibus tamen magis ac magis amicis, qui me huc sui calcaribus perpulerunt, ut maluerim balbuciendo offendere, et meis inepciis, tanquam anser inter olores obstrepere potius, quam eorum petitioni non acquiescere, facile sperans ab ornatissimis Dominationibus vestris mihi dari veniam, si considerabunt *homuncionem media barbariae et ut aiunt ebrietate natum, si minus sobrie dicere queat*,³⁶ quam vestrae disertissime [!] aures, et is locus michi ad dicendum designatus exposcat. Nimis autem vereor, ne idem michi contingat, quod Theophrasto illi in circulo omnium doctissimo in publico semel orare volenti, quem non modo non attonite ac inornate dixisse ferunt, sed penitus velut lupo ut aiunt viso obmutuisse. Id quod non paucis in eloquencia principibus viris, priusquam in frequenti cetu prestantissimorum viro- rum exorsi essent dicere, accidisse constat. Ne inquam simile quiddam nobis accidat, praesertim cum non de frivolis et nullius momenti rebus, sed de his, quae equidem facile omnem humane rationis captum excedere videntur, sermonem nostrum instituimus. Priusquam de illo tremendo, venerabili et adorando misterio, ineloquibili Eucharistiae sacramento dicere exordiamur, quando nullis non in rebus divinum est implorandum auxilium, Benignum illum Iesum, ipsum optimum dicendi magistrum votis communibus imploremus, non ut unda Paegasei fontis, qua potati antiqui in

³⁵ Lege: quam.

³⁶ Konrad CELTIS, *Panegyris ad duces Bavariae*, kiad. Joachim GRUBER, Wiesbaden, Harrassowitz, 2003, 16. Szövegkiadásomban dőlttel jelölöm a forrásokból szó szerint átvett részeket.

summos poetas se evasisse finxerunt, ora perfundat ac irriget, sed ut ex fonte uberimo coelestis sapientie [78v] michi suggerat salubria et vobis ea reddat efficacia dicendo:

Veni sancte spiritus.

Divus Augustinus Aurelius de Sacramentis nos ab ethnicis discernentibus non solum pie quam eciam peritissime in quadam epistola ad Ianuarium ad hunc modum disserit: *Iesus Christus* (inquiens) *sacramentis numero paucissimis, observatione facillimis, significatione praestantissimis societatem novi populi colligavit. Sicut est baptismus Trinitatis nomine consecratus, communicatio corporis et sanguinis ipsius.*³⁷ Ea sunt inquam signa propria Christianorum, signa nimirum gratiae, et voluntatis dei erga nos, unde certo discimus deum nobis esse propitium et velle remittere peccata, nos iustificare et salvare.

Quocirca quum hodierna dies in hoc constituta sit, in qua memoria agatur immolationis ipsius Isaac destinatae et propositae ab Abraham patre suo, quae utique typum gessit immolationis Christi in cruce, a deo patre nobis exhibitas, ad cuius memoriam dominus cohortatur inquiens: *Hoc facite in meam commemorationem.* [Lc 22:19] Huius rei atque adeo loci istius ratione admonitus de venerabili eucharistiae sacramento, potissimum ad ornatissimas Dominationes vestras paucis adspirante divino numine dicere constitui, in quo *verum corpus et verus sanguis domini nostri Jesu Christi sub pane et vino ab ipso Christo est institutum, ut Christiani id manducent, et bibant in Christi memoriam, mortem eius salvificam annunciantes, donec venerit.*³⁸ *Hec est illa memoria mirabilium suorum operum, quod unus ipse pro nobis omnibus mortuus fuit, et resurrexit tertia die secundum scripturas, nostris hostibus, peccato, morte et Sathana devictis, nunquam in dextera patris regnat in sempiternum, ubi et nos membra ipsius cum eo regnabimus. Nonne omnes creaturae non possunt satis admirare et celebrare magnificentissima haec Christi redemptoris nostri unici opera, quod ipse peccata nostra suo proprio sanguine delevit, mortem sua morte absorpsit, Sathanamque triumphavit in semetipso, ut iam vere impletum est illud Regii prophetae: Redempcionem misit dominus populo suo, mandavit in aeternum testamentum suum. Nam gloriosissimam hanc victoriam in nostros hostes Deus nobis dedit per Christum Iesum dominum nostrum.*³⁹ *Quare veteres illi Christiani maiores*

³⁷ AUGUSTINUS, *Epistulae*, kiad. Alois GOLDBACHER, Bécs, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1895, 159 (CSEL 34/2, ep. 54).

³⁸ Urbanus RHEGIUS, *Catechismus minor puerorum*, Wittenberg, Johannes Luft, 1535, I1v.

³⁹ „Missa Christi et Apostolorum est peractio Coenae Domini in Ecclesia, quando iuxta institutionem Christi et ritum Apostolorum edimus corpus Domini, et sanguinem eius bibimus in commemorationem Christi, annunciantes salvificam mortem Domini donec venerit, id est usque ad diem iudicii extremi. Haec est memoria mirabilium Christi operum, ut Psalm. 110 vocat, quod unus ipse pro nobis omnibus mortuus fuit, ergo nos omnes mortui eramus. Et resurrexit a mortuis secundum scripturas nostris hostibus, peccato, morte et Sathana devictis, nunquam in dextera patris regnat in sempiternum et nos cum eo regnabimus. Nonne omnes

nostrī hoc sacratissimū mysteriū accommodato sane nomine eucharistiae videlicet, quod grāciarum accionem sonat, appellare dignati sunt. Eucharistia enim graecum est ab Eucharisteo, hoc est grācias ago, deductum. Siquidem Christiani ad coenam domini convenientes grates deo pro ineffabili beneficio [79r] nostrae redēptionis tantaque in nos Christi redēptione<m>, quod videlicet sponte sua periculo mortis sese pro nobis exposuerit,⁴⁰ ut mortem nostram moriendo destrueret et vitam resurgendo repararet.

Ne igitur humanam imbecillitatem huius tanti beneficii et immensae divinae charitatis erga se aliqua caperet oblivio, simuleciam quo piissimis redemptor ille unicusque restaurator hominis collapsi amorem suum humanis declararet mentibus, in ultima coena, ut est in Ioanne, <pri> quando Paschatae [!] cum discipulis celebrato transiturus ex hoc mundo erat⁴¹ ad patrem, *seipsum mirabiliter et ineffabiliter sub forma panis et vini summendum [!] fidelibus reliquit, quo et corporaliter, itemque spiritualiter nobiscum perpetuo esse voluit, et quasi incorporatione unum esse nobiscum velut charitate fieri adsolet, prestans se non solum videri desiderantibus, sed et palpari et comedi et amplecti, ac totum expleri adfectum. Quo sane ineffabili dilectionis argumento nos omnes ad mutuam charitatem alliciti,⁴² ne ita alter in alterum ferinae seivremus rabiae [!], qui non modo fratres sumus, quia ab uno*

creaturae in aeternum non possunt satis admirari et celebrare magnificentissima haec Christi redemptoris nostri unici opera quod ipse peccata nostra suo proprio sanguine delevit, mortem sua morte absorpsit, Sathanamque triumphavit in semetipso. Coloss. 2. Et iam implevit vaticinium Psalmi 110. Redemptionem misit Dominus populo suo, mandavit in aeternum Testamentum suum. Nam gloriosissimam hanc victoriam in nostros hostes Deus nobis dedit per Dominum nostrum Iesum Christum. 1. Corinth 15.” Urbanus RHEGIUS, *Formulae quaedam ante et citra scandalum loquendi de praecipuis Christianae doctrinae locis* (Augsburg, Philippus Ullhardus, 1536), B4v. (a „Quomodo caute loquendum de missa” fejezet).

⁴⁰ Urbanus RHEGIUS, *Catechismus minor puerorum*, Wittenberg, Johannes Luft, 1535, I1v–I2r.

⁴¹ Lege: iret.

⁴² Tertio Christus seipsum mirabiliter et ineffabiliter escam dedit, ut suam nobis ostenderet charitatem immensam, qua et corporaliter itemque spiritualiter nobiscum perpetuo esse voluit, et quasi incorporatione unum esse nobiscum, velut charitate fieri adsolet: siquidem communicatione corporis et sanguinis Iesu Christi unum cum Christo, perinde non solum sed et nos omnes vnum corpus effimur, apostolo probante et dicente: Et panis, quem frangimus, nonne participatio corporis domini est? Quoniam unus panis et unum corpus multi sumus, omnes qui de uno pane et de uno calice participamus. Hinc Christus dominus, idemque redemptor vnicus noster quo suae in nos ineffabilis charitatis memoriam relinqueret, proque ipsius charitate et ipsum non modo sed et nos, qui eius esse velimus, mutuo redamaremus vnaque eius amarissimae mortis memores gratias ageremus, voluit & nobiscum etsi corporaliter tamen inuisibiliter sub sacramento esse praesens, eaque conicatione perinde (vt diximus) vnum esse nobiscum, adeoque suae maximae charitatis pignus, arramque post se relinquere per hoc ineffabili sacramentum Eucharistiae. Friedrich NAUSEA, *Tres Evangelicae veritatis homiliarum centuria* (*De tempore, Homilia XXXVI*), Mainz, Quentell, 1530, f. 191v–192r.

aeternoque deo patre creati, verumeciam quia per fidem in dei filios adsciti communem habemus patrem coheredes Christi, eiusdem corporis membra [habentes], eodem redempti sanguine. Qui iuxta Paulum cum simus fidei communes socii, ad eandem gratiam et foelicitatem vitae futurae vocati, eoque vel maxime ad mutuo nos diligendos propensi, et beneficii [!] esse deberemus. Quemadmodum idem Apostolus dicit: *Unum corpus et unus spiritus, sicut vocati estis in una spe vocacionis vestrae, unus dominus et una fides, unum baptisma, unus deus et pater omnium, qui super omnes et per omnia et in omnibus nobis.* [Eph 4:4] Sed, heu dolor, nullos cicius videas inter sese tam hostiliter tumultuantes, magisque modis non dicendis debacchantes, quam Christianos, quorum tamen professionis est non solum virtutem ducere, non nocere immerentibus, immo magis prodesse et bene ex animo velle commeritis. Verum symbolum professionis est Christianae. Si enim dilexerimus eos qui nos diligunt, quid praemium habituri? *Neque enim istud facere virtus, sed non facere scelus est.*⁴³ Nonne gentes et animalia usu rationis carencia ista faciunt? Neutri enim debetur quicquam, quod par pari est relatum. [79v] Christiana charitas nullum sane novit dissidium, nullum relinquit locum invidiae, nullum alit odium, imo ne simultatem quidem ullam. Iuxta se habitare patitur, omnia amat, omnia quantumvis et dubia et mala in meliorem conditionem vertere solet. *Pios amat in Christo, impios propter Christum, qui nos adhuc inimicos dilexit prior, ut se totum nobis redimendis impenderet. Illos complectitur ut boni sint, hos nichilominus ut bonos reddat, neminem prorsus ademit, non utique magis quam fidelis medicus odit aegrotum.*⁴⁴ Id quod plane nobis ob oculis [!] *graphice depinxit*⁴⁵ Paulus Apostolus: *Estote invicem benigni, misericordes, donantes invicem, sicut deus in Christo donavit nobis. Estote imitatores dei sicut filii charissimi, et ambulate in dilectione, sicut et Christus dilexit nos.* [Eph 4:32] Et alias si fieri potest, quod ex vobis est, cum omnibus hominibus pacem habentes, non vosmetipsos defendentes, <sed> charissimi, sed *date locum ire*, scriptum est enim: *Da michi vindictam, et ego retribuam*, dicit dominus. [Rom 12:19] Sed mirandum, profecto mirandum, qui fiat, terram adeo de die in die steriliscere, ut nec micam huiusmodi charitatis proferat. Certe exhabundavit iniquitas, quae prohibet pluviam, ne rore divinae gratiae aspergantur humani silices, Soli opposita, ne suo iubare illustrator ille divinus interiorum rastorum [nostrorum?] corda illustret hominum. Et ut verum fatear, solo nomine nos a Paganis distare, coeterum reipsa, quod pudet dicere, longe gentibus sumus gentiliores. Et quod magis abhominandum, reipsa paulo di-

⁴³ Erasmus ROTERODAMUS, *Enchiridion militis Christiani*, 8, c. 6.

⁴⁴ Erasmus, *Enchiridion...*, 8, c. 6.

⁴⁵ Jellezettes erasmusi szófordulat.

ligencius pensiculata charitate, longe infra pecudum condicionem detrusi reperimur.⁴⁶ *Siquidem benefacta truces eciam meminere leones, referuntque velut vicem, respondere feri merito didicere dracones, meminit officii canis, redamant aquilae, redamant delphines amantem, bos agnoscit dominum, brutus asellus agnoscit altorem suum.*⁴⁷ At nostro hoc depravatissimo saeculo, ut sileam de malefactoribus, in benefactores plerisque in locis turpissime sevitur. Queso vos, si *Herodes ille Atticus adhuc vesceretur aura, qua non libertate uteretur in deridendo nostri, qui praeferrimus nomen dilectionis et candoris, interius pleni contencione et amarulencia ac dolo, quemadmodum apud Gellium versus est in taxando Philosophis, falso cultu, amictuque, nomine, habituque philosophiae menciuntibus [80r] videre se quidem inquiring barbam et pallium, sed nichil minus quam Philosophum perspicere posse.*⁴⁸ Quam licenciam sibi non sumeret nos ludibrio habendi Epictetus ille admirandae vitae Stoicus, qui pariter scommata iacere solebat in eos, qui scilicet palliati atque criniti videbantur, qui inquam, ut ibidem dicitur, factis procul verbis philosophi tenus e<r>rant. Quid porro non facerent Satyrici, quibus itidem mos est, in tales talia emittere taela? *Curios simulant, bachanalia vivunt,*⁴⁹ profitentur se diligere inimicos, et praetextu professionis in amicos sevissime debacchantur. Num haec veri christianismi vera sit ratio, aliorum esto iudicium. Sed quid eciam turpius vel dici vel audiri possit, quam quod videmus non graviora, nec magis horrenda et quae plus exciui adferant toti dominicae reipublicae, quam ea dissidia et bella, quae in dies inter eos exoriuntur, qui vel maxime tranquillitatem, perinde ut prima post Christum in terra nobis data capita habere deberent, aliaque infirmiora membra sua pacifica vita ad concordiam pollicere, aut profecto praestantissimi viri, plane mihi videor nos in eos fines seculi devenisse, *quibus non solum gentem contra gentem, regnum contra regnum, non citra gravissimum dolorem animi videre cogimur, sed vel domum contra domum, immo patres in filios, filios in parentes, adeoque fratres in fratres consurgere crudeliter conspiciamus. Quibus tamen dominus adeo mutuam dilectionem necessariam fore testatus est, quod videlicet sine ea nec cognosci quidem possint, eos scilicet eius esse discipulos, nec ullo alio evidenciori signo ab infidelibus discerni, quam mutua benevolencia et candore, inquiring inter alia: Mandatum novum do vobis, ut diligatis invicem sicut dilexi vos. In hoc cognoscent omnes, quia mei estis discipuli, si dilectionem habueritis ad invicem. Et rursus: Hec mando vobis, ut diligatis invicem, sicut dilexit me pater, et ego dilexi vos. At quomodo dilexit nos Christus, quod ut ipsemet ait, animam suam pro nobis tradiderit, qua quidem dilectione maiorem habere potest*

⁴⁶ Jellegzetesen erasmusi gondolatmenet, bár nem szó szerinti idézet.

⁴⁷ ERASMUS OF ROTTERDAM, *Expostulatio = Complete Works of Erasmus*, kiad. Harry VREDEVELD, Toronto, University of Toronto Press, 1993, 86.

⁴⁸ GELLIUS, *Noct. Att.* 9, 2, 4.

⁴⁹ IUVENALIS, *Sat.* 2, 3. A téma gyakran kerül elő az erasmusi adagiumokban: *Adag.* 1, 159 (Barbae tenus sapientes), 2, 545 (Bacchae more), 2, 606 (Multi thyrsigeri, pauci Bacchi).

nemo.⁵⁰ Nonne inestimabilis dei bonitas, quae proprio filio suo non pepercit, sed pro nobis, cum inimici essemus, in mortem tradidit? Nonne inestimabilis charitas est mori pro impiis, pro peccatoribus, pro inimicis, et mori tantam personam, quae deus et [80v] homo est? Haec tanta dei erga nos charitas (ut tandem ad institutum redeam) in morte filii manifestata, verbo et sacramento proposita, merito excitare debet in nobis fidem in Christum, tam fidelem redemptorem, qua fide certo accipimus quicquid hoc venerabile sacramentum significat, ut verbum promittit et offert, hoc est remissionem peccatorum et vitam.⁵¹ Principalis enim finis huius coerectionis est, ut testetur nobis exhiberi res in Evangelio promissas, nimirum remissionem peccatorum, et iustificationem propter Christum, quod nobis verba dei satis ostendunt, qui dicit: *Hoc est corpus meum, quod pro vobis tradetur. Hic est sanguis meus qui pro vobis effundetur in remissionem peccatorum.*⁵² [Lc 22:19] Principaliter autem hic intueri debemus sacramentum esse signum gratiae, hanc coenam esse signum novi testamenti. *Quid est autem novum testamentum? Certe promissio est remissionis et reconciliacionis peccatorum propter Christum. Remittuntur igitur nobis peccata in coena domini. Cum enim novum testamentum est in cena domini, in ea est etiam remissio peccatorum, spiritus, vita et salus. Non datur nobis panis tantum et vinum, sed verum illud corpus Christi, quod domini fuit sacrificium pro nostris peccatis, et verus ille sanguis Christi, quo peccata nostra abluuntur. Tantus thesaurus nobis in sacramento datur, in quo et per quem accipimus omnium peccatorum remissionem,⁵³ cum scilicet fidem addimus, qua credimus promissa contingere, et hoc spectaculum oculis atque animo obicitur, ut nos ad credendum admoneat, et fides in nobis exsuscitetur. Hoc enim sacramentum est officium a spiritu, ut per id tanquam instrumentum fides in Christum in nobis excitetur, erigatur, et confirmetur. Nam Christus testatur ad nos pertinere beneficium suum, cum nobis impartit suum corpus, ut nos sibi adiungat tanquam membra, qua non potest alia coniunctio cogitari propior. Testatur item se nobis efficacem fore, quia ipse est vita, dat sanguinem ut testetur labem originalis mali in nobis abluere. Haec enim in illa sanctissima Coena geri videmus, fidei accidere debet. Ita proderit usus coerectionis et consolabitur et vivificabit conscienciam. Atque hic usus privatus est, et ex aequo ad omnes pertinet, omnes enim ab Adam descendimus [81r] omnes peccavimus, omnibus est opus remissione peccatorum et consolacione, quod fit per verbum et sacramentum.*⁵⁴ Et hoc sane convenientissimum est antidotum,

⁵⁰ Vö. Friedrich NAUSEA, *Tres Evangelicae veritatis homiliarum centuriae* (De tempore, Homilia XXXVI), Köln, Quentell, 1530, f. 191v.

⁵¹ Urbanus RHEGIUS, *Catechismus minor puerorum*, Wittenberg, Johannes Luft, 1535, I5r.

⁵² Itt is Rhegius mentén halad tovább: Urbanus RHEGIUS, *Catechismus minor puerorum*, Wittenberg, Johannes Luft, 1535, I4r.

⁵³ Urbanus RHEGIUS, *Catechismus minor puerorum*, Wittenberg, Johannes Luft, 1535, I4r.

⁵⁴ „Deinde sic prodest haec ceremonia, cum fidem addimus scilicet, qua credimus promissa ista contingere nosque consolamur. Et hoc spectaculum oculis atque animo obicitur ut mos ad credendum admoneat et fides in nobis exsuscitetur. Christus enim testatur ad nos pertinere beneficium suum, cum nobis impartit suum corpus et mos sibi adiungit tanquam

*quo nimia parentum nostrorum curatur crudelitas. Crediderunt omnium deceptorio diabolo, in eo quod non videbant scilicet, quod illi ligno consequendae divinitatis effectiva virtus inesset, et comedentes mortui sunt. Ita credamus e diverso fideli salvatori deo in eo, quod non videmus, scilicet Panem et Vinum in veram corporis et sanguinis transiisse substantiam, et comedentes atque bibentes vivamus in aeternum.*⁵⁵ Idque ipsum supra naturam, sola potestate verbi, quo etiam ex nichilo creata sunt omnia, fieri constat. Sed quis satis digne estimabit magnitudinem huius gratiae, quod verum Christi corpus, verusque sanguis nobis dentur per verbum et sacramentum, ut nostrum sit Domini Thesaurum [!], singulareque solacium nostris perterritis conscienciis? Nonne splendida et pellucibilis cena est, in qua remissio peccatorum nobis impartitur, fides imbecillis et languida excitatur, in qua promissam et oblatam remissionem peccatorum accipimus? Charitas frigida in Deum et proximum redaccenditur, et spes futurae vitae fulcitur. *Scriptura quidem nos docet, Christum semel mortuum esse et resurrexisse, sua morte et resurrectione peccata nostra expiasse, et patri reconciliasse, nec amplius moriturus, semel enim semetipsum obtulit deo patri pro nobis oblationem et victimam in odorem bone fragrantiae, ut Apostolus Ephese. 5 et compluribus aliis in locis docet. Hoc sacrificium non potest, nec debet reiterari, sed semel factum sufficit in aeternum. Christus autem nos iussit memoriam celebrare huius unici sacrificii usque ad diem novissimum, et qui credunt Evangelio de Christo mortuo et resuscitato, et Christi sacramenta percipiunt (consolantissima nimirum divinae erga nos benignitatis pignora), hii, inquam, fiunt huius sacrificii participes, nam consequuntur remissionem peccatorum et vitam.*⁵⁶ *Quod testari videtur illud Domini Ioannis 14: [81v] Non relinquam vos orphanos, non quia ad vos veniam, sed quia vobiscum mea misericordia et gratia, potestateque divina, immo et sub sacramento corporis atque sanguinis mei usque ad consummationem seculi ero. [Jo 14:18] O ineffabilis charitatis dulcedinem! O preciosum et admirandum convivium! O excellentissimum et salutiferum sacramentum! O adorandum, venerandum, colendum, glorificandum, praecipuis magnificandum laudibus, dignis praeconii extollendum, cunctis adorandum studiis, devotis prosequendum obsequiis! Quid hoc sacramento mirabilius, in quo panis*

membra qua non potest alia conjunctio cogitari propior. Testatur item se in nobis efficacem fore, quia ipse est vita, dat sanguinem, ut testetur se nos abluere. Haec cum in illa sanctissima Coena geri videmus, fides accedere debet, ita proderit usus ceremoniae, et consolabitur et vivificabit conscientiam. Atque hic usus privatus est et pariter ad sacerdotes et ad laicos pertinet, sicut pariter utrisque opus est remissione peccatorum et consolatione. Sed Sacerdotes ministri sunt aliis exhibentes Sacramentum.” Philipp MELANCHTHON, *Loci theologici* (1535) = *Opera quae supersunt omnia*, kiad. Karl Gottlieb BRETSCHNEIDER, Heinrich Ernst BINDSEIL, Braunschweig, Schetschke, 477. (Corpus Reformatorum 21)

⁵⁵ RUPERTUS TUTTENSIS, *Epistola nuncupatoria ad Canonem = Commentarii in Evangelium Johannis*, PL 169, 204. Első kiadását 1526-ban jelentette meg Johannes Cochlaeus (*Commentariorum in Evangelium Johannis libri XIII*, Köln, Birkmann, 1526).

⁵⁶ Urbanus RHEGIUS, *Formulae quaedam caute et citra scandalum loquendi de praecipuis Christianae doctrinae locis* (Augsburg: Philippus Ulhardus, 1536), B4r.

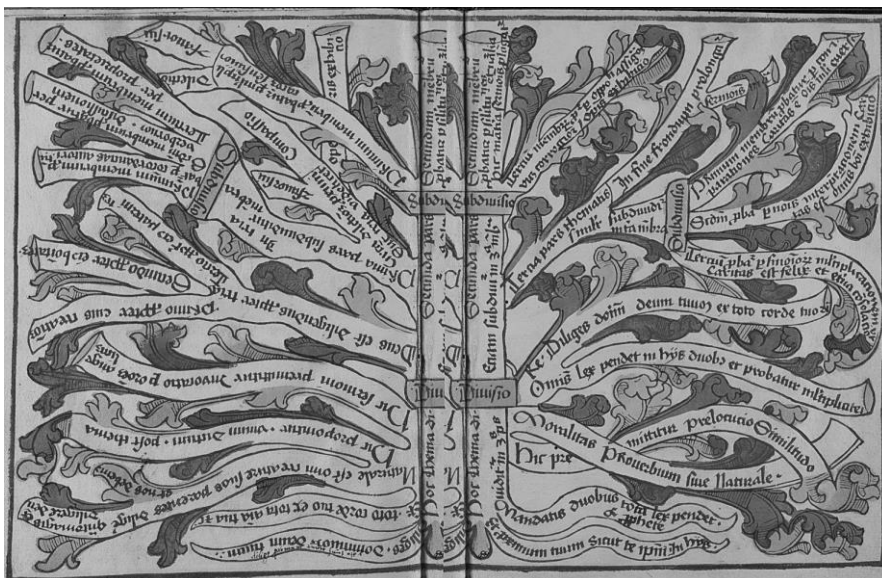
et vinum in corpus Christi, et sanguinem vere convertuntur, in quo Christus perfectus sub modici panis specie continetur virtute verbi? O admirabilissimum sacramentum, et omnis dilectionis adeo plenum, idemque mirabile, ut nichil in eius praeconium quispiam rectius sit exclamaturus, quam hoc Apostoli in tertium usque coelum rapti: O Altitudo diviciarum sapientiae et scientiae dei, quam incomprehensibilia sunt iudicia eius et investigabiles viae eius! Quis enim cognovit sensum Domini, aut quis consiliarius eius fuit? [Ro 11:33–34]⁵⁷ Hoc nimirum inscrutabili consilio divina bonitas, ut est avida nostrae salutis, hum<u>ano praevidit generi ad parandam vitam aeternam. Proinde facessant hinc procul et erubescant impii illi, huius sacratissimi muneris prophanatores, qui Cacodemone auctore in reprobum sensum rapti, propriis suae rationis viribus innixi, hoc divinissimum misterium emetiri conantur, fallentes seipsos et indignos existimantes hoc tam salutari misterio et gratuito munere, quo Christiani maius habent nichil.⁵⁸

Quapropter viri pietate undequaque conspicui nos credamus, immo adoremus verbum dei, cui tantam potenciam et mysteria inesse voluit, ut simul atque prolatum fuerit, continuo elementum fit sacramentum et panis corpus, et vinum verus sanguis Christi. Neque solliciti investigemus, qui id fiat, neque fidei experimentum quera-
mus, cum beati a Christo dicantur, qui non viderunt et crediderunt. Simplicem ac puram fidem, non vafrum ac acutum ingenium huc adferamus. Fidei enim artificio [82r] haec mysteria pervidentur, non humano scrutinio. Gentes et omnes impii verbo dei et lumine fidei carentes ne umbram quidem huius misterii suspicari possunt, quod approbans Esaias dicit: *si non credideritis, non intelligetis* [Is 7:9]. Nobis quibus datum est nosce[re] mysteria Regni, eciam atque eciam videndum est, ne nigrati simus pro tot ac tantis donis ac beneficiis dei patris per Christum dilectum filium suum nobis misericorditer collatis. Sed excuciamus consciencias nostras, testaceam hanc domunculam nostram a peccatorum sordibus repurgantes, cum vero corde in plenitudine fidei aspersi, cordibus depulsa consciencia mala in charitate non simulata accedamus ad fontem misericordiae, et medicum animarum nostrarum. Tanta virtus est huius admirandi cibi, ut qui in eo rite vescitur, fit unum corpus et unus spiritus cum Christo. E diverso, si quis secus quam oportet ederit ex hoc pane, et calice biberit, is non salutem, sed extremam animae perniciem sibi inveniet Apostolo teste: *Qui manducat et bibit indigne, iudicium sibi manducat, et bibit, non diiudicans corpus domini.* [1Cor 11:29] Digne vescentibus proculdubio erit cibus et medicina immortalitatis, ubi videbimus eum sicuti est a facie ad faciem. Ibi neque esuriemus, neque siciemus ultra, sed delectabimur in multitudine pacis et contemplacione divinae Maiestatis. Et

⁵⁷ Friedrich NAUSEA, *Tres Evangelicae veritatis homiliarum centuriae* (De tempore, In feriis coenae dominicae, Homilia XXXVI), Köln, Quentell, 1530, f. 192r.

⁵⁸ Vö. Friedrich NAUSEA, *Tres Evangelicae veritatis homiliarum centuriae* (De tempore, In feriis coenae dominicae, Homilia XXXVI), Köln, Quentell, 1530, f. 192v.

sic semper cum Domino erimus, quo nos perducere dignetur Iesus humanae author salutis, cui est cum aeterno patre et spiritu sancto aequalis honor, eadem gloria, in omnia secula, Amen.

A tematikus szentbeszéd felosztása. Ars vitae contemplativae, Nürnberg, Creussner, 1473, 61v-62r.

SEBESTYÉN ADÁM

„Egyik írást az másikkal erősítvén”

Szövegszerkesztés és forráshasználat Bornemisza Péter prédikációiban

Bevezetés

Annak ellenére, hogy Bornemisza Péter prédikációinak felépítését, azok forráshasználatát és homiletikai vonatkozásait már Schulek Tibor 1939-ben megjelent monográfiája is elemezte¹, a későbbi szakirodalomban gyakran merült fel az igény egy olyan átfogó vizsgálatra, mely a protestáns hitszónok szövegértelmező- és szervező módszerét, annak lehetséges humanista retorikai modelljeit veszi számba.² A korábbi évtizedek kutatása részben Bornemisza antik forrásainak feltárásával foglalkozott,³ részben pedig Bornemisza által is forgatott közhely- és exemplumgyűjteményeket próbált azonosítani (e kutatások jellemzően az *Ördögi kísértetek* szemléletes történeteinek eredetét célozták felfejteni).⁴ Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy a

¹ SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkeség történetéből*, Sopron–Budapest–Győr, 1939.

² OLÁH Szabolcs, [kísérő tanulmány], BORNEMISZA Péter: *Predikatioc, egész eszjendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliombol, Detrekő–Rárbok 1584*, Budapest, Balassi, Országos Széchényi Könyvtár (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 33), 2000, 18–19. Ennek az igénynek korábbi megfogalmazásai jellegzetesen a Bornemisza-monográfiákról írott recenziókban merültek fel: PIRNÁT Antal, *Borzásák István: Az antikvitás XVI. századi képe*, Irodalomtörténeti Közlemények, 65 (1961), 496; IMRE Mihály, *Nemeskürty István: Bornemisza Péter kísértései: Recenzió*, Irodalomtörténeti Közlemények, 90 (1986), 186. Oláh idézett kísérőtanulmánya végigköveti egy Bornemisza-prédikáció argumentációját (OLÁH, *i. m.*, 19–21), valamint felsorol néhány, közelebről nem vizsgált latin nyelvű homiletikai traktátust. Megállapításai többnyire a korábbi szakirodalom eredményei alapján levonható tanulságokat összegzik: „Mindenesetre már most is látszik, hogy a hagyományos homiletikai szempontok és az antik-humanista retorikai hagyomány összeillesztése határozta meg Bornemisza textus-értelmező módszerét.” (OLÁH, *i. m.*, 22.)

³ BORZÁSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Budapest, Akadémiai, 1960.

⁴ Ennek a műveltségrétegnek a humanista vonatkozásaihoz lásd: KOLTAY-KASTNER Jenő, *Bornemisza Péter humanizmusa*, Irodalomtörténet, 41 (1953), 91–124. Eckhardt Sándor az *Ördögi kísértetek* kiadását követő jegyzeteiben Volaterranus *Commentariorum urbanorum* című enciklopédiája mellett (nagyreszt Bornemisza visszaemlékezései alapján) Philipp Melanchthon szellemi hatását kiemelve állít a kutatás középpontjába olyan munkákat, mint Johannes

Bornemisza-szakirodalom eddigi eredményei alapján a prédikációskötetek beszédeknek választott szakaszait szövegszerkesztési és retorikai szempontból elemezzem. Anélkül, hogy a protestáns prédikátor lehetséges forrásait minden kétséget kizáróan megnevezném, egy átfogó nézőpontból megközelítva a kérdést, a 16. század második felének retorikai kultúrájában igyekszem elhelyezni a beszédeket.

A Bornemisza–Telegdi hitvita retorikai szempontból

Az egyes beszédgyűjtemények nemcsak életrajzi adatokban bővelkednek, hanem a prédikációírás módjáról, szövegalkotási és retorikai megoldásokról is tanúskodnak. Általánosságban megállapítható, hogy ezek az utalások nagyrészt szövegbővítést, amplifikációt sejtetnek. Az első *Postilla* Thurzó Erzsébetnek címzett ajánlása „bő szóval” megmagyarázott bizonyosságokat és tanulságokat ígér.⁵ Más helyütt azonban olyan intések olvashatók, melyek a szövegbővítés és kiegészítés korlátaira figyelmeztetnek. A második *Postilla* Somi Borbálának címzett előszava is ezt a kívánalmat tartja szem előtt. A Biblia szövegére, valamint az auktorok magyarázataira épülő hitigazságok értelmezése előbbrevalóbb, mint a retorikai hatás; a prédikátornak a kinyilatkoztatáshoz való viszonya a szent szövegek és a kanonizált kommentárok hiteles értelmezésében rejlik.⁶ A rendhagyó kötetnek számító *Ördögi kisértetek* exemplumai viszont ennek a hierarchikus viszonnak a megváltozását szemléltetik. Bornemisza arról ír, hogy a prédikáció műfajától elvárt evangéliummagyarázat „bő szóval” megírt „csuda-históriákkal, nagy tanulságokkal és szép szentenciákkal” lett kiegészítve,⁷ vagyis a prédikáció műfaját tematikus és formai értelemben is meghaladják a negyedik *Postilla* szövegei.

Bornemisza írásgyakorlatának megkerülhetetlen forrása Telegdi Miklós Bornemisza elveszett, *Fejtegetés* című munkájára adott *Felelete*.⁸ A püspök művének előszavában az apologetikus célzat mellett a pontatlan idézéseket, illetve a hanyag forráshasználatot kifogásolja. Erről több szövegkritikai észrevétele, illetve a margóra

Manlius 1562-ben sajtó alá rendezett jegyzetei (*Locorum communium collectanea*), melyek a „Praeceptor Germaniae” közhelyeit és példázatait tartalmazták: BORNEMISZA Péter, *Ördögi kisértetek*, kiad. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai, 1955, 233–234.

⁵ BORNEMISZA Péter, *Első része az evangéliumokból es az epistolakból való tanusagoknac*, Sempte, 1573. A továbbiakban: *Postilla I*.

⁶ BORNEMISZA Péter, *Másik része az evangéliumokból es az epistolakból való tanusagoknac*, Sempte, 1574. A továbbiakban: *Postilla II*.

⁷ BORNEMISZA Péter, *Ördögi kisértetek*, i. m., 7.

⁸ TELEGDI Miklós, *Telegdi Miklosnac peechi pispökének felelete, Bornemisza Peternek fejtegetés neuű könyvére*, Nagyszombat, 1580.

írt megjegyzése is árulkodik („Nem tudja helyét adni annak, amit mond”; „Azt fogta Szent Péterre, ami nála nincsen”).⁹ Telegdi a filológiai észrevételek mellett a prédikációszerkesztés egészére kiterjedő kritikát is megfogalmaz. A Septuagesima-vasárnap textusának teológiai megközelítésétől fokozatosan eltávolodva, Bornemisza követhetetlennek minősített szövegszerkesztésére irányítja a figyelmet: „De ehhez egyéb dolgokat is ölgyetessz, és hol imide, s hol amoda, (ahová kívánságid vonsznak) kitérvén az elődbe vött útrul, egy olyan szabású, sokféleből egybe szedegetett és egybe zavart könyvet készítesz mint az Simulus *Moretoma* Virgiliusnál és mint amaz sok állatoknak tagjaiból égbe ragadtatott kép, melyről Horatius ír, *de arte poetica*.”¹⁰ A különféle forrásokból merítő könyv képét antik művekből átemelt hasonlatok teszik még érzékletesebbé. Az első az *Appendix Vergilianában* fennmaradt hexameteres költeményből ered, mely egy Simylus nevű földműves reggelijének, a mozsárban dagasztott moretum elkészítésének folyamatát írja le.¹¹ A második Horatius *ars poetica*jából kölcsönöz hasonlatot: a különféle állati és emberi testrészekből összetakolt hibrid lényt ábrázoló festmény legalább annyira nevetséges, mint az össze nem illő részekből szerkesztett, mindenféle koherenciát nélkülöző könyv.¹² Felhasználva ennek a két hasonlatnak a tanulságait, először röviden összegzem a Bornemisza forráshasználatával és idézésével kapcsolatos tudnivalókat, majd prédikációinak szerkezetét, azok *dispositió*ját és belső tagolását veszem számba.

Ami az auktorok hivatkozási módját illeti, Bornemisza inkább tűnik rendszertelennek, hiszen sokszor nem lehet egyértelműen azonosítani az idézett szerzőt és annak művét. Gyakori megoldás az olyan formula használata, mely jelöletlenül idéz egy tekintélyt.¹³ Hogy kellően megokolt legyen a források visszakövetésének nehézsége Bornemisza esetében, álljon itt egy példa az első *Postillából*. A keresztelésekor Krisz-

⁹ *Uo.*, 9.

¹⁰ *Uo.*, 13–14.

¹¹ *Poetae Latini Minores, Vol. II., Appendix Vergiliana*, ed. Aemilius BAEHRENS, Lipsiae, 1880, 179–185.

¹² Quintus HORATIUS FLACCUS, *Epistola Quinti Horatii Flacci ad Pisonem; sive de Arte Poetica Liber*, ed. T. B. AYLMER, London, 1824, 3.

¹³ „Kiről igen nemesen tanít Ágoston doktor is, mondván: Az szent lelkű ember semmiből úgy ki nem tetszik, mint az más bűnéhez való magatartásából.” (BORNEMISZA Péter, *Predikatioc, egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliombol, Detrekő–Rárbok 1584*, [A továbbiakban: *Foliopostilla*] 105v.) A második *Postilla* egy beszédében a házasság szentségével visszaéelő eretnkségeket tekinti át, megemlítve többek között az enkratiták aszketikus mozgalmát: „Ily értelemben az Encratitusok voltak. Hasonló tévelygésben vadnak most az pápások is.” (*Postilla II*, 92r.) A marginália megnevezi a forrás helyét (*Ecclest. hist: lib 4. ca. 27.*), azt viszont nem, hogy Euszébiosz *Historia ecclesiastica* című munkájáról van szó.

tus vállára szálló galamb isteni kinyilatkoztatás, Bornemisza viszont e madár-motívum negatív konnotációjára is hoz egy exemplumot. Leírja, hogy a csaló Mohamed próféta úgy próbálta utánozni Krisztus keresztelésének jelenetét, hogy füle mögé bűzát rakott, így csalva magához egy galambot, melyről aztán elhitette a tudatlan községgel, hogy választottságát igazoló isteni jelnek voltak tanúi.¹⁴ Nem tudni, hogy a Mohamed galambjáról szóló példázatot szóbeli közlés nyomán ismerte meg Bornemisza, esetleg egy olyan gyűjteményben olvasta, mint Theodor Bibliander 1543-as kolligátuma, mely a középkori Korán-fordítás és cáfolat mellett Mohamed életével kapcsolatos legendákat és doktrinális összefoglalót is tartalmazott.¹⁵

Telegdi bírálata, valamint a Horatiustól idézett hasonlat, a szövegszerkesztés és az exegetikai-homiletikai technikák mibenléte mellett a korban megváltozott információ-feldolgozást is az értelmezés középpontjába állítja.¹⁶ A püspök véleménye szerint az egyre népszerűbbé váló teológiai közhelygyűjtemények, *loci communes*ek megfosztják eredeti kontextusuktól a magyarázandó igehelyeket, ezáltal pedig az értelmezést és a befogadást is megnehezítik.¹⁷ Telegdi 1577-ben megjelent első *Postillájának* az olvasóhoz címzett előszavában idézi és egyben bírálja a protestáns prédikátorok körében terjedő kivonatos gyűjtemények használatát: „Előveszik, ki a Georgius Maior postilláját, ki valamit egyebet, toldoznak-foldoznak rajta, hon elvesznek keveset benne, (nem azt, ami gonoszb, hanem ami tűrhetőbb volna), hol hozzá tesznek (olyat, ami nyakasb tévelygés annál, ami azelőtt ott volt); azt költik oszton, hogy mindenestől fogva övék, az ő neve alatt adják ki, és úgy fitogtatják bölcsességeket.”¹⁸ Bár az idézett lutheránus postilla-szerző Georg Maiornak több műve

¹⁴ *Postilla I*, 109v.

¹⁵ Theodor BIBLIANDER, *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran*, Bazel, 1543. Nem elhanyagolható tény, hogy a Bornemiszát támogató Nádasdy-tisztartó, Perneszi György könyvtárában megvolt az *Alcoran*, feltehetően ennek a Bibliander-féle kompozitumnak valamelyik kiadásában: KOVÁCS Sándor Iván, *Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 66 (1962), 85.

¹⁶ OLÁH Szabolcs, *A hitvita retorikája: nyilvánosság és önszemlélet = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat, 2007, 332–333.

¹⁷ OLÁH Szabolcs, *Az önszemlélet síkjai Bornemisza és Telegdi hitvitájában = Religió, retorika, nemzettudat a régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth, 2007, 366.

¹⁸ TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak, melyeket vasarnapokon és egyéb innepéken esztendő által az anyaszentegyházba olvasni és predicalni szoktanac, magyarázattyanac elseo része*, Bécs, 1577.

is megvolt Telegdi könyvtárában,¹⁹ a katolikus püspök mégis elítéli a reformáció szellemében fogant szövegmagyarázatok idézését és kompilációját, jöllehet, némely ironikus megjegyzései arra engednek következtetni, hogy amennyiben a könnyebbik utat választotta volna, ő is ezt a módszert követi („Megmívelhettem volna én is azt, amit látok, hogy azok közül mívelnek némelyek, kik a tudatlan községnél bölcsnek akarnak láttatni.”)

Jól látható tehát, hogy a 16. századi magyar nyelvű prédikációirodalom két emblematikus alakjának a hitvitája retorikai-homiletikai természetű is egyben. Polémiájuk nem korlátozódik a fent idézett szövegekre: Bornemisza prédikációiban is többször idézi Telegdi Miklóst. Az esetek nagy részében csupán a margóra írt jegyzetekben tűnik fel a püspök neve, vagy valamelyik kötete, a *Folipostilla* tizenkettedik úrnapi evangéliummagyarázatának második prédikációja viszont egy dőlt betűkkel szedett, hosszabb Telegdi-idézetet is tartalmaz.²⁰ A forráshasználat szabadossága valamint Telegdi kritikájának ismertetése után hasznos lesz felvázolni a Bornemisza-prédikációk felépítését is.

Mielőtt az egyes retorikai módszerek vizsgálatát megkezdeném, a prédikációkra jellemző szerkezetet mutatom be, mely minta a *Postillák* legtöbb beszédére érvényes. A prédikációt a perikópa, a magyarázandó evangéliumi textus nyitja, mely a főszöveg címét és tartalmát egyaránt meghatározza. Ezt követi egy rövid magyarázat, mely nem más, mint a perikópa tartalmi összefoglalása, a litterális, betű szerinti értelem megisméltése. Az úgynevezett „nyilvánabb magyarázat” soronként, illetve értelemegységenként elemzi a perikópát. A magyarázat ezen szintjén már előfordulhat, hogy a

¹⁹ Így Szent Pál-levelek magyarázatai, valamint egy 1567-es teológiai értekezés (*Commonefactio historia de statu eius temporis*): TÓTH István, *Telegdi Mikós reneszánsz könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 95 (1979), 281.

²⁰ A textus Márk evangéliumából a süketnéma gyógyításáról szóló szakasz. Bornemisza a keresztlőhöz és egyéb szentségekhez kapcsolódó paraliturgikus gyakorlatokat kifogásolja, és ezeket a babonákat szemléltetendő, idézi Telegdit: „Az nyállal, ujjának illetésével pepecsele ez nyavalás ember körül, Idvözétónk; Ezekből hasonló szerartással élünk mi is (Pápások) az keresztységben. Kezünket egyméhányszor vetjük az keresztelkedő szömélyre, nyállal megkenjük orrát és fülét, megdondván, hogy Isten amit egy akaratiával megmívelhetne, azt efféle külső eszközök által szokta mívelni. Mely dolog, amint Szent Ambrus bizonyoságot teszzen róla, eleitől fogva való régi szokás az keresztvény között. Tudom, hogy nevetik ezeket az eretnekek, de ám nevések, leszen oly idő, hogy sírni fognak. Én azt hiszem, hogy ha akkoron ott lettenek volna, Urunkat is megcsúfolták volna, midőn az vakon született embernek szemét nyálával csinált sárral kené meg, és ezt ez süketnémát is megnyálázá. Mi örömet követjük az mi eleinknek egyjűgységeket. Ez az ő szava.” (*Folipostilla*, 527r.) Összevetve az idézetet Telegdi második *Postillájának* vonatkozó szakaszával, néhány betűvariációt, és értelmező közbeszúrást (lásd a „Pápások” megjegyzést leszámítva), szó szerinti egyezés tapasztalható.

prédikátor ismeretlen bibliai kifejezéseket értelmez, görög vagy héber szavakat magyaráz, megvilágítja egyes események történeti hátterét, vagy egy nehezebb szakasz kapcsán rövid teológiai, exegetikai eszmefuttatásba kezd.²¹ A textus üdvtörténeti valamint erkölcsi mondanivalójának kifejtése a „tanúságok” címszó alatt történik: rendszerint pontokba szedve, már a beszéd elején megjelenik ennek a résznek a vázlatja. A *Foliopostilla* beszédei némileg módosítják ezt a struktúrát, hiszen a prédikáció nemcsak külön címet kaphat, hanem a perikópához ajánlott énekek rövid gyűjteményével is kiegészül.²²

A *dispositio* fontosságát hangsúlyozza, hogy nemcsak a szöveg vázlatául szolgáló „tanúságok” részben tűnnek fel a pontokba szedett részegységek, hanem a beszéd későbbi szakaszai is gyakran összegzik ebben formában az elmondottakat. Az egyes kötetek, kiváltképp a *Foliopostilla*, gazdag jegyzetanyaggal rendelkeznek, ezek a margináliák pedig sok esetben tartalmazznak hivatkozásokat. A jegyzetelés nem egyszer a perikópa bizonyos szakaszainak magyarázatára is kiterjed, ily módon sokszor már a főszövegen kívül kezdetét veszi a választott *locus* értelmezése vagy kommentálása. A tanító célzatú kitérés és szövegbővítés akkora méreteket is ölthet, hogy a főszöveget egyfajta beszédciklussá, ugyanazt a perikópát több prédikációval magyarázó gyűjteménnyé szélesíti.²³ A második *Postilla* imént említett, vízkereszt utáni első vasárnapra írt beszéde Jézus és a bölcsek beszélgetéséről, ilyen gyűjtemény. A nyolc pontba szedett „tanúságok” az alábbi tematikákat fedik le: van a prédikációknak egy bibliaismereti szintje (mik voltak az ó- és újszövetségi ünnepek, miért fontos ezeket ismerni), az üdvtörténeti tanulság szintje (a gyermek Jézus az ígért megváltó), az erkölcsi tanulságok szintje (gyermek kötelességei, szülő és gyermek viszonya). Az első prédikáció tehát az ünnepszentelést magyarázza, és a vonatkozó bibliai könyvek (mint a *Leviticus* és a *Deuteronomium*) kivonataiként értelmezhetők. Telegdi második *Postillájában* szintén magyarázza ezt az igehelyet, és a beszéd elrendezése is hasonló, az arányok viszont különböznek: Telegdi csak három ünnepet ismertet (karácsony, húsvét, pünkösd, illetve ezek ószövetségi előképei) Bornemisza viszont tizenkét ószövetségi ünnepet sorol fel (a vonatkozó bibliai könyvek helyeit kivonatolva). Érdekes, hogy ugyanez a prédikáció átdolgozva a *Foliopostillában* is szerepel, ott azonban jóval rövidebb az ünnepeket bemutató szakasz.

²¹ SCHULEK, *i. m.*, 301.

²² *Uo.*

²³ Erre a bővítésre már Schulek is felhívta a figyelmet: SCHULEK, *i. m.*, 305.

„Bő szóval” – Az amplifikációs retorika eszközei Bornemisza prédikációiban

Bornemisza prédikációival kapcsolatban gyakran merül fel a túlrtság, a szerkezet egységét megbontó, katalógus-szerűen felsorakoztatott exemplumok, közhelyek halmozása. Ahogy Oláh Szabolcs fogalmaz a *Foliopostilla* facsimile kiadásának kísérőtanulmányában: „A bőbeszédűség, a halmozás tehát meghatározó retorikai-stilisztikai eljárásként jutott szerephez [Bornemisza] nyelvi magatartásában.”²⁴ Nem véletlen, hogy már a régebbi szakirodalom is észlelte és értelmezte a 16. század második felének postilla-irodalmában jelentkező eltérő szövegszerkesztési stratégiákat.²⁵ Ez a különbségtétel olyan szélsőséges formákat is ölthetett, mint Nemeskürtynek az *Ördögi káértetek*ről írt monográfiája, melyben Bornemisza és Telegdi szembenállását a magyar irodalom két esszenciális archetípusának a megszületéseként értelmezte. Ahogy Imre Mihály összegzi Nemeskürty megállapításait: „Bornemisza testesíti meg a lírai ihletésű író, az impulzív, az affektív elfogultságút, míg Telegdi a racionális, mondanivalóját értelemmel fékező és formáló, lassan csiszoló stíluszt.”²⁶

Az amplifikáció, mint a bővítés vagy felnagyítás alakzata az ókori szónoklattani munkáktól kezdve meghatározó része mind a középkori, mind a kora újkorai retorikáknak. Jellegzetesen a *genus demonstrativum*ba tartozó epideiktikus szövegekre jellemző alakzatról van szó, mely a dicséret és feddés ellentétpárjával összekapcsolódva könnyen felelős lehet az érzelmek felkeltéséért, a lelkek megindításáért (*movere*). Nemhiába írta Rudolf Agricola, a 15. század legfontosabb retorikájának szerzője (*De inventione dialectica libri tres*, 1479), hogy az érzelmi manipuláció szoros kapcsolatban áll az amplifikációval.²⁷ Desiderius Erasmus 1512-es traktátusa (*De Utraque Verborum ac Rerum Copia*), mint azt a címe is sejteti, a retorika központi elemévé tette az amplifikációt azért, hogy behatóan foglalkozott szövegbővítésre alkalmas közmondásokkal, exemplumokkal, leírásokkal, közhelyekkel.²⁸

A szakirodalomban jól ismert és elemzett retorikatörténeti fordulópont Philipp Melanchthon kezdeményezése, aki az antik auctorok munkáiból hagyományozódott

²⁴ OLÁH, 2000, i. m., 8.

²⁵ Nemeskürty István olyan 16. századi protestáns postilla-szerzőkkel (Kulcsár György, Beythe István) állítja szembe Bornemiszt, akiket nem vonzottak „az irodalmi tűnődés csábító helyek”. NEMESKÜRTY István, *A XVI. század utolsó három évtizedének postillairodalmáról*, Irodalomtörténet, 45 (1957), 457.

²⁶ IMRE, i. m., 184.

²⁷ Peter MACK, *A History of Renaissance Rhetoric – 1380–1620* (Oxford–Warburg Studies), Oxford, New York, Oxford University Press, 2011, 70.

²⁸ *Uo.*, 76.

három beszédnemet (*genus iudiciale, genus deliberativum, genus demonstrativum*) egy negyedikkel toldotta meg (*genus didascalicum*), ily módon dolgozva ki a protestantizmus kommunikációs tereinek (prédikáció, tanító jellegű, iskolai beszéd) megfelelő retorikai keretrendszerét.²⁹ Elméletét fokozatosan fejtette ki tankönyveiben: kezdetben még a *genus demonstrativum* belső tagolásával kísérletezett,³⁰ *Elementorum Rhetorices libri duo* című, 1531-ben megjelent tankönyvében viszont már a négyes felosztást használja. A protestantizmus erős tanító célzata nemcsak Melanchthont kényszerítette az antik retorikai hagyomány kiegészítésére, felülvizsgálására. A marburgi egyetemen oktató Andreas Hyperius prédikációírásról szóló munkájában (*De formandis concionibus sacris*, 1553) az ókori *genus*okkal szakítva Szent Pálra (2Tim 3,16) alapozta saját kategóriáit és határozottan elválasztotta a vallásos tárgyú beszédet (*concio*) a világitól (*oratio*).³¹ Mivel a Szent Pál-i hely a tanítás mellett a buzdítást, az intést és a vigasztalást is a vallásos beszéd lehetséges tárgyaiként nevezi meg, nem meglelő, hogy Hyperius központi szerepet szentel az érzelmi ráhatásnak, a hallgatók megindításának.³²

Összegezve az eddig leírtakat, tanítás és affektivitás kettőssége meghatározó jelenség a 16. századi protestáns vallásos retorikában. Melanchthon a dialektika és a retorika megkülönböztetéséről szólva kijelenti, hogy előbbi a tanítást célozza meg, utóbbi pedig a lélek megindítását, annak valamely érzelmi állapotba vezetését.³³ Példája szerint, a bűnbánat magyarázata során részben a dialektika szabályait követő, katekizmus-szerű tanítás történik („Quid sit poenitentia, quas habeat partes”), részben pedig buzdítás, mely a retorika követelményei szerint valósul meg („Adhortatio autem ad poenitentiam, adhibet locos Rhetoricos.”) Melanchthon az *Elementorum Rhetorices* második könyvében az *eloquentia* keretein belül tárgyalja a beszéd bővítésére

²⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *A régi magyarországi irodalomtörténet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a genus didascalicum elméletét) = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat, 2007, 217; UŐ, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 107 (2003), 367; MACK *i. m.*, 114.

³⁰ A *laudatio* és *vituperatio* kettőse mellett a tanítást és a megtörtént dolgok elbeszélését is a bemutató jellegű beszédnemek kategóriájába sorolta (KECSKEMÉTI 2007, *i. m.*, 217)

³¹ KECSKEMÉTI 2003 *i. m.*, 368. Hyperiushoz lásd még: Susan C. KARANT-NUNN, *The Reformation of Feeling – Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2010, 77–78; MACK, *i. m.*, 265.

³² KARANT-NUNN, *i. m.*, 77.

³³ „Iuxta hoc discrimen proprius Dialecticae finis est docere, Rhetoricae autem permouere atque impellere animos, et ad affectum aliquem traducere.” Philipp MELANCHTHON, *Elementorum Rhetorices Philippi Melanchthonis Libri duo, recens ab autore recogniti*, Coloniae excudebat Martinus Gymnicus, 1546, 11. Lásd még: MACK, *i. m.*, 108, 112.

használható alakzatokat („In tertio ordine collocauimus eas figuras, quae augent orationem, et reddunt locupletiores.”) Az 1521-ben megjelent *Institutiones rhetoricae* az alakzatok kategóriájába sorolja az amplifikáció módozatait, melynek harminchárom fajtáját elemzi, éreztetve ezzel, hogy a „bő szóval” írás retorikájának lényeges fundamentuma.

Ha a Melanchthon-féle retorika alapján közelítjük meg Bornemisza szövegbővítő eljárásait, a csapongónak és a tárgytól eltérőnek ítélt prédikáció tudatosan felépített amplifikációs megoldásaira lehetünk figyelmesek. Néhány sornyi magyarázattól kezdve hosszabb leírásokig, exemplumokig, *loci communes* jellegű felsorolásokig, számtalan példa bizonyítja Bornemisza stilisztikai bőséget. Elsőre érdemes pár szómagyarázatot szemügyre venni. Ezek közt gyakori a bibliai tulajdonnevek magyarra fordítása és értelmezése, illetve a szentírásban szereplő adatok átültetése magyar nyelvű környezetbe, mely segít befogadhatóbbá tenni az elhangzottakat. Ily módon etimologizál Betlehem városának nevével az Úr kijeleneése napjára írott prédikációjában:

Az Júda-beli Betlehem más névvel Ephrátának nevezetik, magyarul Kenyér házának, azaz kövér földnek az ő jó terméseiért, mely várost Jeruzsálemhez másfél magyar mély földnek írják némelyek, ki, mintegy csűrjök és pajtájok volt az Jeruzsálembelieknek.³⁴

Érdemes összevetni ezt a bővített szómagyarázatot Pázmány Péternek a karacsony napjára írt prédikációjában olvasható szakasszal:

Betlehem annyit térszen, mint *domus panis*, kenyér-háza. Mivel azért Christus igaz búza-szem, mely azért vettetett a földbe, hogy mennyei eledellel tápláltságos az ember: méltán születik *Betlehem*-ben; hogy ez-után immár ne kellessek az Isten népének Egyiptomba kenyérért menni, hanem *Betlehem*-ben keresnek minden nemzetségek a menyből szállott kenyeret, mely örök életet ad híveinek.³⁵

Míg Bornemisza ugyanazon etimológiát alapul véve egy történeti, betű szerinti olvasatot részesít előnyben, addig Pázmány a középkori exegézisből jól ismert bibliaértelmezési szinteket építi be szómagyarázatába: a bőség, termékenység metaforáját allegorikus értelemben Krisztusra vonatkoztatja, majd az anagogikus jelentést előtérbe állítva Krisztus megváltó tevékenységével, a mennyei dicsőséggel és az örök

³⁴ *Foliopostilla*, 71v.

³⁵ *Pázmány Péter összes munkái*, VI. kötet, *Prédikációk, Első rész*, s. a. r. KANYORSZKY György, Budapest, 1903, 135–136.

élettel kapcsolja össze a Betlehem név értelmét. Melanchthon írásai felől értelmezve, a Bornemisza-szövegrész a dialektika módszertanát felhasználva a *genus didascalicum*, a tanító beszédnek ismérveinek tesz eleget. A vizsgált dolog (Betlehem) magyarázata több pilléren nyugszik, hiszen a névváltozat, a szószerinti fordítás valamint az etimologizálás mellett Bornemisza egy hasonlatot is bevet annak érdekében, hogy a laikus minél többet megtudjon Krisztus szülőhelyéről.

Schulek Bornemisza-monográfiájában több olyan helyet idéz, melyek úgy magyaráznak bibliai tisztségeket, közigazgatási egységeket vagy pénznemeket, hogy azokat a korabeli hallgatóság számára ismerős analógiákkal szemléltetik. Augustus császár népszámlálását magyarázva kerül szóba Szíria provincia és helytartója, melynek ókori helyzetét az alábbi párhuzam világítja meg:

Mely Szíria mind Zsidóországot, s mind Galileát befogta volna. Azért Cyrenius ott a földön olyan volt, mint császár után most a budai basa, kihez hallgat Erdély és a moldvai vajda, és békek [bégek]: azonképpen Cyreniushoz hallgattak Heródes király, Archelaus és a főfő tisztartók.³⁶

Ugyanezen prédikáció egy korábbi szakaszában olvasható: „ezzel Józsefet is és Máriát kényszerítik, hogy az ő vármegyéjek városába, Betlehembe menjenek.”³⁷

Érdekes a Krisztus kinszenvedését tárgyaló prédikáció azon szakasza, melyben Bornemisza átszámítja magyar forintra a harminc ezüstpénzt, amennyiért Júdás eladta megváltóját: „Az harminc pénzt némely tizenöt tallerra, némely háromszáz koronára, azaz háromszáz hatvan magyar forintra számlálja, mert azt írják, hogy tíz koronát tött egy dénár.”³⁸

Nagyjából egy féloldalmi kitérés (*digressio*) olvasható a *Foliopostilla* Krisztus nevét magyarázó beszédében. A propozícióként funkcionáló kezdőmondatot („De régen nagy számot tartottak arra is, kit mivel neveznének.”) bibliai névváltoztatások példái követik. Bornemisza az etimológiák mellett *antonomasia* alkalmazásával is bővíti mondatait, vagyis a tulajdonnevet a név viselőjéhez köthető minőséggel helyettesíti. Így

³⁶ *Postilla I*, 172v. Lásd még: SCHULEK, *i. m.*, 297; BORZSÁK, *i. m.*, 155.

³⁷ *Postilla I*, 170v.

³⁸ *Postilla II*, 673r. Már Borzsák felvetette, hogy az antik mértékegységeke átváltásában, magyarázatában Bornemisza használhatta a bécsi tanára, Georg Tanner által is nagyra tartott Guillaume Budé 1515-ben megjelent metrológiai munkáját (*De asse et partibus eius*) BORZSÁK, *i. m.*, 171–172.

lehet Jákobot *Supplantator*, azaz csalárd megnevezéssel illetni, akiből az angyallal vívott harca után Izrael, *Prevalens Deo*, tehát Istent legyőző válik.³⁹ Az *antonomasia* megtalálható Erasmus *De Copiá*jában a hasonló jelentéskörbe tartozó szinonímával és *periphrasissal* együtt, és Melanchthon retorikai rendszerében is szerepel, jóllehet ott nem az amplifikáció alakzatai, hanem a trópusok között kap helyett.⁴⁰

Az eddigi példák szómagyarázatokkal összefüggésben mutatták be Bornemisza szövegbővítő eljárásait. A következőkben néhány hosszabb szakasz vizsgálata következik, melyeknél már az érzelmek felkeltésének retorikai módszereit is tárgyalni lehet. Sokszor találni olyan helyeket a textus-magyarázatokban, ahol a szövegbővítés egyértelműen a Melanchthon által szorgalmazott tanító beszédnem jeleit hordozza. A második *Postilla* Jézus ünnepszenteeléséről szóló prédikációja, a gyermek Jézus és a jeruzsálemi bölcsek beszélgetését értelmezi. A *locus* magyarázata során Bornemisza felteszi a kérdést, vajon miről diskurált Jézus a rabbikkal a templomban. Bár jelzi, hogy Lukács evangéliumában nincs válasz („Nem írják meg, mit kérdezkedett és mit felelt”), ennek ellenére felsorol néhány lehetőséget:

Mit ígért volna Isten Ádámnak? Ábrahámnak és Dávidnak az jövendő Krisztus felől. És kérdezte, mint értenék az ígéretet: asszonyállatnak magva megtöri az kígyó fejét. Ismét ezt is: Ábrahám magvában megáldatnak minden nemzetségek. És ismét imezt is: Az Dávidnak minemű fia lenne az Krisztus. Én hiszem, ezt is kérdezte, az próféták mit írják az időjéről, mikor kellene születni. És őnekik szépen megmagyarázta erről Dánielt Cap. 12. és Hageust Cap. 2. Kiből megjelentette, hogy immár idője volna, hogy az Krisztus eljőne ez világra. Továbbá kérdezte erről is: Micsoda szömélytül kellene neki születni és micsoda helyen. És ha eljűne, mi volna az ő tiszti, kiről Esaiásból szépen megtanította őket, hogy az mi bűneinkért megsebesíttetnék. Továbbá kérdezkedett az ő országáról, királyságáról és papságáról, és egyéb sok szép üdvösséges dolgokról.⁴¹

Szembetűnő a szövegrészletnek a katekizmusok kérdés-felelet formáját idéző szerkezete. Azt is érdemes megfigyelni, hogy Bornemisza kifejezetten az ószövetségi ígéret („asszonyállatnak magva megtöri az kígyó fejét”) és a próféciaák beteljesedésével kapcsolatos kérdéseket tulajdonít a gyermek Jézusnak. A tanítás szándéka egyértelmű, ezt a bibliai textusok hivatkozásán túl az alábbi kijelentések is sejtetik: „Ábrahám magvában megáldatnak minden nemzetségek”, „kiről Esaiásból szépen

³⁹ *Foliopostilla*, 65r.

⁴⁰ MACK, *i. m.*, 82, 118, 216.

⁴¹ *Postilla II*, 9r–v.

megtanította őket, hogy az mi bűneinkért megsebesíttetnék.”⁴² Ezek a szoterológiai mondattöredékek egy, a bemutató beszédnem szerint megírt szakaszban jelennek meg, vagyis a tanítás közvetett módon valósul meg. A tanító és a leíró *genus*ok keverednek, hiszen a prédikátor és a hallgatói közötti beszédhelyzet egy másik analógiájára lesz felvázolva: Jézus és a jeruzsálemi bölcsek beszélgetése a tanítás afféle ideális képeként értelmeződik.

A fokozás, mint amplifikációs alakzat több Bornemisza-beszédben is visszatérő elem. A szakirodalomban is elemzett⁴³ Jeruzsálem veszedelmét tematizáló beszédek közül a *Foliopostillá*ban olvasható, szentháromság nap utáni tizedik evangéliummagyarázat szakaszait érdemes alaposabb vizsgálat alá vetni. A perikópa (Lk 19, 41-48) tanulságait értelmező részek ellentéző struktúráján alapulnak: a zsidóság vétkeinek ismertetése előtt Bornemisza Isten irántuk tanúsított kegyelmének a bizonyosságait veszi számba. Felsorolása rögtön egy hasonlatra épülő hiperbolával indít: „mert az kik köztök Isten szeretők voltak, azok nem különben laktak Jeruzsálemben, mint egy kis mennyországban”.⁴⁴ Ezt követően kezdetét veszi Jeruzsálem erénykatalógusának ismertetése:

Ezt is írják az bölcsek, hogy ott volt volna régen az paradicsomnak ékes kerte, és Jeruzsálem helyén volt volna az almafa, kit Ádám és Éva megharapa, és ugyan ottan emelték volna fel az Jézus Krisztust az keresztfára. Mondják azt is, hogy Noé is ugyanottan áldozott volna az Úristennek, midőn kiszállott volna az vízözön után az bárkából, és Jákob ugyanotton látta volna álmában, hogy lajtorján az angyalok hozzá jönnének mennyből. Ábrahám pedig Izsákot ott az Moria hegyén akarta volna megáldozni, az mely Morián rakatott volna az Salamon temploma. Az mely templomban szömélye szerint sokszor prédikála az élő Istennek fia, az próféták, és az apostolok, kiknek testek is ott az földön temettetett el. Ott fekszik Szűz Máriának is a mi Urunk anyja teste teme az Iosaphatnak völgyén, ott hullott az mi urunk Jézus Krisztusnak sok vére és könnye, ott halt meg és ott támadott fel, ott jelentek meg az angyalok az asszonyi állapotoknak és az apostoloknak, ott kiáltotta az Atyaisten: Ez az én szerelmes fiam, kibem megnyugodtam, őtet hallgassátok.⁴⁵

A leírás bibliai toposzokban bővelkedik, melyek rendre Jeruzsálem gazdagságát és a zsidó nép egykori kiváltságát támasztják alá. A fokozás nemcsak abban érhető

⁴² Az Ézsaiás-igehely így hangzik: „És ő megsebesíttetett bűneinkért, megrontatott a mi vétkeinkért, békességünknek büntetése rajta van, és az ő sebeivel gyógyulánk meg.” Ézs 53,5

⁴³ BORZSÁK, *i. m.*, 183–200.

⁴⁴ *Foliopostilla*, 498r.

⁴⁵ *Uo.*

tetten, hogy a világ teremtése körüli idők édenkerti állapotától halad a megváltás beteljesülése felé. A hatásos *gradatio* kedvéért a bibliai kronológia is felülíródik, és nem Krisztus feltámadásával majd megjelenésével ér véget a szakasz, hanem Isten szózatával (Mt 3,17). Talán kitűnik Bornemisza szövegéből egyfajta földrajzi következetlenség vagy inkább rugalmasság: az édenkerttől kezdve Noé bárkáján át, Jézus kereszthaláláig és feltámadásáig végig Jeruzsálem van a középpontba. Ezt akár a mennyi város földi megfelelőjeként is lehet értelmezni, de az sem zárható ki, hogy szinekdochéként tekintünk az idézett szövegben a szent városra, mely az egészet, tehát a szidó népet jelöli.

Ugyancsak érdekes az affektusok felkeltésének szempontjából a *Foliopostilla* huszonegyedik úrnapi prédikációja, melynek textusa a halott kislány feltámasztásának csodáját beszéli el. A vizsgált szövegrész Mt 9,24 alapján értelmezi Jézus azon szavait, miszerint a gyermek csupán alszik, de nem halt meg. Bornemisza egy ellentétezen alapuló szerkezetre építi fel mondanivalóját a halál szörnyűségéről, mely látszólag ellentmond az elmúlás álom-természetének, annak a vigasztalásnak, mely Jézus beszédéből következik. Bornemisza tézise, hogy a megváltás és feltámadás reményétől megfosztva a halál „igen és felötte igen szörnyű és röttenetes dolog”. A dialektikus magyarázat a halál definícióját, annak tulajdonságait, test és lélek szoros kapcsolatát és a szétválasztásukkal járó fájdalom részletes bemutatását öleli fel. A lélek szerinti halál (kárhozat) után a testi halál megrendítő képei következnek: „Mert mihent kiszakad az lélek az testből, ottan meg kezd bűzhödni, és senki nem kívánhat vele lenni, akármely jeles barátja is, sőt édes szülei is.”⁴⁶ A végül porrá hamvadó test látványát érzékletesen részletező képek egy katalógus-szerű példatárba torkollnak:

[...] az mint az igen régi atyáinknak még az tetemek is immár mind elromolván, földé változtak: Ádámé, Noéé, Sémé, Ábrahámé, Dávidé, Salomoné, Sámsoné, Herculesé, Alexanderé, Iulius Császáré, Attiláé, István és Mathias Királyé, és azoknak idejekben, azok éltek ez világ szerzte.⁴⁷

A felsorolás nagyban hasonlít az *ubi sunt*-formulára, mely több prédikációban is hatásos amplifikációs alakzatnak bizonyult.⁴⁸ Bár az összehasonlítás az imént idézett sorok esetében nem feltétlenül állja meg a helyét (hiányzik a „hol vannak”, „hova tűntek” szófordulat), a formula szándéka, vagyis az elmúlás egyetemességére való

⁴⁶ *Foliopostilla*, 689v.

⁴⁷ *Uo.*

⁴⁸ A formula történetéről alapos áttekintést ad: LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt – Egy formula rövid életrajza*, Irodalomtörténeti Közlemények 93 (1989), 217–241. Lukácsy Bornemisza-beszédekből is idéz *ubi sunt* formulákat: *Uo.*, 228–229.

figyelmeztetés érzékelhető. Ezt az egyetemességet sejteti az is, hogy az ószövetség prófétái, az antik mitológiai és történelmi hősök, valamint a hun-magyar kontinuitást képviselő fejedelmek és királyok egyaránt szerepelnek benne.

Összegzés

A tény, hogy dolgozatom elméleti megközelítésében Melanchthon retorikája jutott kitüntetett szerephez, nagyrészt a protestáns humanista Bornemiszával való kapcsolatával indokolható. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a Melanchthont Wittenbergben hallgató magyar prédikátor nemcsak egy anekdota, exemplum, vagy könyvbejegyzés erejéig hivatkozik tanítójára, hanem annak retorikai-homiletikai útmutatását is felhasználja saját prédikációinak, postilláinak szerkesztése közben. Fontos azonban azt is megemlíteni, hogy az amplifikációval és affektusokkal kapcsolatos retorikák a 16. század második felének több protestáns szerzőjére is hatással voltak, így módon a kutatás folytatásának lehetősége adott. Jelen dolgozatom szándéka volt a Bornemisz-szakirodalom bőbeszédűséggel, szöveggyarapítással kapcsolatos megállapításainak, adott esetben értékítéleteinek történeti, retorikai kontextusba helyezése. Eszerint Bornemisz szövegeit érdemes párhuzamosan olvasni és tanulmányozni az amplifikációt középpontba állító retorikákkal.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

*Prédikációra készülés a kora újkorban**

A szónoklás tanítása a kora újkori iskolai oktatás lényeges eleme, az életre való képzés szerves része volt. A papi pályára lépőknél ezt megtoldották az *ars praedicandi* oktatásával, hogy a pap képes legyen a hit hirdetésére, prédikálásra, azaz hatásosan lépjen be abba a folyamatba, amely a keresztény tanítást közvetíti az apostolok óta.

Azt vizsgálom, hogy milyen sajátosságokat vonhatunk le 17. századi kéziratos prédikációinkból a prédikálásra készülésről és a prédikációkról. A gyakorló papok számára kiadott útmutatók, segédkönyvek, püspöki utasítások a prédikálás tartalmának összeállításáról egységes képet adnak. Alap a Biblia, legfőbb segítség az egyházatyák tanítása. Rendelkezésre állnak bibliamagyarázatok, liturgikus könyvek, a római katekizmus, bibliai konkordancia, florilégiumok, szentek élete, korábbi (engedéllyel kinyomtatott) prédikációs könyvek. Ez utóbbival kapcsolatban azonban kikötéseket is olvashatunk. Hiába talál a pap egy adott perikopáról jól megírt prédikációt, annak szó szerinti elmondása mégsem ajánlott, mert a kinyomtatott prédikációk irodalmi művek, amelyeket felhasználás esetében adaptálni kell, a saját hallgatóságához kell igazítani, hogy a célnak megfelelő, gyümölcsöző beszéddé váljon. A pap ajkán akkor szólhat gyümölcsözően a prédikáció, ha azt készülése során átélmélkedte, magáévá tette.

Tarnai Andor „A magyar nyelvet írni kezdik...” című monográfiájában a középkori anyanyelvi tolmácsolás során kialakult stílári fordulatok hagyományáról beszél.¹ A 17. században már kimutatható a retorikai tudatosság, ugyanakkor a memóriában felgyűlt, ott őrzött fordulatok szerepe is jelentős maradt. A többnyire latin mintaprédikációk tartalmában, ha csak fordításról, tolmácsolásról van szó, nehéz megfogni a változtatás mibenlétét. Szóbeli előadások kialakult szokásai szerint úgy fordít/tolmácsol a prédikációját leíró pap, hogy tartalmilag egyenértékű marad mintájával. Tarnai Andor megállapításaira figyelve össze lehetne/kellene gyűjteni latin szövegek magyarázataiból formulákat, a fordításban megjelenő fordulatokat. Például: az anyanyelvi

* A szerző a PPKE BTK professor emeritusa, az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja.

¹ TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és kritika), 20.

szövegben a nem a latinból fordított, néha állandósult jelzős kapcsolatokat, vagy a szóbeliségben gyakori megszólításokat.

A nyelvi formulák kialakulása az előbeszédben ment végbe, a literátus réteg nyelve került át az írott nyelvbe. Ismét Tarnait idézve: „További kutatási cél a latin minták felmérésén át a magyar prédikálás összes külső formáságainak felderítése lehet; azoknak is, amelyek a nyomtatásban kiadott latin beszédekből már nem állapíthatók meg: milyen nyelvi sablonok keretébe foglaltan tolmácsolta a pap magyarul a napi evangéliumot, hol iktatta beszédbe az imádságot, milyen módon fejezte be szónoklatát. A két fő feladat azért sem keverhető össze egymással, mert a mintául vett (és változó hűséggel magyarra fordított) sermók a legkevésbé sem egyezhettek meg azzal az előadási móddal, amit a latin író ugyanazon beszéd szóbeli elmondása esetén alkalmazott volna.”² Előre meg kell mondani azonban, hogy csak a szokások által szentesített nyelvi sztereotípiák ragadhatók meg, az elméleti ismeretek tudatosságának foka, éppen teoretikus források hiányában, már nem.³

A latin mintakötetek nagy számát nem csak régi könyvtáraink, könyvjegyzékeink bizonyítják, hanem a ránk maradt nem jelentéktelen mennyiségű kéziratos kötet is. Már a 17. században kimutatható Pázmány Péter mintaprédikációinak nagy szerepe. 17. századi kéziratos beszédekben az alábbiaktól sikerült eddig mintaprédikációkat kimutatnom: Magyar nyelvűek közül: Telegdi Miklós, Pázmány Péter, Káldi György, Kopcsányi Márton, Landovics István; latin szerzők közül Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, Alessandro Calamato, Guillelmus Pepin, Thomas Stapleton, Joannes Osovius, Cornelius Musso, Petrus Besseus, Jodocus Clichtoveus, Joannes Raulin, Leonhardus Lessius, Matthias Faber, Raphael Delaminetz, Johann Ludwig Schönleben.⁴ A prédikációkészítés e minták alapján a szó szerinti átvételtől és fordítástól az önállóság különböző fokát mutatja. Gondos összevetéssel a legtöbb esetben meg lehet különböztetni a átvételt/fordítást, a lineárisan haladva kihagyásos átvételt/fordítást, kivonatot, különböző mértékű átdolgozást és parafrázis készítését.

Nézzük meg a felmerülő fogalmakat, jelentésüket, aztán a prédikációk létrejöttének folyamatait. Prédikációkutatásunk a prédikációk készítését, azok egymástól függetlenségét gyakran tárgyalja kompilációként. Az elmúlt két évtizedben tudatosan kéziratos maradt prédikációkkal, prédikációfogalmazványokkal foglalkoztam, itteni megfigyeléseim szerint a szövegátvétel esete bonyolultabb jelenség, az eddigieknél ritkábban kellene azt kompilációval magyarázni.

² *Uo.*, 257.

³ *Uo.*, 258.

⁴ A *Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratos kötetek)* című kötetemben a tanulmányaimban szétszórtan szereplő mintaköteteket együtt találja meg az olvasó. (Sajtó alatt.)

A kompiláció (összeszerkesztés) irodalomban használatos fogalmát Hargittay Emil írta le: szövegszerkesztési technika, „az egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveget alakító folyamat”. A létrehozott szövegben a szerzőség, „a szerzői novum nem a saját fogalmazású »új gondolatok« közlésében keresendő, hanem a szöveg kialakításának, megfogalmazásának módjában, a szöveg átstrukturálásának, a kompiláció technikájának érvényesülésében.”⁵ Maczák Ibolya a magyar prédikációirodalom kora újkori történetéből sok ilyen „kanonikus plágium”-ot elemzett.⁶ Bogár Judit az imádságok összehasonlítása alapján hívja fel a figyelmet arra, hogy „az imádságok szövegformálásában ugyanakkor, úgy tűnik, a prédikációkéhoz képest jóval nagyobb arányban van jelen a »nem szándékos kompilálás« jelensége: az imádságszerzők, imakönyv-összeállítók gyakran önkéntelenül is a jól ismert, fejből tudott, sokszor imádkozott szövegek képeiből, kifejezéseiből, soraiból építkeznek, az imaszövegek pedig, éppen, mivel fejből mondják őket, az imakönyvtől elszakadó szóbeli használat során állandóan változnak.”⁷

Vajon a nyomtatványok alapján leírt megfigyelések egyeznek-e a kéziratokból származókkal? Megállapításaim az alábbi 17. századi kéziratos prédikációkötetekből származnak:

1. *Csíksomlyói kötet, 17. század első harmada*
Csíksomlyói Ferences Könyvtár, I. 13.
2. *Csíksomlyói kötet, 17. század első harmada*
Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár,
K 67.
3. *Csíksomlyói prédikációk, 1670-es évek, két ciklus*
Olim: Csíksomlyó, mikrofilm az Országos Széchényi Könyvtárban.
4. *Csíksomlyói prédikációk Stockinger Mátyástól, 1690 körül*
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár,
Quart. Hung. 1424.

⁵ HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 2), 251–260, i. h. 251.

⁶ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010] (A források tükrében). – A szövegösszefüggések bemutatása előtti fogalom-tisztázás: (26–32: *Szövegátvétel, kompilálás, excerptálás a 17–18. században*).

⁷ BOGÁR Judit, *Ars compilandi praedicationes: Pázmány Péter imádságai és a kompiláció = Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Művek, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 73–92, i. h. 92.

5. *Prédikációk, Pozsony, 1620-as évek*
Martin/Turócszentmárton, Slovenská národná knižnica,
RHKS 638. (Pozsonyi Ferencesek Könyvtára, 7590.)
6. *Káldi Márton SJ prédikációi, 1620-as évek, 2 kötet*
Budapest, Egyetemi Könyvtár és Gyulafehérvár, Batthyánaeum.
Kolozsvárott Gábor Csilla irányításával készül kiadása.
7. *Prédikációk, Pozsony, 1630-es évek*
Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, A 163.
8. *Prédikációk, Pozsony, 1650?*
Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, A 162.
9. *Liptay István ecsegi plébános prédikációs gyűjteménye, 1680-as évek*
Vác, Egyházmegyei Könyvtár, 705240.
10. *Conciones ecclesiasticae, Nyugat-Magyarország, 17. század harmadik negyede,*
2 kötet
Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 2754/1–2.
11. *Bárkányi János halotti beszédeket tartalmazó kötete, 17. század második fele*
Győr, Egyházmegyei Könyvtár, Ms. III. 4.)
12. *Csete István, Sermones, I–VI.*
Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Mss. C. 141–146. és Uó, *Sacri sermones III.*, [pars aestivalis], Gyulafehérvár, Batthyaneum, Ms. I–150.⁸
13. *Bencés (pannonhalmi) prédikációk, 1700 körül*
Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, A 163.

Gyakori a magyar beszéd egy részének pontos másolásával készült prédikáció.⁹ Ezzel, a szerzőséget tekintve, szinte egyenértékű a sok kihagyással, de kevés változtatással másolt beszéd.¹⁰ Latin mintaszöveg használása esetében is létezik olyan eset, ahol a magyarul prédikálás sem tartalmilag, sem megfogalmazásban nem tér el a mintától, a latin és a létrehozott magyar szöveg szóról-szóra „egyezést” mutat. A rövidítést nem tekintem szerzőségnek. Sokszor már a kéziratban látszik, hogy sietősen készül a prédikáció, mondatok, bekezdések elhagyásával kivonatolássá válik a be-

⁸ BALLA Lóránt, *Csete István kézíratos prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: Eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita prédikációkban*, Kolozsvár, Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó, 2017 (Doktori dolgozatok, 20), 71–89.

⁹ Nr. 8., Áldozócsüttörtökre, f. 5; nr. 8., *De ira*, ff. 37–41. (Pázmány beszédéből, VII, 195–215.)

¹⁰ Nr. 8., Úrnap beszéd, ff. 6–10.

széd, ilyenkor jellemzően megmarad az eredeti szerkezet, az alapprédikáció gondolatmenetével. Az egy prédikációból a gondolatmenet meghagyásával, pusztán elhagyásokkal létrejött kivonatolást nem tartom kompilálásnak. (Tapasztalatom szerint a kéziratoss predikációk, predikációvázlatok többsége ilyen jellegű, kivonatolás.)

A kismértékű változtatásnál éppúgy, mint a jelentősebbnél meg kell állapítanunk annak mibenlétét. Ha például a fordító csak díszíti (akár tudatosan, a rendelkezésére álló formulákkal, esetleg magyar nyelvi jellegzetességekkel), ha megszólításokat told be, azt mindaddig fordítói, igaz: tudatos fordítói tevékenységnek tartom, míg a mű mondandóját vagy szerkezeti rendjét nem érinti a változtatás.

Ha önállóan alakítja a fordított/tolmácsolt beszéd mondandóját, vagy lényegesen megváltoztatja annak szerkezetét, akkor van szó szerzőségről, kompilációról.

Prédikációk esetében a mondandó adott. Az egyházi engedéllyel közzétett szövegekre támaszkodás biztonságot – és természetesen – segítséget jelentett. A prédikálásra való felkészülés fontos része a mondandó alkalomhoz, hallgatósághoz való alakítása. A betoldás még nem feltétlenül jelenti a mondandón való változtatást, akkor sem, ha annak terjedelme jelentős, ám a mű szerkezete lényegében érintetlen marad. Ilyenek a stilisztikai alakítgatások, amelyek a műfaj középkor óta jellemző sajátosságai; a megszólítások változtatása, betoldásai; a fordítás során bővítések (pl. a prédikálás hatásosságát növelő indulatszók, töltelékszók, jelzők betoldása), néha a paralel szerkezetelemek meghúzóása. Tanulmányainkban értelmezni kell ezeket a jelenségeket, nemcsak megjegyezni, hogy kisebb méretű betoldásokkal, „két sornyí” betoldással, elhagyással, stb. van dolgunk. *A kompilálás fogalmát azokra az esetekre tartom fenn, ahol egy szerző legalább két műből (ezek egyike lehet bizonyítottan saját alkotás), nem is mindig csak azonos műfajokból, alakít ki tudatosan, részben vagy egészen önálló gondolatmenetű művet.* Gyakori, hogy megállapítjuk a beszéd egy részéről, hogy szövegátvétel, a beszéd többi részéről azonban se megállapítani, se megítélni nem sikerül, hogy az önálló fogalmazvány, vagy szövegátvétel; ilyenkor ne foglaljuk állást szerzőség kérdésében. Prédikációknál gyakori, hogy egy prédikáció úgy kerül a prédikáló személyhez, hogy az láthatóan több helyről összeállított, kompilált. Csak éppen az nem biztos, hogy a prédikáló személy kompilálta.¹¹

Hogyan ítéljük meg egy olyan írást, amelynek első része a prédikációírás szabályai szerint készült, aztán illusztrációként azt nyomtatott vitairat bemásolása követi? A vitairatot a szerző átalakította, az új helyzethez alkalmazta. A beszédhelyzet meg-

¹¹ Az általában jobb felső margóra feljegyzett elmondási helyeket tartalmazó kéziratoss predikációk egy részénél az eltérő kezekkel feljegyzett (néha nem közeli időpontot megjelölő) beszédek többsége ilyen.

változásából adódó változtatásokat regisztrálni kell. Például az 1620-as években, Pozsonyban Pázmány Alvinczi Péter elleni vitairatának egyik fejezete került be prédikációba, szinte szó szerint, de az egyes szám 2. személyű megszólítások többes második személyűvé alakultak.¹² Még azt is elbírja a prédikáció műfaja, ha egy témaillusztráció más műfajban marad, és elkülönítve, vagy jól beépítve olvassa fel azt (esetleg csak figyelni) a prédikáció részeként a pap. A középkor óta gyakori például a dramatikus jelenetek beépülése a prédikációkba.¹³ Ilyen esetekben mindenképpen tetten érhetőek a műfajok egybefésülései, a prédikáció szerzője kompilál.

Nagy Ignác székesfehérvári püspök már püspöksége kezdetekor, 1778. február 5-én keltezett pásztorlevelében sürgette papjainak a prédikációkra való alapos felkészülést.¹⁴ Tartalomban a római katekizmus igazságait katekizmus (kérdés-felelet) formában feldolgozó François-Aimé Pouget művét ajánlotta,¹⁵ amely jó mutatóval ellátott, rövid „fejezetei” könnyen átformálhatók prédikációvá. A szakirodalom gyakran sorolja Pouget művét janzenista szellemű művek közé, de a különböző helyeken kiadott mű latin változata a mérvadó *Index librorum prohibitorum*okban nem fordul elő. Nagy Ignác a janzenizmust, annak különféle formáit egyébként nemkívánatosnak tartotta.¹⁶ Hogy a katekizmust használó pap kompilált, átdolgozott, esetleg csak néhány formulával bővített fordítást készített, a püspök által kötelezően leíratott prédikációk tanulmányozása után dönthető el.

¹² Nr. 6. A dialógus formái a magyar régiségben (1450–1750) c. kolozsvári konferencián (2018. május 3–5.) beszéltem erről *Prédikálás Pozsonyban az 1620-as években (Szószék és hitvita Pázmány Péter környezetében)* címmel.

¹³ Két 17. századi magyar nyelvű dramatikus prédikációt (egy karácsonyit és egy nagypéntekit) korábban már közöltem. Ld. SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században – Csíksomlyói kéziratos prédikációk*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 4), 101–110, 137–181.

¹⁴ Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, Acta Ecclesiae Alba-Regalensis, I (5901/1), pp. 165–194, (1778. febr. 5).

¹⁵ Franciscus Amatus POUGET, *Institutiones catholicae in modum catecheseos*, I–II. Magyarországon gyakoriak a velencei, 1760-as években kiadott példányok. A művet Rodostóban magyarra fordította Mikes Kelemen.

¹⁶ Egyik kéziratában így írt: „a máii bölcsek, leginkább két jel alá osztották föl magokat, hogy ne éppen régi pogányoknak lenni ítéltessenek, vagy mindenestül azok tanítványinak. Két név alatt tehát akarják leginkább pusztítani az Isten Anyaszentegyházát. Egyik előbb kikerülhetetlen, azután meggyőzhetetlen kedvből történni állít mindenedet, hogy se jó, se rossz nem lehetsz. Ezek Janseniust imádják az ő kis Anyaszentegyházokba. A másik, csupa természet és Istennek minden köze nélkül. Ezek szabadkőművesek.” Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, 1482/[2], p. 4.

A prédikáció, mint műfaj, mint szerzői mű néha furcsa viselkedést mutathat. De hát ez magától értődik: a pap „csak” Isten igéjét hirdeti, a szerzőségénél sokkalta fontosabb, hogy belehelyezkedjék abba a hagyományfolyamba, amelynek gondolati rendszere, képi kifejezései két évezred óta azonos mederben folynak, azonos tartalom kifejezései. A szövegek átalakításának oka nem az én felől értelmezendő. A pap, aki lelkileg jól karbantartja magát, (a jó pap holtig tanul!), beleilleszkedik ebbe a folyamba, azt magáénak tudja. Azt a prédikációt, amely kezébe kerül és tetszik neki, akkomodálva elmondja és – ha megvan ehhez a képessége, megtoldva vagy megkurtítottan, hozzá is tehet abból a memóriájában őrzött hagyományból, melyet sajátjaként él meg. Néha e hozzátételekről azt is hihetjük, hogy önálló alkotói tevékenység eredményei, pedig esetleg csak a memóriából származó idézetek, panelek: Bibliából, egyházatyáktól, liturgiából, korábbi prédikációkból, imádságokból. Pázmány prédikációinak gyakori felhasználása elgondolkodtat: nemcsak a prédikáló pap, a hallgatóság is sajátjává tehetett bizonyos részeket, azok közkinccsé váltak. Mi pedig e közkinccs paneleket felismerve ma Pázmánytól való átvételeknek, és nem reminiscenciának vagy közönséges közhelynek tartjuk. A közhelyek, panelek beépülése történhet a beszédre készüléskor, (akkor nyoma marad írásban) de prédikálás közben is, különösen ha külső körülmény a papot erre kényszeríti. Vagyis: a mintakövető prédikációírás folyamatában, akár fordítás közben is változhat a közvetlen minta-használat, emlékezetből származó hasonlóság kerülhet a fordításba, elmondáskor talán még a kéziratos fogalmazványokban szereplőknél is gyakrabban.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a Bogár Judit által az imádságok létrejötténél rögzített „nem tudatos kompiláció” a prédikáló papoknál is előfordul. Ha a szerzői alkotási folyamat felől nézem, akkor persze ez nem kompiláció, hiszen egy közismert ima, vagy a prédikációba elmondott példázat nem közvetlen forrásból, hanem a pap memóriájából kerül a prédikációba.

A bencés szerzetesek prédikációinak 1700 körüli kéziratainál azt rögzíthettem, hogy a nagyon tehetséges, de még a prédikálásban kezdő Laurencsics Anzelm szoroson ragaszkodott Pázmány prédikációjának menetéhez és fogalmazásához (18. számú beszéd a kiadásban), a már öreg, hetvenedik éve felé járó Csernátoni Márton Pázmány több beszédét használta egy prédikációban, gyakori szó-, szintagma-, néha idézetbetoldással, sorrend (és gondolatmenet) módosítással (7. sz. beszéd), vagyis lineáris eltéréssel.¹⁷ Ez ismételten felveti, legalábbis a prédikáló papok esetében azt, hogy az általunk megtalált szövegegyezés lehet memóriából származó is.

¹⁷ SZELESTEI N. László, *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulóján*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 3).

Amikor Pázmány Péter „más üdőről” beszél, az egy téma más alkalommal való elmondhatóságát jelenti. Például Szent Mártonról szóló beszédét (*A keresztyén vitézek köitelességéről*) többen felhasználták, katonaszentről prédikálván. Kuzmics Péter az 1670-es években a győri helyőrséget Szent György ünnepén lelkesítette egy olyan beszéddel, amelyben Pázmány szövegén többször is jelentősen változtatott, bizonyára nemcsak a mondandójában mélyült el, hanem azt hallgatóságához igazította. (Azaz kompilált.)¹⁸

Más alapon vált mintává Pázmány egy másik beszéde a fentebbi 8. számú kötetben (Vízkereszt utáni 6. vasárnap, I. prédikáció: *A tekéletes jóságnak és a jámborságnak méltóságáról*). A téma a prédikációra készülõ papnak ösztönzést jelentett Szent István magasztalására, a beszéd zöme a Pázmány prédikáció meghúzásával és talán önálló összeillesztésébõl, továbbá Szent Istvánhoz tapadó panelekbõl, dicséretekbõl állt össze, liturgiából, énekek motívumainak átvételébõl.

Az emlékezetbõl beépülhetnek prédikációkba a világi irodalom közhelyes elemei is. Liptay István 1688-ban Alessandro Calamatótól fordított beszédébõl mutatok példát (Mária Magdolnáról szóló beszédben a történet kezdetét).¹⁹ Megfigyelhetõ, hogy mennyire jó érzékkel és nagy gonddal fordít Liptay. Fordításaiban (ugyanúgy, mint fél évszázad múlva Faludi Ferenc) gyakran dúsítja jelzõkkel és képekkel a latin prédikáció szövegét, mindig ügyel a jó hangzásra, élvezi a magyar nyelv ízeit. A bõvülésbe nemcsak prédikációkból épülnek be elemek, hanem a hagyományból is. Így kerül Görög Ilona mellé Lucretia. (Esetleg Liptay ezeket már együtt kapta.) Bár néhány ilyen jellegû bõvülés akad a szövegben, a mintát szorosán követõ magyar változatot inkább fordításnak nevezem, semmiképpen sem mondom rá, hogy kompiláció.

Illa mulier, quae in florido et viridi Aprili aetatis suae, et pulchritudinis, quam tanti aestimat, et inaniter ostentat foemineus sexus, rebus omnibus circumfluens, et perquam arrogans, nihil plane cedebat Graecae Helenae venustati, et decori: Illa, quae tanquam vanum amoris simulachrum copiosam componendorum versusum subministrabat materiam insanienti-

Az az asszony, aki zöldellõ szép tavaszi üdõhöz <hasonló>, gyenge szép ifjúságában, ékességében, természetben és szépségében Görög Szép Ilonával vetekedõ, híres-neves Lukrécia magá viselésében s kevély pompájában megelõzõ; az az asszony, aki mint erõs máneskõ, mely magához vonzza a vasat, úgy maga sze-

¹⁸ Vö. SZELESTEI N. László, *Adatok Pázmány Péter prédikációinak 17. századi használatához: Kuzmics Péter győri kanonok Szent György-napi prédikációja = Pázmány nyomában – Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 385–394.

¹⁹ Nr.9. II/pp. 36–37.

bus amasiis. Illa, quae iisdem modo inconstantem, et volubilem, modo benignam, modo indignabundam, modo affabilem, modo elatam et superbam, modo ridentem, modo lachrymabundam sese exhibebat, et ostentabat in tragica illa scena urbis Hierosolymitanae, illa, inquam: erat in civitate peccatrix. Luc. 7. vrs. 37.

(Calamato)

retetire vonzza az ifjaknak szíveket; kinek vidám tekintete, kinek kimondhatatlan szépsége hiúságos szeretőinek szerelem-énekekre elegendő okot adott, aki azoknak magát most álhatatlannak, most forgandónak, most kegyesnek, most haragosnak, most csácsogónak, most felfualkodottnak, most kevélynek, most mosolygónak, most siránkozóknak mutatta, a királyi városnak, Jeruzsálem városának tragédiájában; az az asszony, egy szóval, aki a városban bűnös vala, [Lucae 7. v. 37.] Erat in civitate peccatrix....

(Liptay)

Másik példában Liptay, közhelynek tekinthető bibliai és egyéb ismereteivel konkretizálja a fordított szöveget, lásd az aláhúzott részeket, egészen más jellegű tevékenységet végez, mint az, aki akár saját gondolataival, akár másokéval egészíti ki a szöveget. Liptay ebben a beszédben is fordít, nem kompilál.

Gloriosus triumphus, gloriosa et praeclara triumphus illius fuere laudum encomia, quae populus civitatis Bethuliae occinuit piissimae viduae Judith, quando e castris inimicorum superbum secum pro trophaeo deferens caput Holofernis rediit victoriosa: Judith 15. v. 10. Tu gloria Jerusalem, tu laetitia Israel, tu honorificentia populi nostri.

(Calamato)

Mely fölséges triumphus, mely nagyságos győzelem, mely csuda énekszó, mely örvendetes dicséret vala az, mellyel a Betulia-városbeliek eleiben mennek vala az ő győzedelmes asszonyoknak, amaz istenfélő Judit asszonynak, mikor <a maga ellenségének> az asszirusoknak táborátul magával hozná a maga és az ő maga népe ellenségének, Holofernésznek véres fejét, melyet a maga táborában, tulajdon maga sátorában tulajdon fegyverével megölt vala. Judith 15. v. 10. Te gloria Jerusalem, tu laetitia Israel, tu honorificentia populi nostri. Te, úgymond a Jeruzsálem dicsősége, te az Izraelnek öröme, te a mi népünk tisztessége.

(Liptay)

Maradva a 17. század második felénél, Palócországnál. A ferences Gyöngyösi Kriszostom prédikálási instrukciója²⁰ a 17. század utolsó harmadában kedvelt ferences szónoknál, Bárkányi Jánosnál (nr. 11.) jól lemérhető a megindítás alakzatainak bőséges alkalmazásában. Beszédeiben lehetnek ezek csak stilisztikai hozzáadások, de beszédmódjának természetes elemeivé is válhattak. Ha természetes (szokásos) elemek, akkor előadásának velejárói, ha stilisztikai díszítések, akkor inkább a leírt beszédeknek velejárói, azon művekéi, amelyekből visszafelé következtetve próbáljuk rekonstruálni az elmondott prédikációk milyenségét.

²⁰ SZELESTEI, *Magyar ferencesek ...* (13. l.), 67–72.

BAJÁKI RITA

*Kompiláció 16. századi imakönyveinkben**

Az elmúlt évtizedekben fellendülő kompilációkutatás elsősorban a vitairatokra, illetve a prédikációkra fókuszált, ami szorosan összekapcsolódik Pázmány Péter életművével, hiszen egyrészt, ahogyan azt Hargittay Emil vizsgálódásai¹ igazolják, ennek létrejöttében meghatározó szerepe volt saját írásai kompilált felhasználásának, másrészt, a későbbi szerzők előszeretettel szerkesztették bele saját műveikbe Pázmány szövegeit. Ezen kutatások fősodrának az *Imádságoskönyv* nem volt része, ami érthető, hiszen teljesen más funkcióval, céllal és közönségnek készült, mint akár a vitairatok, akár a prédikációk.

Pázmány *Imádságoskönyve* kritikai kiadásának² készülétei eredményeként azonban mégis született néhány idevágó megállapítás. Az egyik, magának az imakönyvnek négy, Pázmány által átdolgozott kiadása vizsgálata során született,³ eszerint az imakönyv tanító, a retorikájában a prédikációkkal rokon szövegei átdolgozása esetében a vitairatokra jellemző újrárás módszere figyelhető meg. Az imák szövegeiről ezt nem lehet elmondani. Így az át-, illetve újraszerezett részek műfajukból kifolyólag, lévén nem imádságok, bár helyüknél, minthogy az imakönyvben találhatóak, fogva idetartoznának, mégsem illenek a jelen vizsgálódáshoz.

Ars compilandi precatioes címet viseli Bogár Judit tanulmánya,⁴ amely célzottan a kompilációt helyezi a középpontba Pázmány imádságai vonatkozásában. Azt vizsgálja, Pázmány vajon milyen forrásokból merített, illetve Pázmány imádságai hogyan

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa. A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatási időszakában készült.

¹ HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újrárrása*, Akadémiai nagydoktori dolgozat, Budapest, 2016.

² PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI RITA, BOGÁR JUDIT, Budapest, Universitas–Editio Princeps, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6).

³ BAJÁKI RITA, „Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni.”: *Pázmány Péter Imádságos könyvének szövegkritikai vizsgálata*, PhD disszertáció, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2009.
<http://mek.oszk.hu/08200/08269/08269.pdf> [Utolsó letöltés: 2019. április 16.]

⁴ BOGÁR JUDIT, *Ars compilandi precatioes: Pázmány Péter imádságai és a kompiláció = Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK IBOLYA, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 73–92.

köszönnek vissza később mások imakönyveiben. A Bogár Judit által elvégzett elemzés, valamint a kompilációra vonatkozó eddigi kutatások további kérdéseket vetnek föl. Nevezhetjük-e kompilálásnak a szabadon értelmezett forrásszöveg átdolgozott fordítását, minek lehet tekinteni, ha a forrásszöveg nyelve nem egyezik meg a célszöveg nyelvével, illetve ha egyetlen forrásszöveg átdolgozása és kiegészítése révén jön létre egy új szöveg, egyáltalán a kompiláció fogalma hogyan viszonyul a forrásfeltáráshoz, mennyiben, mi módon szűkíti azt az imádságok, imakönyvek esetében. A kompiláció és imádság összekapcsolása tehát viszonylag újszerű megközelítés, és az eddigiek alapján is mondhatjuk, nem indokolatlan.

Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a vitairatok, prédikációk esetében alkalmazott módszer vajon az imádságok, imakönyvek vonatkozásában felismerhető-e, egyáltalán, az ilyen irányú kutatás milyen eredményre vezethet. Ennek bemutatására, esettanulmány-szerűen, egy olyan időszak tűnt alkalmasnak, amely a magyar imádságtörténet önálló egysége lehet, nevezhetnénk a Pázmány előtti ima időszakának, mindenesetre a 16. században napvilágot látott kiadványok szövegszerkesztési eljárásait elemezve keressük a válaszokat az imént feltett kérdésekre.

Ezen időszak kijelöléséből következik néhány sajátosság, nevezetesen, hogy mintegy negyven év imakönyv-irodalmáról van szó, ami valójában alig több, mint fél tucat kiadványt takar, s amelyek mind protestáns nyomda termékei. Az elemzésre kiválasztott két kiadvány a többinek nem újrakiadása, önálló műként értelmezhető, külön címlappal, szerzővel/szerkesztővel rendelkezik, ugyanakkor azért is esett rájuk a választás, mert ezekkel a kiadványokkal kapcsolatban bizonyos szövegszintű átfedések, egyezések megállapítására már korábban sort kerítettünk, így a kompilációkutatás keretén belül további észrevételek megállapítására lesz lehetőség. Ezek alapján Károlyi András⁵ imakönyve kerül a fókuszba, amely Heltai Gáspár,⁶ Szalaszegi György⁷ munkájával hozható összefüggésbe, illetve Huszár Dávid⁸ kiadványa képezi még elemzés tárgyát, amellyel kapcsolatban Huszár Gál⁹ munkáját vonjuk be a vizsgálatba.

Károlyi András imakönyve egy két részből álló nyomtatvány második darabja. Az első címe: *Ez mostani visszavonásokról való kis könyvecske*, amely református tanítás, a második rész az imakönyv, amelynek címe: *Szép ékes könyörgések*. Károlyi imakönyve

⁵ KÁROLYI András, *Szép ékes könyörgések*, Krakkó, 1580. (RMNy 470.)

⁶ HELTAI Gáspár, *Imádságok a hét napjaira*, Kolozsvár, 1570–1571. (RMNy 289.)

⁷ SZALASZEGI György, *Hetetszaka minden napra megirattatott imádságok*, Sicz, 1593. (RMNy 732.)

⁸ HUSZÁR Dávid, *Egynehány keresztényi imádságok*, Pápa, 1577. (RMNy 395.)

⁹ HUSZÁR Gál, *Keresztényi gyülekezeten való isteni dicséretes és imádságok*, Komjáti, 1574. (RMNy 353.)

a 16. században megjelent kiadványokhoz képest is visszafogottabb, rövidebb, tematikájában, szerkezetében azonban mindenképpen rokonítható Szalaszegi György, illetve Heltai Gáspár imakönyvével. Róluk tudható, hogy Johann Habermann (Avenarius) evangélikus imakönyvét ültették át magyarra. Heltai esetében ezt már az RMNy is említi, majd az imakönyv facsimile kiadásában Balázs Mihály részletesen be is mutatja,¹⁰ míg Szalaszegi esetében maga a fordító számol be munkája forrásáról: „az jámbor, Istenfélő, és szentírásbeli Avenarius Janos Doktor, az Vitebergai Akadémiában [...] írta és ajánlotta a Saxoniai Augustus hercegnek”¹¹ Mivel Károlyi szövege sok tekintetben mutat rokonságot velük, fölmerült a lehetőség, hogy esetleg ő is Avenarius munkáját vette alapul, s imakönyve hasonlóképpen fordítás eredménye. Az erre vonatkozó összevetés nem hozott meggyőző bizonyosságot, ezért valószínűsíthető, hogy nem fordítással, hanem átvétellel (esetleg kompilációval?) van dolgunk. Mivel Szalaszegi imakönyve később jelent meg, így azt kizárhatjuk a további vizsgálódásból.

Egybevetve Heltai és Károlyi imádságait arra az eredményre jutottunk, hogy Károlyi lényegében Heltai imakönyvét kivonatolta. Ez azt jelenti, hogy ami Károlyinál előfordul, megtalálható Heltainál is, de sok mindent nem vett át. Az egyes napokhoz tartozó könyörgések közül csak a reggeli és esti imákat találjuk meg nála, de azokat is jelentősen megrövidítve. Az egyetlen komoly szerkezetbeli változtatás, hogy Károlyi visszaállítja a hét napjainak sorrendjét, vagyis nála a vasárnapra való könyörgés az első, míg Heltainál a hétfővel kezdődnek az egyes napokra való imádságok. Hogy hogyan is kivonatolta Heltai imáit Károlyi, arra álljon itt egy példa, a hétfőre való dicséretek közül az első. Az imán belüli sorrend lényegében szavak szintjén párhuzamos, az átvétel eredményeként találunk némi eltérést időnként a ragozásban, szórendben. A szövegszerkesztési eljárás rekonstruálására tett kísérlet azt mutatja, hogy a forrásszövegből elhagyással jött létre a rövidebb célszöveg, a fontosabb gondolatok az eredeti szavaival kerültek át, csak az elhagyások miatti grammatikai korrekciók végrehajtásából fakadnak a változtatások. Az itt bemutatott példában az öt-hét szó egyben való átemelése mellett jellemző az egy-két szavas kiragadás is. Olyan eset, amikor a forrástól eltérő kifejezés szerepel, egyszer fordul elő (5. sor), illetve egy szónyi többlettel is találkozhatunk (4. sor). További példa a változtatásra, a forrásban található halmozásokból kevesebb kerül át, így a rag átkerül az átvett szó végére (2.

¹⁰HELTAI Gáspár *Imádságos könyve (1570–1571)*, kiad., bev. tan. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2006.

¹¹SZALASZEGI, *i. m.*, [A2v].

sor). A rövidítés szófajváltoztatással is járhat (1. sor), illetve szórendcserét is eredményezhet az újrárás (6. sor). A táblázatban kövér betűvel az egyezéseket, dőlttel az egyező szavak módosítását jelöltük.

	Károlyi <i>Hétfőre könyörgés</i>	Heltai <i>Hétfőre való dicséreték és imádságok. Első dicséret és áldás</i>
1	Örök mindenható Isten, áldom az te szent Nevedet, <i>(áldom = felmagasztalom áldott)</i>	Örök mindenható felséges Isten , mennyei szerelmes szent Atyám, tégedet dicsírlek, és mindenkoron felmagasztalom a te áldott szent nevedet . Azt akarom, hogy a te dicsíreted mindenkoron legyen az én szájam-ban. Hogy az én lelkem mindenkoron örvendőzzen te-benned, és hogy abból az örömből dicsírjen és felmagasztaljon te felségedet, és dicseködjék te benned. És hogy hálákat adjon te néked, a te nagy kegyelmességédért.
2	hogyan ez elmúlt éjjel megoltalmaztál engemet, az ördögtől és minden veszedelemtől,	Hogyan ez elmúlt éjjel és minden üdőmben gondomat viseltél, és megoltalmaztál engemet az ördegtől és annak minden csalárdságától és kegyetlenségétől, és minden veszedelmek és romlásoktól
3	és egészséggel megláthatom az napnak vilá-gosságát, <i>(egészséggel = egészségemben ...örömmel)</i>	és minden károktól, mind testemet, mind lelkemet. És kegyelmesen megtartottál engemet, hogy egészségem-ben és lelki örömmel megláthatom az napnak vilá-gosságát, és megnézhetem a te felségednek dicsősséges székét, a mennyet. Mert ha te, ó szerelmes mennyei Szent Atyám nem volnál ennékem segítóm, oltalmam és pajzsom, és a te szerelmes atyai voltodból meg nem tartottál volna engemet, nagy sok veszedelmek ugyan elleptenek volna engemet, és lehetetlen do-log lött volna, hogy én jó egészséggel és épen ma ágyamból felkelhettem volna. Méltó ezokáért, én meny-nei Szent Atyám, hogy én tenéked mindenképpen a Te nagy kegyelmességédért és segítségéd és oltamadért hálákat adjak. Ha ezer nyelvem volna sem győznék eléggé dicsírnem és felmagasztalnom a te nagy kegyel-mes voltodért és véghetetlen nagy irgalmasságodért.
4	kiáltok azért Őristen te hozzád, jó reggel,	Mostan kedig te hozzád kiáltok Őristen, szívemnek te hozzád való nagy bizodalomból és jó reggel keresem meg Te Szent Felségedet, és ezért esedezem te néked,
5	hogyan ez mai napon is őrizz	hogyan e mai napon is megoltalmaz engemet minden ügyeimben, a gonosz álnok és kegyetlen ördegnék csalárdságától és kegyetlenségétől, és minden bűnektől,

	meg engemet,	szégyenvallásoktól, károktól, gonoszságoktól és veszedelmektől.
6	és elől vegyen engem az te kegyelmességed, hogy minden cselekedésemet az te áldott nevedbe kezdhessem el,	Elől végy engemet én mennyei szent Atyám e mai reggeli órában a te kegyelmességeddel , miért hogy te nálad nélkül semmit nem tehetek. Arra segíts engemet én ídes Istenem, hogy ez mai napon minden cselekedetimet elkezdjem a te áldott szent nevedben ártatlanul és szentül. És hogy azokat is mind üdvösségesen véghez vihessem, te szent felségednek tisztességére és mind ennékem, mind felebarátimnak hasznunkra és előmentünkre.
7	oltalmazd meg Úr Isten lelkemet, testemet és minden jószágimat az gonosz ördögötől,	Oltalmazd meg kegyelmes Úr Isten az én lelkemet , elmémet, okosságomat, értelmemet, gondolatimat, és minden én ügyeközetimet, hogy meg ne bánthasson semmiben az álnak gonoszságos és kegyetlen ördeg .
8	járjanak tábort környölem az te szent angyalid, te légy nekem pajzsom,	Hadd járjanak tábort környülem a te szent angyalid , hogy megoltalmazzanak engemet. Te magad légy kegyelmes Istenem ennékem pajzsam . Oltalmaz engemet a mérges nyavalyától, mely délben kegyetlenkődik, és minden egyéb nyavalyától és veszedelmektől és minden ellenségimtől, láthatók és és láthatatlanoktól, hogy az ő álnokságos ügyeközetekből engemet meg ne büvelhessenek az ő mérgekkel, se árthassanak ennékem, se tikon, se nyilván, és hogy semmiben ne árthassanak, kárt se tehessenek ennékem.
9	mert te kezekben vagy az én életem,	Felsőges Isten, én mennyei szent Atyám, kinek kezében vagy az én életem , erre is kérek, hogy a te kegyelmességedből megoltalmazd tagjaimat minden szertelenségtől, szömeimet, hogy hitságos dolgokat és a te akaratod ellen való testi kívánsággal ne lássanak. Oltalmaz meg bűnekre vivő minden gonosz okoktól, oltalmaz meg minden gonosz társaságtól, minden tobzódástól és bujaságtól. Nemzz bennem tiszta szüvet, mely az ő kívánsággal vigyen engemet minden tiszta gondolatokra, tiszta tanácsokra, szent ügyeközetekre, és igazságos és ártatlan cselekedetekre. Fordíts és vedd el rólam kegyelmes Istenem mindeneket, melyek a te szent akaratoddal ellenköznek, ments meg engemet azoktól, melyek nem kellemetesek és nem kedvesek te nálad. Ajándékozz meg azokkal engemet, melyek te előttd és te nálad kedvesek, és amelyek ennékem üd-

		vességemre hasznosok, és melyek a keresztyéni gyülekezetnek és minden felebarátimnak épületekre vannak, hogy mind éltig tenéked szolgálhassak igaz hitben és szeretetben,
10	hogya az én pályámat üdvösségesen megfuthassam, és az te <i>dicsőségednek</i> koronáját megnyerhessem,	hogya az én pályámat üdvösségesen megfuthassam, és a dicsőségnek koronáját megnyerhessem. Ímé, Felséges Isten, én mennyei Szent Atyám, ez mai napon ajánlom magamat teljességgel tenéked, a te áldott szent Fiadban, a mű Urunk Jézus Krisztusban, és a te kegyelmes segítségedből megkötelezem magamat minden erőmmel és tehetséggel ártatlan
11	és élhessek te szent parancsolatod szerint az te áldott fiadért az Jézus Krisztusért. Amen	és szent életre, a te szent Felségednek parancsolati szerént, melyekben megjelentetted mű nekünk a te szent akarodat, melyet ügyközem a te szent lelkednek általa, amennyében e romlottságban lehetséges, megtekinésem. A te dolgod ez kegyelmes Istenem [...]

Amint látjuk, a Károlynál lévő ima szövegének minden egyes szava – jelentős mértékben változatlanul – előfordul Heltainál, többletet lényegében nem találunk sem az egyes imák, de áttekintve az egészet, az imakönyv szintjén sem, s bár Heltai imakönyve csonkasága miatt, biztosan e tekintetben nem állíthatunk, de az alapján, ami rendelkezésünkre áll, azt mondhatjuk, hogy ez esetben kompilációról nem, sokkal inkább kivonatolásról beszélhetünk.

A 16. századi imakönyvek között folytatva a vizsgálódást, Huszár Gál és Huszár Dávid kiadványát érdemes közelebbről megvizsgálni. Huszár Gál kiadványa *Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek és imádságoknak* címmel, 1574-ben, Komjátiban jelent meg, evangélikus énekes- és imádságoskönyv. Huszár Dávid műve – Károlyiéhoz hasonlóan – szintén két részből áll, az első a Heidelbergi káté fordítása, a második rész pedig az imakönyv. Ez református kiadványként Pápán jelent meg, 1577-ben.

Ha összevetjük e két munkát, azt tapasztaljuk, hogy a két kötet bizonyos egyezések mellett alapvető eltéréseket mutat, mind méretben, terjedelemben és témájában is, így annak funkciójában is. Amiben egyezés, átfedés található, és mi erre koncentrálnunk most, az az imádságok sora. Amikor azt írja Huszár Dávid Somlyai Bátori Erzsébetnek és az ő házastársának szóló ajánlásában – a munka kiadásának harmadik okaként – hogy „az én megholt Atyámnak hírét nevét az ő megholta után is viselném, magasztalám, ki az könyvnyomtatást egyedül hozta Magyarországra, mindennek elötte, nagy költségével az Istennek tiszteletire mindenek ellen, de főképpen

az Sátánnak fő tagjai ellen,¹² gondolhatunk akár arra is, hogy a nevéet viszi tovább, de inkább arra, hogy az apja kiadványában található imádságok jó részét maga is közreadta, de egészen más szerkezetben. Huszár Gál kiadványa lényegében szertartáskönyv, az imák nem műfaj szerint csoportosítva, egy helyen a kötetben, hanem a liturgikus rendjüknek megfelelően fordulnak elő. Huszár Dávid kiadványában az imák összegyűjtve a második részben található, amely önálló címlappal rendelkezik: *Egynehány keresztyéni imádságok, melyek közül némelyekkel akár ki is magán való imádkozásban könyöröghet az Úr Istennek, némelyekkel pedig a közönséges szent gyülekezetben élünk.*

Most jelen tanulmánykötet címét hívjuk segítségül és keressük azokat az „átfedéseket” amelyek a két kiadványban megtalálható, illetve ami a kompiláció fogalmához köthető.

Fekete Csaba *Imádkozó könyv* címmel gyűjtötte az épp általunk tárgyalt kiadványokból az imádságokat, szöveggyűjtemény-szerűen ki is adta őket.¹³ Rövid bevezetést írt, valamint függelékként készített egy a forráskiadvány lapszámával ellátott áttekintő táblázatot, amelyben az imádságok ábécérendben szerepelnek, s így ennek használatával könnyen visszakereshetők voltak. Ennek segítségével arra a megállapításra jutottunk, hogy Huszár Dávid mintegy harminc imát nem vesz át, továbbá tizenegy olyan szöveget találunk nála, ami nem szerepel a korábbi kiadványban. A következő áttekintésben Huszár Dávid kötetének ívjelzéseihez rendelve mutatjuk be a két kiadvány tartalmának átfedéseit.

Huszár Dávid, 1577.	Huszár Gál, 1574.
K7v	74r
K8r	–
L3r	72r
L3v – M1v	–
M1r–Y 7r	mind szerepel Huszár Gálnál
Y7r–Z1r	–
Z5r	–

¹² HUSZÁR Dávid, *i. m.*, [Avi r–Avi v]

¹³ *Imádkozó könyv: 1561, 1574, 1577 / Huszár Gál, Huszár Dávid*, s. a. r., bev. és mutatózta FEKETE Csaba, Debrecen, Debreceni Ref. Hittud. Egy., 2000 (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Theológiai Tanszékének tanulmányi füzetei, Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok, 10, 2).

A Huszár Gáltól átvett imák nem az eredetiben található sorrendben szerepelnek, a többlet pedig olyan jellegű szövegek hozzáadásából adódik, mint az étkezés előtt és után elmondandó imádságok, lefekvéshez kapcsoló fohászok, vagyis elsősorban a magánájtatosságot szolgáló, azt segítő könyörgések, amelyek sokkal inkább illenek Huszár Dávid magánájtatosságot előtérbe helyező könyvéhez, s amelynek mérete is sokkal inkább kézbe való. Arról, hogy az imádságok forrása az átvétel során maga Huszár Gál kiadványa lehetett, egy sajátos „másolási hiba” árulkodik, ami annál is inkább föltűnő, mivel az imák szó szerint kerültek át. Ez pedig a Miatyánk elméltetésének harmadik imájában található, amelynek címe: *Az Úr Jézus Krisztustól szerzett imádságból bővebben való lelki elméltetések, melyeket az Isten szerető ájtatos keresztyén atyafiainak írtunk, kik az Istenhez való fohászokodásokban*, és a „legyen meg a te akaratod” sorhoz kapcsolódik. Jól látható, hogy míg Huszár Gálnál (balról) az 5. sorban és a 6. sorban is szerepel az „akaratot –akaratod” szó, addig Huszár Dávid kiadványában (jobbról) az 5. sorban lévő „akaratot” helyett ugrott a „másoló” szeme, és a 6. sorban lévő „akaratod”-dal folytatja, ami a mondat folyásának zökkenéséből is nyilvánvaló, hogy tévedés eredménye.

<p>Ne haragnak, hanem irgalmasságnak edényi, és a te Anyaszentegyháznak ne ártására, se romlására, hanem hasznára és épületire való edényid legyünk. Midőn pedig ezekre minékünk akaratot adandasz, add meg azt is, hogy ezekben a te akaratod szerint el is járhassunk. És úgy viselj s igazgass bennünket, hogy az Istennek ígéje bőséggel lakozzék mi bennünk minden bölcsességgel.</p>	<p>Ne haragnak, hanem irgalmasságnak edényi, és a te Anyaszentegyháznak ne ártására, se romlására, hanem hasznára és épületire való edényid legyünk. Midőn pedig ezekre minékünk [...] akaratod szerint el is járhassunk. És úgy viselj s igazgass bennünket, hogy az Istennek ígéje bőséggel lakozzék mi bennünk minden bölcsességgel.</p>
---	---

Ez a példa rávezeti a figyelmet a kompiláció kapcsán az imakönyvekkel kapcsolatos egyik fontos kérdésre, nevezetesen, hogy mi legyen az „alapegysége” az imakompiláció vizsgálatának, az egyes imaszöveg, vagy maga az imádságoskönyv egésze.

Károlyi András esetében, az egyes imaszövegek átdolgozása – a bemutatott példa igazolja – kompilatív jellegűnek mondható, ugyanakkor a látszólagos újraszerkesztés valódi többletjelentést nem hordoz. Károlyi imakönyvét egészében tekintve ugyanez mondható el, funkcióját illetően változás nem történt, a felekezeti váltás ellenére sem, s nincs benne többlet Heltai imakönyvéhez képest, nem kompilációról, hanem kivonatolásról beszélhetünk.

Huszár Gál és Huszár Dávid imádságai kapcsán némileg mást állapíthatunk meg. Ha az egyes imádságokat vesszük alapul, kétségtelen, hogy szó sem lehet kompilációról, hiszen szó szerinti átvételt látunk. Viszont más következtetésre juthatunk, ha az imakönyv egészét vesszük alapul. Huszár Dávid egy olyan új kiadvány létrehozására törekedett, amely funkcióját illetően is eltér a forráskiadványtól, az ehhez kapcsolódó paraméterek, terjedelem, beosztás, a kiadvány mérete, szintén megváltoztak, a korábbi szövegek így új kontextusba kerültek. Ha az imakönyv egészét tekintjük, mondhatjuk, hogy kompiláció eredményeként jött létre, hiszen korábbi szövegek beiktatásával, saját többlet hozzáadásával az újraszerkesztés révén összeállított másik műről beszélhetünk.

Az imakompiláció kutatását mindenképpen érdemes folytatni.¹⁴ A jelen írásban megfogalmazott kérdések esetleges újragondolására, s újabbak megfogalmazására, további vizsgálódásokra, a Pázmány utáni időszakra való kiterjesztésre lenne szükség, s a prédikációk és vitairatok kapcsán megfogalmazott állásponthez képest önálló imakompiláció-elmélet kidolgozására.

¹⁴ Az MTA–PPKE BILK adatbázisa segítségével további átvételek felderítésére is van lehetőség. <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutacsoport/adatbazisok> [Utolsó letöltés: 2019. április 16.]

A 16. századi historiáinkkal gyakran foglalkozott az irodalomtörténet-írás, mégis a vizsgálatok inkább a történelmi témájú historiás énekekre vagy a széphistóriákra fókuszáltak.¹ Így kimaradt, vagy részlegesen került be a kutatásokba a bibliai historiák csoportja, az a gazdag szöveganyag, mely egy, mondhatjuk, tisztavirág-életű, de mindenképp meghatározó szöveghagyományt hozott létre a 16. században. A korabeli exemplum használatának számbavételekor, vagy az epikus szövegek fikcionalitáshoz való viszonyának vizsgálatakor is a bibliai szöveghagyomány státusza miatt kissé kilógtak az említett történetek. Ám nemcsak hátránnyal jár ez, hiszen mégiscsak felfedezhetők az exemplumanyagban is,² ahogy a század végéig a teljes bibliafordítás helyett, vagy annak előlegzéseként is közel hozták a Biblia nyelvét a mindennapi emberhez és a magyar nyelvhez, valamint elősegítették az egyéni bibliaolvasást és bibliaismeretet. A szövegcsoport a szerzők származása és státusa miatt is sokszor háttérbe került. A tanítók, lelkészek, egyházi és világi szerzők csoportja „átlagtomeg”-ként jelenik meg az irodalomtörténeti munkák nagy részében, és még a figyelemre méltóbb szerzők is ritkán kerülnek az elemzések látóterébe.³ Emellett az is

* A szerző az MTA–ELTE HECE és az ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék munkatársa. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Ld. pl. az utóbbi években megjelent néhány a témával foglalkozó monográfiát: PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pro Pannonia, Pécs, 2014; CZINTOS Emese, *Példától az olvasmányig: A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában*, Budapest, Reciti, 2017; MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*, Budapest, Reciti, 2018.

² KECSKEMÉTI Gábor, *Toposok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, Studia Litteraria 32 (1994), 73–74: „A retorikai és homiletikai kézikönyvekben az exemplummal kapcsolatosan kevés az e szempontból számba vehető anyag; annál bővebben található azonban a legkülönbözőbb műfajú írásokban, a *historia* hasznait, használati módjait illető elméleti megjegyzések. Abban pedig nincs vita a szakirodalomban, hogy a *historia*, noha távolról sem meríti ki az exemplum műfaji, tematikai, formai és morfológiai gazdagságát, mégis azon alcsoportok egyike, amelyek gyakran kerülnek az exemplum szerepébe.” Mivel Kecskeméti a következőkben maga is tágítja az említett *historia* fogalmát, bátorkodom a bibliai historiákat is e csoportba vonni.

³ Ld. pl. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Budapest, Gondolat, 1957, 215–232 és 233–253.

tény, hogy míg egyrészt egy formailag igen variábilis, és sokszor más műfajokkal (például a prédikációs énekekkel) összemosódó, tematikailag is sokszínű szövegcsoporthoz van szó, a Biblia státusa lényegében elvágja a szerzőket bármiféle komolyabb szövegformálástól. Ezt fel is erősíti a korban megszokott lineáris történetvezetés. Így a szerkesztési és fordítási munka abban merül ki, hogy szerzőink rendezik, sűrítik a bibliai verseket és könyveket, és (a széphistóriához képest általában meglepően rövid) tanító, magyarázó részeknél bővítik, értelmezik a bibliai hely tanulságát, a korabeli mindennapokra vonatkoztatják, és a hallgató számára könnyen dekódolható morális vagy politikai többletjelentéssel ruházzák fel. Az egyik legfontosabb kérdéssé emellett az válik, hogy az egyéni elbeszélő hang esetleges megléte mellett mennyire van a szerzők kezében a verses szövegformálás olyan tudása, mely kiemelheti munkájukat a bibliai históriák tömegéből.⁴

Bár a bibliai históriák jelenlétét 1538-tól folyamatosnak mondhatjuk, a vallásos értekező próza és a katekétikus irodalom mellett elég későn, és viszonylag nagy időközzel jelent meg az a két gyűjtemény, melyek fő közvetítői voltak ezeknek a bibliai históriáknak. A *Hoffgreff-énekeskönyv* előtt született históriák, Farkas András, Batizi András, Dobai András, Tinódi Lantos Sebestyén, Csikei István, Biai Gáspár, Kákonyi Péter, Szeremlyéni Mihály, Baranyai Pál, Tolnai György, Dézsi András, Székely Balázs, Fekete Imre, Sztárai Mihály, Szkhárosi Horvát András, Nagybáncsai Mátyás és névtelen szerzők munkáinak születése idején (az 1538 és 1556 közötti közel húsz évben) a bibliai szövegeket tartalmazó nyomtatványok száma nagyon alacsony: énekeskönyvek, részleges bibliafordítások. Még várni kell a 16. század második felében (főként az 1560-as évektől) megszorodó magyar nyelvű prédikációs kötetekre és szentírás-magyarázatokra.⁵

Az is szinte biztos, hogy a már a század közepén megjelent *Hoffgreff-énekeskönyv* és az azt negyed évszázaddal követő Bornemisza-féle gyűjtemény idejében, főleg az 1570-es évektől, füzetes nyomtatványokban is megjelent számos história, és kiterjedt kéziratos másolatkorpuszról is beszélhetünk talán, mely anyagnak nagyjából egésze

⁴ A tanulmányban a 16. és 17. századi nyomtatott és kéziratos források szövegrészletei félmoldernizált átírásban szerepelnek.

⁵ Tudomásom szerint a ma ismert magyar nyelvű bibliai históriákból a *Hoffhalter-énekeskönyv* megjelenéséig csak Farkas András munkája látott nyomtatásban napvilágot Gálszécsi István evangélikus tanításához csatolva 1538-ban (RMNy 25). Ezen kívül az egyetlen bibliai verses históriákat is tartalmazó munka Andreas Moldner *Geistliche Lieder* című munkája (RMNy 53), mely 1543-ban jelent meg. A két a kötetben szereplő történet a következő: *Vom reichen Mann und Lazaro* (Moldner); *Von der Hochzeit in Cana Galileae* (névtelen). A szövegek részletes listáját ld. a *Melléklet 1.*-ben. A vitairatokat és katekétikus munkákat nem tartalmazza a lista, mert a korpuszba vonásuk szétfeszítené jelen tanulmány kereteit.

elveszett a szemünk elől. A ma ismert másolatok szinte mind a 17. századra datálhatók, annak is inkább a második felére. Sok gyűjtemény ezek közül erdélyi területekről való, nem csak lutheránus és református, hanem egyéb felekezeti, például unitárius beágyazottságúak.⁶

A körülbelül ötven ótestamentumi, valamint nagyjából tíz újtestamentumi és négy újabb egyháztörténeti témájú história a magyar nyelvű bibliai fordításirodalom szerves részét képezi.⁷ Míg a legaktívabb alkotói időszak az említett első két évtized, amikor az anyag több mint fele születik, az 1560-as évektől az új művek születése lelassul, és az 1580-as évekre nagyjából véget ér.⁸ Bár születtek újabb darabok később is, az amúgy is ritka kiadásokat nem követték újak, a bibliai históriák marginalizálódtak és a 17. század végére elhaltak. Ám az általuk kiépített hivatkozási rendszer élt és fejlődött, nemcsak vallásos munkák emelték be szöveganyagukba, hanem a nem vallásos művekben is teret kaptak.⁹

Az orális és írásos költői gyakorlat együttélésében született, sokáig csak a kéziratos nyilvánosságban létező szövegcsoporth¹⁰ tipikus darabjainak azok a meghatározóan ószövetségi bibliai történetek tekinthetők, melyek egy (vagy több) „hős” vagy egy népcsoport történetét és az ellenségen aratott győzelmét vagy bukását dolgozzák fel. Atipikus jellegűek az összefoglaló témájú darabok, a vallásos világhkrónikák. Számos olyan könyvet is tartalmaz a korpusz, melyek kikerültek a reformáció idején a bibliai kánonból, és melyeket a korabeli reformátorok (például Luther) amúgy sem tartottak használatosnak. Pázmány több helyen értekezik ez utóbbi problémáról a *Kalauz*ban, többek között a Szenci Molnár Albert által kiadott „Magyar Bibliát”

⁶ Tanulságos, hogy míg úgy tűnik, hogy a bibliai históriák kettős nyilvánosságban, kéziratokban és nyomtatványokban terjedtek, a prédikációk és teológiai szövegek hagyományozódásában a meghatározó út a nyomda volt. Erre vonatkozóan ld. CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve*, Budapest, Balassi, 2013, 15.

⁷ *A bibliai história virágzása = A magyar irodalom története*, I, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 352. Más felosztások szerint ez a szám még körülbelül egy tucattal bővíülhet. A részletezőbb felosztásokban emellett az korpusz kicsit széttartóbbnak tűnik.

⁸ A tematikus fordulatokról részletesebben ld. VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Budapest, Akadémiai, 1982, 57–62, 131–136; PAP Balázs, *Históriák és énekek*, ..., i. m., 29–35.

⁹ Bár a bibliai históriák szinte teljes anyaga megjelent modern kiadásokban, főképp a *Régi Magyar Költők Tára* 16. századi sorozatának első kötetében, érdemes lenne újra összevetni a variánsokat és összeolvasni a párhuzamos feldolgozásokat, mert az anyag nemcsak pontosításra szorul, de átnézése segíthet abban is, hogy finomítsuk és részletesebben megvizsgálhassuk azt a szövegterjedési hálót, mely a mai napig nem került mélyebben feltárára.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban ld. pl. Amedeo DI FRANCESCO, *A históriás ének mint formulaköltészet = A. D. F., Kölsönhatás, újíráás, formula a magyar irodalomban*, Universitas, Budapest, 2005, 147–164.

hozva kárhozthatandó példaként,¹¹ ahogy kitér rá Balduinussal való vitájában is.¹² Emellett mégis sok magyar prédikátor épp arra hívta fel hallgatósága figyelmét, hogy ezek a szövegek bármilyen más értekező és tanító szöveg felett állnak. Az unitárius Enyedi György például így beszél a Sirák fia könyvéről, Salamon Bölcsességéről, majd az egész Bibliáról egyik prédikációjában:

4. Haszna az Szentírásnak ez: hogy az igazságban való oktatásra illendő, mert nem elég a gonoszt megfeddeni a bűnről, hanem jóra is kell oszton tanítani, mert ez a szokott út és rendtartás, amint mondja Dávid, Psal. 33. [Zsolt 34,15]: *Hajolj el a gonoszról, és cselekedjél jót.* Miképpen azért hogy megrettenthed a bűnöst a Szentírásból, úgy jóra is taníthat. Mert ha mind öszvehordanád a pogán bölcseneknek írásokat is a jó erkölcsről, úgymint Ciceronis *Officium*, Aristotelis *Ethicam*, Theognis, Phocilidis és a többinek könyveit, sem érnének az Salamon példabeszédről írt könyvénel és az Sirák fia írásánál. Azért minthogy ha ki bölcsességet akar tanolni, itt találja meg, azonképpen aki jámbor akar lenni, soha a jó erkölcsre szebb és alkalmazosb intéseket semmi filozófusok írásában nem talál, mint a Bibliában.

Majd így folytatja pár sorral később:

A pogán bölcseneknek írások sok részre vadnak osztva, és ki emezt s ki azt magyarázta meg, úgyhogy ha valaki akar ezekből egész és ép tanóságot venni, hogy rendről rendre egyenként megolvassa és vizsgálja őket, mert ki emez s

¹¹ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérlő kalauz*, Pozsony, 1613, 291: „Az ótestamentombéli könyveket is jól megdézsmálják és megherélik az újítók. Luther azt mondja, hogy a Judit könyve csak tragédia, játékba szerzett dolog. Az Tóbiás könyve pedig komédia, mivelhogy menyegzőben végeződik. Az Szent Jób könyvében valami írva vagyon, abban Jób semmit sem mondott, sem cselekedett, hanem az egész könyv csak fabula, beszéd. Az Bölcsességről írt könyvet Calvinus meghazudtolja. És egyenlő értelemmel az Judit, Eszter, Makkabeus könyveit kimetszik az Szentírás közzül.” Valamint: PÁZMÁNY, *i. m.*, 330: „...mind a Lutheristák, mind a Calvinisták egyaránt megdézsmálják: kirekesztvén a Szentírás közzül a Tóbiás, Judit, Báruk, Makkabeusok könyveit az Ecclesiasticus és Bölcsességről írt könyvekkel egyetemben. Azon kívül egyéb könyvek darabát elmetélik, mint megtetszik a Molnártól kibocsátott Magyar Bibliából.”

¹² PÁZMÁNY Péter, *A setét halnacsillag után búdosó Lutheristák vezetője...*, Bécs, 1627, 152–153: „Azt írtam vala a *Kalauz*nak első nyomtatásában, hogy Luther a Judit könyvét tragédiának, a Tóbiásét komédiának, a Jób históriáját fabulának nevezi. Balduinus vitatja, hogy semmit abban nem vétkezett Luther, amit Judit és Tóbiás könyvéről mondott. Jóbról pedig csak azt mondotta, *quod formam habet fabulae*, hogy beszéd formájú. Nemszak azt mondotta Jóbról, hanem, amint Gretserus bőven előhossa, azt is mondotta: 1. Hogy Jób úgy nem szólott, amint írják, hogy szóllott. 2. Hogy úgy írták a Jób könyvét, mint a Terentius komédiáit. 3. Hogy ő nem hiszi, hogy mindazok úgy lettek, amint a Jób könyvében írtak. Lucianus sem szólhatna ennél gyalázatosban a Szentírásról.”

ki amaz tudományra volt hajlandóbb, és ki emezt s ki amazt írta és magyarázta meg világosan és nyilvánban, kiknek mind öszvekeresgélésében és megolvásában elfárad, és idejét, életét elfogyatja. De amit másutt nagy munkával és fáradsággal keresgetne az ember öszve, mind egy summájában megtalálja a Bibliában. Mely annyival böcsülletesb és hasznosb, hogy a pogán bölcsek közzül sokan tévelygettenek, és egymással öszvevínak, tusakodnak. [...] Ha ki azért az elmélkedésbe gyönyörködik, az Szentírásban arra elég alkalmatosságot talál, mert még a pogán bölcsek ítéletek szerint is nem lehet semmi felől mélyebb gondolkodás, mint az Isten felől. De az Isten felől sohol semmi bizonyosabb dolgot és elmélkedésre való alkalmatosságot nem találhatsz, mint a Bibliában. Ha pedig a hamis értelmeknek megcsúfolásában gyönyörködik valaki, az igazság és az igaz Istennek igaz esmértei ellen sok tévelygéseket érthet, mellyeket az Szentírásból könnyen meghamissíthat. Viszontag ha a gonosz bűnben élő embereket akarja megfeddeni, megjobbítani, sohonnat az embert úgy meg nem rémítheti és a megjiedteknek nagyobb vigasztalást esmét nem adhat, mint a Szentírásból. Végezetre, a jámbor erkölcsre való tanóságokat, sohol olyanokat és olyan sokat nem találhat.¹³

Tinódi *Cronica* című gyűjteménye (Dávid és Góliát, valamint Judit és Holofernes történetével) 1554-ben jelenik meg Kolozsváron. Ugyanerre (vagy a következő pár évre datálják a *Hoffgreff-énekeskönyvet* is, az első nagyobb gyűjteményt, mely 24 (vagy a felosztás szerinti számolás alapján 25) ószövetségi tárgyú históriát gyűjt egybe és rendez el a Biblia könyveihez igazodva.¹⁴ A következő nagy gyűjtemény, a Bornemisza Péter által szerkesztett *Énekek három rendbe* ugyancsak tartalmaz bibliai históriákat, ám nem ilyen feszes sorrendben, vegyítve őket zsoltárfordításokkal, egyéb históriákkal, valamint prédikációként használható verses énekekkel.¹⁵ Ezeket a második és harmadik

¹³ Enyedi György 64. prédikációja. Az idézetek forrása: 4. Kolozsvári Kódex (Academia III, Ms.U. 737/4.), 110^v–111^r.

¹⁴ A históriák száma a töredékes kötetek fennmaradt anyagára vonatkozik. Az RPHA ugyanezt a kötetet (*Historiac melyeket a Szent Bibliából*, Kolozsvár) 1556-ra datálja. A müncheni Bayerische Staatsbibliothek katalógusában a második világháború alatt megsemmisült példány adatai: *Historiac melyeket a Szent Bibliából néminemű tudós es istenfélő ferfiac énekekebe szerzetenc az együgyű keresztyeneknek tanúságokra es vigasztalásokra*, Colosvarba, Hoffgreff, 1556. Az adatok alapján a szakirodalom valószínűsíti, hogy ez a Hoffgreff-féle énekeskönyv egy példánya volt. (A kötet egyik első említése: BORSA Gedeon, *Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez. III. (bét képpel)*, MKsz 92 [1976], 284–286.) A datálással kapcsolatos további kérdésekről ld. pl. PAP Balázs, *Históriák és énekek...*, i. m., 75–58. Pap Balázs felveti azt a lehetséges magyarázatot is, hogy két különböző kiadványról van szó: a müncheni katalógusban az eredeti *Hoffgreff-énekeskönyv* szerepel, míg a ma ezen a néven ismert kötetet már Heltai Gáspár adhatta ki 1559-ben.

¹⁵ A két gyűjteményben szereplő bibliai históriákat listázva ld. *Melléklet 2*.

fejezetben találjuk. A második fejezetben található darabokról, a „válogatott hosszú énekek”-ről jegyzi meg Bornemisza, hogy „prédikáció gyanánt lehetnek”. Ezután a harmadik fejezettel kapcsolatban a következőket írja (az előszóban): „Harmadik részben csak históriák vadnak, az Bibliából az Istennek sok külömb-külobm drága cselekedetiről kiszedettenek.” Ezek az első két nagyobb lélegzetű munkán kívül a tipikus bibliai históriák közé sorolhatók: Izsák áldozatjáról, Józsefről, Izrael Egyiptomból való szabadulásáról, Sámsonról, Dávidról és Góliátról, a Makkabeusról, a Levitáról és feleségéről, Juditról és Holofernesről, Eszterről, Tóbiásról, Zsuzsannáról, Jóbról, Jónásról olvashatunk.¹⁶ Bornemisza magáról a gyűjtésről a következőket mondja a fejezetek bevezető lapjain: „Ez következő második részben imily énekek foglaltatnak”. Miután felsorolja a második fejezet tartalmát, hozzáteszi:

Az harmadikba pedig az Bibliából való fő-fő históriák rekesztetnek. Kikkel az hívek hogy idvösségesen élhessenek, nem csak szájjal, hanem szíveknek ájtatosságával őket mondogálván, Őfelsége segítse őket szent fiáért Szentlelke által.¹⁷

Majd a harmadik fejezet elején ezt olvashatjuk:

Igyekeztem többeket is kinyomtatnom, de az tájba, mikor ezekben munkálkodnám, nem találhattam azokat, kiket véltem, hogy szükségesek voltak volna ezek közibe. Hanem az hívek könyörgések által azt is megnyerhetik az Úr Istentül, hogy azokra is alkolmatosságot adjon Őfelsége. Addig ezekkel az hívek sokképpen vigasztalhatják magokat.¹⁸

Bornemisza még hozzáfűzi az előszóban gondolataihoz ezt a sokat idézett részletet:

Kiket [mármint a bibliai históriákat – L. B.] nem kicsiny nehézséggel kellett öszveszededetnem holmi tudatlanok írásiból, ki miatt sok helyen némely verseket énmagamnak kellett megváltoztatnom, jóllehet egyéb más szorgos dolgaim miatt másféle könyveknek írási és nyomtatási miatt szintén elegendőképpen nem mindenütt érkeztem azoknak megjobbítására. Mindazáltal csak

¹⁶ Érdekessége az egy hősös történeteknek, hogy a kötet indexében ezen históriák felsorolásakor nemcsak a kezdő sorokat adja meg Bornemisza, hanem a témát is, ilyen formában: Zsuzsannáról; Jóbról; Makkabeusról; Izsák áldozatjáról; Illyésről; Tóbiásról; Levitáról; Jónásról; Eszterről; Izsákról; Sámsonról; Góliátról.

¹⁷ BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe, Detrekő, 1582*, szerk. VARJAS Béla, tan. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, MTA ITI, 1964, [CLXVII(+1)]f.

¹⁸ *Uo.*, [CCLVIII(+1)]f.

így is egyelőre azoknak nagy könnyebbségekre lehet ez, kik ezféle éneklésekben gyönyörködnek.¹⁹

Ezen a két nagy gyűjteményen kívül a füzetes kiadványok felvirágzásának idején, vagyis meghatározóan az 1570-es évektől önálló kiadásban is megjelentek bibliai históriák. A több változatban fennmaradt szövegek vizsgálatakor az is világossá válik, hogy nem olyan egyszerű a kép, mint a Bornemisza-szakirodalom több helyen sugallja. Abban megegyeznek a kutatók, hogy a két gyűjtemény szövegváltozatainak eltérései kizárják a kötetek közötti egyenes kapcsolatot, és emellett is a feltételezhetően a szerzői eredetükhöz közelebb álló Hoffgreff-féle változathoz képest Bornemisza szerkeszti a beválogatott históriákat, és azok szövegén nem csak nyomda-, ritmus- és rímhibákat korrigál. Emellett az összevetések során az is látszik, hogy az eltérések főleg azokra a szövegrészekre jellemzőbbek, melyek nem magát a bibliai históriát, hanem az ahhoz kapcsolódó tanítást vagy értelmezést tartalmazzák. Itt Bornemisza hol Hoffgreffel, hol az egyéb nyomtatványokkal mutat rokonságot, és a szöveghagyomány variabilitására nem adnak teljes magyarázatot a feltételezett nyomtatott gyűjteményekről szóló elméletek sem.²⁰

Az is a szakirodalom által körbejárt téma, hogy Bornemisza *Foliopostillájában* az énekeskönyv mely szövegeit hozta játékba és ajánlotta olvasmányának a hívek számára. Mivel alapvetően a *Foliopostilla* is követi a században megszokott beszédrendet és témaválasztást, és ettől csak a végén tér el, a választott textusok újszövetségek, így a konkrét idézettel kapcsolatban nehezen voltak beilleszthetők a bibliai históriák. Az énekeskönyvben már szereplő újszövetségi témájú darabok közül jelzi Dobai András munkáját az utolsó ítéletről, a Batizi által szerzett házáséneket, Szegedi Gergely karácsonyi dicséretét, valamint Spira Ferenc históriáját, és több darabot, melyek az atipikus bibliai históriák közé sorolhatók.²¹ Utal még Szkhárosi Horvát András fősvénységéről és fejedelemségről szóló históriáira is. Utóbbi csak a Bornemisza által kiadott nyomtatványokban jelent meg, így a postillás kötetek negyedik részében, az *Ördögi kísértetekben*, valamint az *Énekek három rendbe* gyűjteményében. Ám ez a sok

¹⁹ *Uo.*, [3^r].

²⁰ Az *Énekek három rendbe* darabjaival kapcsolatban több (ismert szerzőjű) énekről és históriáról tudjuk, hogy azok Bornemisza saját gyűjtéseiből valók. A gyűjtésről a kötet facsimile kiadásához csatolt tanulmányban (KOVÁCS Sándor Iván, *Tanulmány* = BORNEMISZA, *i. m.*, 1964, 20): „Dézsi András Világ kezdetitől lött dolgokról és Isaak áldozattáról szerzett énekei valamint Nagybáncai, Szeremlyéni, Tolnai szerzeményei Bornemisza saját gyűjtését képezik. Tinódi históriája már megjelent a lantos Cronica-jában, a többi darab pedig Hoffgreff-nél. Bornemisza szövegei azonban a Hoffgreff-énekeskönyvben közölt szövegeknél eredetibbek.”

²¹ KOVÁCS Sándor Iván, *Tanulmány* = BORNEMISZA, *i. m.*, 1964, 38–40.

helyen fellelhető adat is félrevezető, mivel valójában a két korábbi kiadás csak egy versszakot idéz a munkából egy ma ismeretlen műből származó versszak után.²² Szintén felbukkan *Az átokról*, a *Hoffgreff-énekeskönyv* záró, politikailag szintén aktualizált másik Szkhárosi Horvát darab, mely a két énekeskönyvben, a Bölöni-kódexben és Mihály deák kódexében maradt fenn, valamint Farkas Andrásnak a zsidó és a magyar nemzetről szóló története, az egyetlen az énekeskönyv harmadik fejezetéből, melyet emellett kétszer is javasol olvasásra Bornemisza, ugyanannak a beszédnek az elején és végén, utóbbi esetben Szkhárosi *Az átokról*-jával együtt. A beszéd maga a Jeruzsálem veszedelméről szóló példázat, melyhez hozzákapcsolja Bornemisza a Szapolyai János királyságát és a reformáció ügyét támogató történeti éneket.²³ Ezek a megjegyzések azért is érdekesek, mert nem sok szövegszerű bizonyítékunk maradt fenn arról, hogy bibliai történeteket és hasonló jellegű szövegeket valóban használtak a gyakorlatban prédikáció helyett, vagy azt kiegészítendő, a templomi alkalmakkor és egyéni áhítatra, noha a szakirodalom folyamatosan hivatkozik erre.²⁴

²² Az idézet így hangzik: „Kik minemű hősokeket tartottak, megírták egy énekben, holott imilly versus vagyon: *Mostan kik jó hősek, tisztességet várnak, / Uzmi Péter, Kobzsi Pál, és a vezmi Jankó / Baúsz Miklós, Gattyás Ferenc, Sobonnai Antal, / Maszlag Getzsi, az nagy Lőrinc, az Czikos Andoriás.* Írják ezt is. *Példátok volna nektek Móri László: / Ki vala nagy híres, mert vala kóborló, / Immár török kézbe a kegyetlen dúló, / Hol mint használ neki a kóborlott sok jó.*” Csak a második versszak tehát Szkhárositól való, az első versszak eredete nem beazonosított. A Szkhárosi-idezet azért is érdekes szöveg hely, mert a műből sok bibliai történethez hasonlóan nem ismerünk kéziratot. Vagyis időben Bornemisza e két korai nyomtatványába beillesztett részben találkozunk az akkor már elterjedt, de legalábbis Bornemisza olvasóközönsége által feltételezhetően ismert munkával, ám csak az *Énekek három rendbe* kötetében jelenik meg teljes hosszában nyomtatásban először.

²³ A Lk 19-re épülő beszéd címe a következő: „Jeruzsálemnek és az egész zsidó nemzetnek Idvözítőnkhez való hálaadatlanágáról, és az miatt való röttenetes testi, lelki veszedelméről”. Elején ezt olvassuk: „Imez hosszú éneket multság közt, aznap délyest illendő volna elmondani: *Jersze, emlékezzünk* etc. Az énekeket megtalálod másutt való Énekes könyvbe, az mellyet ehhez nyomtattam.” Majd a beszéd végén így szól: „Multságért, prédikáció gyanánt lehet, ha délyest imez hosszú éneket elmondod, melly igen illendő az mai evangéliomhoz: *Jersze, emlékezzünk az örök Istennek csudálatos nagy hatalmasság.* Etc.” BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliomból*, Detrekő, Bornemisza, 1584, Ccccxiii^v; Ccccxiii^v.

²⁴ Pl. VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Budapest, Akadémiai, 1982, 132: „A prédikációs énekek és a bibliai történetek között szoros a kapcsolat, hiszen azonos szándékból, azonos célzattal készültek: térítő, nevelő tendenciája mindkettőnek nyilvánvaló, s fel is használták mindeniket prédikáció gyanánt vagy ahelyett is, ott, ahol a gyülekezetnek papja nem volt, vagy akadályoztatva volt az igehirdetésben.”

A többi história inkább a prédikációs gyakorlatban megszokott hivatkozási rend szerint kerül említésre, mely hivatkozások a kapcsolódó kötettel együtt további összefüggésekre világíthatnak rá. A példakatalógusok egyrészt kijelölik a tematikusan összetartozó szövegcsoportokat, képet adhatnak a Bornemisánál kimaradt (és ugyancsak a *Hoffgreff-énekeskönyvből* ma hiányzó) szövegekről, az anyag szervezési elveiről, valamint a prédikátor retorikai gyakorlatáról, miközben a példaanyaggal folyamatos összeköttetést teremtenek a hallgatóság és a prédikáció között. Hogy milyen mélységig érhet a példatárak aktualizálása, jól mutatja az a példa, melynek a végén Bornemisza kortásait, név szerint Szegedi Istvánt, Sztárai Mihályt, Huszár Gált, valamint önmagát is a katalógus részévé teszi.²⁵ Hogy az egyes történetekre kivetítve milyen értelmező utakat találhatunk a korpusz megközelítésére, a továbbiakban néhány példán szeretném megmutatni.

Gedeon és a többiek

Gedeon alakját a kutatások sokszor és sok helyen említik a fejedelmekhez kapcsolható elterjedt példák között. A főleg Bethlen Gábor és Báthory Gábor fejedelmekhez köthető biblikus mitizáció során Dávid, Salamon és Jósias mellett a legelterjedtebb bibliai párhuzammá nőtte ki magát a 17. században. Meglepő módon

²⁵ BORNEMISZA Péter, *Predikatio, i. m.*, LXXIII [kiemelés tőlem – L. B.]: „**Ádám** és **Éva** midőn röttegnének, hogy a bűn miatt elragadtatnának az ördögöktől, és Isten őket eltaszítaná tőle alá pokol fenekére, őmaga hozzájuk mene, az bokorból kihívá, megvigasztalá, és az ördög ellen szent Fiat ígére. **Énok** az szófogatatlan világ közzül elevenen elragadtaték szemlátomást az égbe, ki csak heted íz vala Ádámhoz. **Noé** az sok káromlók és csúfolók közt megtartaték, az ő csúfolói penig elveszének az vízözönbe. **Ábrahám**, **Izsák**, **Jákob**, **József**, sok csudaképpen oltalmaztattak. **Lót**ot az égő Szodomából kihozák az angyalok. Az Izraelnek Isten őmaga lón vezére Fáraó ellen, kiket csudaképpen általvún az tengeren, csudaképpen élteté kenyérrel negyven esztendeig, **Mózes**t, **Józsuet**, **Sámsont**, **Gedeont**, **Dávidot**, **Salomont**, **Ezékiást**, és sok ezer híveit többeket sok csudaképpen bírt és igazgatott. Minden próféták, minden apostolok és minden fő-fő tanítók nagy sok háborúságok közt sokáig oltalmaztattak: **Dániel** megtartatott az oroszlányok közt; az **három ifjak** az égő kemencébe; **Jónás** az tenger fenekén, az hal gyomrába; **Illyés** elevenen elragadtatott; **Péter** angyal által hozatott ki a tömlöcből; **Pálnak** kedig számlálhatatlan háborúi is, oltalmi is voltak; **Szent János** Pathmos szigetében rőjtezvén látta amaz nagy látásokat; **Chrysostomus Doktor**, kit aranszájúnak hívnak az ő édes tanításáért, sokszor számkivetetett és kiűzetett az országból, hogy nem kedvezett senkinek; **Athanasius** Treverimbe lappagott. Csak **én is** [Bornemisza Péter – L. B.] ezt e könyvet is rőjtekben, Beckó és Detrekó várába írtam és nyomtattam, okosság szerint igen erőtlen emberi gondviselés és oltalom alatt. **Szegedi István**, **Sztárai Mihály**, **Huszár Gál** és több időmbeli lekipásztorok tenger, amint szenvedtek mind török, mind pápások miatt, és csudaképpen meg is oltalmaztattak.”

bár a 16. századi prédikációkban is felekezeteken átívelően kedvelt példaalak volt, az exemplumgyűjtések csak a 17. századi református prédikációs szövegpéldákat tartják számon. A példa elterjedtsége ellenére Batizi András 1540-ben írt, a *Hoffhalter-énekeskönyv*ben megjelent Gedeon-históriája nem ért meg több kiadást, kéziratos változatát sem ismerjük. Az *Énekek három rendbe* bibliai történeti között tehát nem szerepel. Emellett Bornemisza *Foliopostillájában* számtalan példasorban szerepelteti, többek között Sámsonnal és Dáviddal együtt. Az is jól látszik többek között ezeken a szöveghelyeken, miért használják a bibliai történetek szerzői a legbevettebb bibliai locust a forrásjelölésnél, mely eljárást számos elemzés kritizálva emel ki. Ez az egyik eszköze annak, hogy az adott bibliai történetekre való utalások hozzásimuljanak a prédikációs szövegek megszokott hivatkozási rendszeréhez, és egyenesen kapcsolódjanak a példák jelöléséhez a szövegtörzsekben, megerősítve a tematikus kapcsolati hálót a szövegek között.²⁶ Bornemisza szerkesztési koncepciójáról tanúskodik, hogy a Gedeon-história mellett a Fekete Imre-féle Sámson-história sem kapott helyett az *Énekek...*-ben. Az előbbi esetben azt sejtethetjük, hogy nem tudta Bornemisza megszerezni a szöveget, a másodikban viszont tudatos szerkesztésre látnunk inkább példát, hiszen a *Hoffgreff-énekeskönyv*vel ellentétben a több szerző változatában létező történetekből csak az egyiket válogatta be gyűjteményébe. Így Fekete munkája helyett Kákonyi Péter Sámson-története szerepel Asvérus királyról szóló történetjével együtt. És ahogy Tinódi bibliai történeteit Heltai 1574-ben a *Cancionaléból* kihagyta,²⁷ úgy került be Dávid és Góliát története Bornemisza gyűjteményébe, míg Judit és Holofernes történetéből Sztárai Mihály változatát ítélte jobbnak.

²⁶ Míg Dávid és Góliát történetének a korabeli protestáns prédikációs irodalomban hosszú katalóguslistája van, Sámson történetének egyes részeit az exemplumkatalógusok nem regisztrálták, Jósias alakja pedig a magyar exemplumgyűjtésben nem szerepel. A listák forrása: DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992. (A továbbiakban: MPEK.) Dávid: MPEK (29–31) nr. 21 (Dávid és Bet-sabé); nr. 22 (Dávid és Góliát); Gedeon: MPEK (34): nr. 30. (Gedeon; Az Úr angyala megjelenik Gedeonnak. Tűz csap ki a sziklából és megemészti a húst meg a kovásztalan kenyeret; Gedeon megfúvatja a harsonákat és legyőzi az ellenséget; Gedeon megöli Szukót és Penúél lakóit, mivel azok testvéreit elpusztították). Sámson: MPEK (28, 52): nr. 19 (Dágón bálványa). Megj.: „Sajnos az exemplumkatalógusok előfordulásait nem regisztrálták.”; nr. 61. (Sámson és Delila).

²⁷ Bár sokszor görcső alá került már Heltai *Cancionale*-hoz írt előszava, és mentegetőzése, miszerint szándéka ellenére nem „Bibliabeli szent történeteknek szép éneket” és zsoltárokat nyomtat, hanem kényszerűségből nyúl a történeti tárgyú történeti énekekhez, még mindig nem bizonyított sem az, hogy az 1571-ben életbe lépett cenzúrendeletek miatt volt kénytelen ezt tenni, és többek között kihagyni Tinódi bibliai történeteit a kötetből, sem az, hogy tudatos szerkesztői munkája során negligálta a bibliai témájú darabokat.

Ákháb, Illés, Nabukodonozor

Hasonló válogató szerkesztés látszik a *Szent Illés és Ákháb király* históriájával kapcsolatban.²⁸ Bornemisza gyűjteményébe csak a más históriákkal is szereplő Sztárai változata került be, Csikei Istváné pedig kimaradt. Sztárai históriájával kapcsolatban a szakirodalom rendre vegyes adatokat közöl. Így például az *Énekek három rendbe* facsimile kiadásának tanulmánya, követve a *Régi magyar költők tára* jegyzeteit, megjegyzi, hogy három strófa, melyet a melléklet közöl, csak az 1574-es kiadásban jelent meg.²⁹ Ám ha a forrásokat átnézzük, kiderül, hogy a kérdéses versszakok ugyan Bornemisza énekeskönyvéből hiányoznak, az 1574-es kiadás mellett a *Hoffgreff-énekeskönyv*ben és az 1582-es bártfai kiadásban is szerepelnek. Ezt a szöveghelyet nem (vagy sem) tárgyalta később részletesen a szakirodalom, így történhetett, hogy Kovács Sándor Iván gond nélkül átvette a megjegyzést, és mellékletében leköszölte a három versszakot. Azt is megjegyzi, hogy Bornemisza itt feltehetőleg egy olyan kéziratból dolgozott (vagyis nem az eredeti kéziratból és nem az 1574-es kiadásból), melyben már nem szerepeltek ezek a sorok, és nem kisserkesztette a három, Ferdinándot és Fráter Györgyöt említő politikailag terhelt versszakot,³⁰ mely elméletet alátámasztaná az *Ördögi kísértetek*ben szereplő története Fráter Györgyről, akinek az udvarbíró szép lányokat hordott fel szórakozásképpen.³¹ És itt idézhetjük a *Foliotoposillában* is szereplő Fráter Györgyre vonatkozó megjegyzést is:

Sok példákat hallunk, látunk is, hogy az, ki igen kazdag volt, igen szegénnyé és nyomorulttá lett végre. [...] Fráter György kincstartó mint egy király lévén,

²⁸ MPEK (26–27): nr. 13 (Ákháb és a bálványok). Megj.: „Ótestamentumi mitikus elbeszélés. Sajnos, az exemplumkatalogusok nem regisztrálták változatainak felbukkanását”; nr. 14 (Ákháb és Jezabel); nr. 15 (Ákháb és Nábót).

²⁹ RMKT XVI/4, 352: „629–640. s. A Ferdinándra és Fráter Györgyre vonatkozó három stropha csak az 1574. évi kiadásban van meg; a többiből, valamint Bornemiszanál s az ezt másoló Decsi- és Lipcsei-codexek szövegéből is hiányzik.” (A szöveghelyet lásd: RMKT XVI/4, 134.)

³⁰ Hogy Bornemisza olvasói még szerkesztése után is moderálták a szövegeket, jól látszik például a Széchényi Könyvtár példányán, melyben a kötet második fejezetében a már említett Szkhárosi Horvát darab, az átokról szóló írásban a tulajdonos ki is húzta a fejedelmek ellen szóló sorokat.

³¹ KOVÁCS, *i. m.*, 31: „Sztárai műve Bornemisza előtt már megjelent a Hoffgreff-énekeskönyvben és önállóan is. Az alábbi három strófa azonban csak az 1574-es debreceni kiadásban olvasható.”

házában álltálotték, orrát, fülét elmetélvén az utcára vettetett, ki vélte volna, hogy illy uraságból erre jutna?³²

A másik, a korabeli történekekre erősen reflektáló történetcsopott a zsidó-magyar párhuzam motívumrendszerét használja fel, mely áthatja a 16. század prédikációs irodalmát. Így emelkedik ki az ellenséges királyok alakja közül Nabukodonozor, aki a legtöbb zsidó-magyar tematikájú beszédnek, műnek főszereplői közé kerül. Több bibliai históriában is felbukkan, így Farkas Andrásnál, ugyancsak az ő kapitánya volt Holofernes, a *Penitenciára intő históriában* pedig ő szerepel Manasses mellett, mert Isten által kapott hatalmánál egy dolgot szeretnek korabeli prédikátoraink jobban megosztani a hallgatóikkal, mégpedig azt, hogyan nyerte el büntetését, őrült meg, és változott füvet legelő barommá. Ennél nagyobb kedvvel talán csak Heródes betegségeről és Arius haláláról értekeznek. Nabukodonozor története már a középkorban jól ismert exemplum volt, megjelent a kalandirodalomban, mesetípusok alapjává vált, és természetesen a 16–17. századi prédikációs irodalom kedvelt példája volt.³³ És bár Bornemisza csak a kevélységgel kapcsolatos néhány példájában³⁴ említette ebben a kötetben, ő az egyik szereplője a Tardi György által 1588-ban szerzett *Historia Szikszoviensis*-be beledolgozott katalógusnak. Tardi históriája különböző pontjain idéz meg több zsolttárt, valamint alludál számos bibliai históriára: Farkas András énekére, Józsué és Mózes, valamint Nabukodonozor történeteire.³⁵ Ez a két példa is jól

³² BORNEMISZA Péter, *Predikatioc, i. m.*, Ccclxcvi^r.

³³ MPEK 49, 79–80: Nabukodonozor: nr. 56 (N. király); nr. 113 (N. idolja); nr. 114 (N. mint ökör); nr. 115 (N. testének szétvágása) Megj. „A középkori vallásos irodalomban felbukkan mint példa. [...] A későbbi évszázadokban – úgy látszik – feledésbe merült.”

³⁴ BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Evangeliomból*, Detrekő, [typ. Bornemisza], Cxliii^r: „Amint példa Ádám és Éva, példa Nabukodonozor, ki magában felfuvalkodván hét esztendeig ökör képét viselé, Holofernesnek Judit fejét vevé, Heródest az angyal megveré és az férgek megrágák, példa Arius, kinek az bele az érnýek-székbe omla, kik mind kevélységekből magokot akarván felmagasztalni, megaláztattak.”; Cccclxxcii^v: „Valaki bizakodik okosságába, bölcsességébe, erejébe és szépségébe, és azok miatt erőtlenbeket megutál, kevély, az mint Nabukodonozor, Holofernes, Dávid, Akhítófel, Absolon, Péter, az pápák, kik lábokat csókolgatják.” etc.

³⁵ OLÁH Szabolcs a következőképpen jellemzi az említett művet (*Hitélmény és tanközlés, ..., i. m.*, 258): „Ezenközben a korábbi évtizedek énekköltészeti hagyományából építik fel szövegművüket, s nem hagyják jelöletlenül, nem rejtik el a közönség elől a tradíció végzett munkájukat. Tardi György például a *Historia Szikszoviensis* című [...], 1588-as históriás ének 280–304. soraiban előszámlálja a műfaj legfontosabb, de a kortársaktól elhanyagolt jelölőit. Apologetikus eljárását sűrű utalással erősíti. A 9–12. sorokban felidézi Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről* (1538) című énekét, majd a 41. sorban rájátszik a *Rettenetes Istennek nagy baragja* [...] kezdetű, Manassész és Nabukodonozor példájával bűnbánatra hívó-intő históriára, végül a 148. sorban Szegedi Gergelynek az 1566-os tatár rablásról írt [...] énekére alludál.

mutatja, hogyan reflektálnak a bibliai históriák a korabeli történelmi eseményekre, és ez a jelentéskapcsolás hogyan öröklődik tovább a különböző szövegsoportokban. Emellett nem csupán átgondolandó Bornemisza forrásaival kapcsolatban a bibliai históriák anyaga és a szövegek elterjedtsége, de a ma ismert és feltételezett forrásokat is sokkal összetettebb hálózatban kell elképzelnünk. Nabukodonozor története pedig alapvetően lehet irányadó abban, milyen utak kínálkoznak a bibliai szövegkapcsolatok feltárására.

A három istenfélő férfiokról és Tóbiás históriája

A prédikációk bibliai históriákkal való párhuzamos vizsgálata mutathat utat abban, hogy maguk a prédikátorok hogyan mérték fel hallgatóközönségük tudását, és milyen nyomtatott vagy kéziratosszövegváltozatok voltak feltételezésük szerint ismeretek egyes felekezeteiben, városokban.

Ismeretlen szerző munkája *A három istenfélő férfiakeről* című, Dániel próféta könyvének harmadik fejezetén alapuló bibliai história,³⁶ egyetlen fennmaradt változata a *Hoffgreff-énekeskönyv*ben található. A korabeli prédikációkban fel-felbukkanó példát Enyedi György egyszer textusul is választja. Beszédének érdekessége, hogy szinte históriászerű kezdéssel vezeti fel a történetet, melyet a prédikáció során részletesebben ismertet a hívek előtt. Az említett beszéd a következőképp kezdődik:

Jóllehet eleitől fogva voltak, kik az Istennek igazságát és annak hirdetőit és vallóit háborgatták és üldözték, de viszontag minden üdőben találtattak olyak is, kik a kegyetlen és istentelen fejedelmeknek parancsolatjával és kényszerítésével semmit nem gondoltanak, hanem az ő vallásokban tökéletesek és állhatatosok voltak mindhalálig, kiknek históriájokat és cselekedeteket az Úr Isten megíratta, hogy mi is azok példáiból tanolnánk. A többi között pedig ugyan

Vagyis mintegy rendben végighalad a megszólalását feltételező műfaji tradíción. A 45-48. sorok Sztárai Mihály 92. és 147. zsoltár parafrázisaira, az 51-52. sorok pedig a 46. zsoltár ismeretlen szerző által készített átköltéseire utalnak [...]. A műfaji emlékezéssel járó távlatváltás nem hagyja érintetlenül az ének önszemlélő rendszerét: az 53-56. sorokban adhortatív hang szólal meg, mely ugyan az elbeszélte történet világában is jelentést hordoz, indokolt, kellő ütemben hangzik fel, ám a szöveg metafrasztikus, öntükröző természetére is ráirányítja a figyelmet.”

³⁶ Az MPEK példái között nem szerepel.

nevezetes ez három iffúnak dolgok, akikről itt ír Dániel próféta, kiknek állhatatosságokat nagy csudatételével az Úr Isten felmagasztalá, megékesítte és híressé tevé.³⁷

Bár maradtak fenn egyéb műfajú munkák is a korszakból, például a Szebenben 1575–76-ban megjelent *Segesvári töredék*, mely iskoladráma a három ifjú tüzes kemencébe vettetését dolgozza fel, feltételezésem szerint Enyedi (prédikációiban nem megszokott) beszédesebb stílusára azért is volt szükség, mert a hívek nem ismerték mindennapi olvasmányaikból, énekeikből, korabeli nyomtatványokból vagy kéziratot gyűjteményekből részletesen a történetet. Így a példanyagból textussá előlépett szöveg már nem bújhatott a prédikáció szövegszövetébe, nem kerülhette el az értelmezést. Talán e feltételezést megerősítik Latzkovits Miklós érvei is, melyeket Pirnát Antalnak azzal a hipotézisével szemben támasztott, miszerint a *Segesvári töredék* a kolozsvári unitárius iskola számára készült volna.³⁸ Enyedi még püspöksége idején is minden bizonnyal jól ismerte az iskolához köthető szövegeket, és ha nem is az iskola tagjainak, hanem a kolozsvári vegyes hallgatóságnak prédikált, tisztában lehetett a városban elérhető nyomtatványokkal és hívei olvasmányélményeivel. Emellett arról is árulkodhat ez az adat, hogy magát a *Hoffgreff-énekeskönyvet* akár kiadási helyén ismerték és forgatták-e még megjelenése után negyven évvel.

A *három istenfélő férfiakról* históriával szemben állíthatjuk példának az Enyedi által szintén textusként is használt apokrif könyvet, a Tóbiás históriáját, ezen belül is ifjabb Tóbiás nászát Sárával.³⁹ A történetet több bibliai história is feldolgozta. A Szkhárosi Horvát András-féle változatnak a *Hoffgreff-énekeskönyvön* kívül nincsen egyéb kiadása.⁴⁰ Dézsi András Tóbiás-históriájának azonban összesen öt kiadása jelenik meg a század végéig. Hoffgreff és Bornemisza gyűjteményén, valamint három önálló nyomtatványon kívül, melyek Debrecenben és Bártfán jelentek meg, két 17. századi kéziratot változatáról is tudunk. Dallama zsoltárookra épül. A Tóbiás dallamcsalád profán és klasszikus tematikájú históriaszövegekkel kapcsolódik össze, és nyomon követhető az unitárius szöveghagyományban is, így például Bogáti Fazakas

³⁷ Enyedi György 50. prédikációja. Az idézet forrása: 4. Kolozsvári Kódex (Academia III, Ms.U. 737/4.), 56r.

³⁸ Ezzel kapcsolatban ld. LATZKOVITS Miklós, *Két 16. századi drámatöredékről*, AHLH 29 (2006), 159–169.

³⁹ Az MPEK példái között nem szerepel.

⁴⁰ Szkhárosi munkája egyedi dallamú, melyet majd a Béla királyról való krónika követ le, ami a *Cancional*-ban is megjelent.

több zsoltárjában is mintájául választja, és alternatív nótajelzésként jelenik meg Jób könyvének parafrázisa⁴¹ esetében is.⁴²

Az is biztos, hogy a Tóbiás-história jól ismert volt Erdélyben, de Kolozsváron biztosan, hiszen a században utolsóként választja épp Enyedi a történetet egyik házassági témájú beszédéhez textusul. Hasonló dolog történik itt, mint a Sztárai Mihály által 1549-ben írt, az apokrif Ezsdrás 3. könyvén alapuló, az igazság erejéről szóló *Három ifjú példázata* című munkája esetében, melyből bár nyomtatott változata egyáltalán nem maradt fenn, és 17. századi unitárius kéziratos másolatát is csak 1959-ben publikálták,⁴³ ismert lehetett az erdélyi unitárius közösségben, legalább kéziratos formában. Többek között Enyedi György is többször megemlíti, példasoraiba beilleszti, és előszeretettel emlékezteti hallgatóit a történet fő gondolatára, miszerint erős a bor, a bornál erősebb a császár, a császárnál erősebb az asszony, de a világon nincs erősebb az igazságnál.⁴⁴ Az ifjú Tóbiás históriája esetében is úgy formálja a prédikációt a püspök, hogy egyáltalán nem tér ki a történet részleteire, mert biztos abban,

⁴¹ Ld. *Jób könyvének parafrázisa (Jegyzet)*. RMKT XVI/13A, 424–425.

⁴² A kutatás további céljai között szerepel az ebben a dolgozatban csak megemlített dallamháló áttekintése, valamint ennek kapcsán a históriák verselésének és dallamának elemzése. Itt köszönöm meg Bognár Péternek, hogy felhívta a figyelmem Gálszécsi István énekeskönyvének előszavára, melyben Gálszécsi maga beszél arról, hogy a szöveg dallamhoz igazítását hogy végezte el, mely felhívja a figyelmet arra is, hogy a bibliai históriák néhol nem az eredeti metrumhoz igazodó verselése nem (feltétlenül) a szerzők gyenge verselési képességeinek világos jele, csupán a korabeli hagyományba illeszkedő, és az előadást funkcionálisan nem zavaró variálódás: „Az énekekben néhol több igik vadnak, hogynem mint az első versnek nótái volnának, azért [...] ilyen módot tartsatok, hogy az hol ez történendik, tehát egy nótán teljesítsétek azokat be. Ezt pedig hogy inkább eszetekbe vehessétek, könnyebbségnek okáért minden éneket megvirguláltam.” GÁLSZÉCSI István, *Kegyes yénekekrül...*, Krakó, Vietor, 1536, Aiii^r. Ezt az elemzést egészítheti később ki a magyar szerzők latin nyelvű zsoltárparafrázisainak és bibliai témájú munkáinak bevonása is. Ld. pl.: MOLNÁR Dávid, *Szegedi Lőrinc latin zsoltároskönyve = Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szegestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et al., Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017, 329-332.

⁴³ STOLL Béla, *Sztárai ismeretlen bibliai históriája*, Irodalomtörténeti Közlemények 63 (1959), 520–523. A munka ugyanabban a Bölöni-kódexben szerepel, ahol például Szkhárosi *Az átokról* című munkája is.

⁴⁴ Pl. Enyedi György 38. prédikációja. Az idézet forrása: 4. Kolozsvári Kódex (Academia III, Ms.U. 737/4.), 7^v:

„Vaj, ki hatható az Istennek ígije, amiképpen írja az apostol, Haebr. 4. [Zsid 4,12]: *Eleven az Istennek ígije és erős, és hathatóbb minden kétélű fegyvernél, mert behat mind a lelkeknek válaszáig, az izékekig és velőig, ő az szűnek elmélkedésit, gondolkodásit megítli, választja*. Ezért nevezi Pál apostol Eph. 6. [Ef 6,10–20] az Isten ígijét lelki fegyvernek, mert miképpen az vitéznek nincs az ellenség ellen fővebb ótalma, és kivel árthasson inkább ellenségének, mint a kard és az

hogy hallgatósága ismeri az ifjú Tóbiás kalandos útjának és Sárával kötött házasságának elbeszélését. Nem historiáról beszél és nem példáról, hanem hallgatóságával közli, akik mind a házasságról, mind e történetről gyakran hallottak, hogy a mostani prédikációban is a házasság témájáról fog értekezni, és a prédikációt azokra a bibliai sorokra építi, melyekben a konkrét házasságkötési ceremónia leírása szerepel.⁴⁵

Összefoglalás

A 16. század historiás énekei, amellet, hogy bevezették a laikus híveket a biblia történeteinek ismeretébe, egyfajta kézikönyvként is szolgáltak, így jó esetben a prédikátorok és a hívek nem követtek el olyan hibákat, mint amiket Balduinus a *Kalanx*-ban kritizál, miszerint Pázmány összekevert bibliai szereplőket, így Judit és Holofernes történetében Zsuzsanna szerepel, Józsué helyett pedig Gedeont ír egy helyen (mely Pázmány szerint csakis nyomdahiba lehetett).⁴⁶ Hasonló keveredéseket vet Pázmány is Mohamed szemére: „Es, az ugyan szokása Mahometnek, hogy valamikor az Szentírásnak könyveiből említ valamit, úgy öszvezarja az különböző historiákat, és úgy békeveri hazugságiban, hogy tisztán csak fabulát csinál belőlle. Az Saul és Gedeon historiáját rútol egybekeveri, *Azvar. 3.* Az Moyses dolgairul kész nevetés, az miket beszél, *Azvar. 30.36.*”⁴⁷

szablya, azonképpen nincs hatalmasb fegyvere embernek az hamisság ellen, mint az Istennek igjje és abban való igazság. Miképpen ez megtetszik amaz három iffjúnak vetelkedésekből, kit megírt Ezsdrás libr. 3. cap. 3. 4. [3Ezsdr. 3–4], kik közzül egyik azt mondá, hogy erős a bor, másik, hogy erősebb a király, harmadik hogy erősebbek az asszonynepek, de mindeneknek felette az igazság.”

⁴⁵ Enyedi 74. (8.) prédikációja. Az idézett rész forrása: 2. Kolozsvári Kódex (Academia III, Ms.U. 737/2.), 38^{rv}. (71–72).

⁴⁶ PÁZMÁNY Péter, *A setét balnaksillag...*, i. m., 14–15: „Első példáját tudatlanságomnak egy-néhányszor azt adja, hogy együtt Judit helyébe, ki Holofernest megölte, Zsuzsannát írtam. Másutt, előhozván, hogy Józsuének engedett Isten, Józsué helyébe Gedeont írtam. Ezt így csúfolja: *Observet Lector, quam bene versatus sit in Bibliis, qui pro Josua, Gedeonem substituit.* Nem tagadom, a Kalauzának első nyomtatásában vagy a nyomtatónak, vagy a magam pennájának futamatjából Judit helyébe Zsuzsannát nyomtattak. De a más nyomtatásban ezt megjobbították, minekelötte Balduinus errül intett volna. Mint esett, hogy Józsué helyett Gedeont nyomtattak, nem tudom. Azt tudom, hogy okom nincs, miért kellett szántszándékkal a nevet változtatni. Oly jövevény sem vagyok a Bibliában, hogy Józsué és Gedeon között nem tudnék választást tenni.”

⁴⁷ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérlő kalanx*, i. m., 444. Ugyanitt: „Az Egyiptumból kiszabadulásnak historiáját csuda, mennyi fabulákkal elegíti.”

A korabeli prédikációk, bibliai históriák, énekeskönyvek, verses prédikációk egy gazdag utalási szisztémát dolgoznak ki, mely már az első darabok kapcsolódási rendszerében is jól modellezhető. S bár a 16. század végére a bibliai históriák példázatokká redukálódnak, hordozva magukkal az évtizedek (és az azt megelőző évszázadok) kapcsolathálóját és szövegagyományát immár magyar nyelven, a históriák másolataiból dallamaik kezdenek elkopni, másodlagossá válnak, ám ezzel párhuzamosan a históriaszervezők által megverselt történetek egyre nagyobb szerepet kapnak a prédikációkban. Hasonló folyamatnak lehetünk talán tanúi, mint a skolasztikus sermo segédeszközeinél, melyről Johann Baptist Schneyer a következőket mondta: „A középkorban a segédeszközökben való gazdagság a prédikációirodalom gazdagságának felel meg.”⁴⁸ Vagyis ugyanúgy, ahogy a középkori szerzőknél a florilegiumok, konkordanciagyűjtemények vagy indexek mindenki által használt segédeszközök voltak, a 16. századi magyar nyelvű bibliai históriás hagyomány is elősegítette többek között a prédikációirodalom gazdagodását és a bibliai nyelv használatát. A prédikátorok a század utolsó évtizedeiben már tágabb teret adnak a témaválasztásnak, elszakadva az ünnepkörök monotonitásától és a görcsös hitvitai felhangtól. Az irodalmibbá váló hang együtt jár a sokkal variábilisabb forráshasználattal is. A halmozott bibliai idézetek pedig példatárként a prédikátor retorikai érvkészleteként szolgálnak, visszhangozva Isten bölcsességét, tisztán elkülönülve, mégis a bibliai versek újraalkotásával egységes szövevé válva a prédikáció szövegével.

⁴⁸ Idézi: BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Budapest, Universitas, 2007, 105.

Melléklet

Bibliai históriák és bibliai szöveget tartalmazó nyomtatványok 1532 és 1556 között

Nyomtatott munkák			Bibliai históriák szerzetési idejük szerint	
Szerző, fordító	Cím	Év	Szerző, fordító	Cím
Komjáti Benedek	<i>Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Az szent Pál levelei magyar nyelven</i> (RMNy 12, RMNy 13)	1532 1533		
Pesti Gábor	<i>Új testamentum</i> (RMNy 16)	1536		
Gálszécsi István	<i>Kegyes énekekről és keresztény hitről rövid könyvecske</i> (RMNy 18)	1536		
		1538	Farkas András	Az zsidó és magyar nemzetről
Gálszécsi István	<i>Kegyes énekekről és keresztény hitről rövid könyvecske</i> (RMNy 24)	1538		
Gálszécsi István	<i>A keresztényi tudományról való rövid könyvecske</i>	1538		
Farkas András	<i>Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto</i> (RMNy 25)			
Székely István	<i>Az eklézsiának régi deák hymmus nevezettel való énekei</i> (RMNy 26)	1538		
		1540	Batizi András	Az drága és istenfélő vitéz Gedeonról szép história
		1540	Dobai András	Az utolsó ítéletről
		1540 k.	Tinódi Lantos Sebestyén	Judit asszony históriája

[Petrus de Rosenheim]	<i>Disticha Novi Testamenti materiam et ordinem capitulorum cuiusque libri per litteras initiales indicantia</i> (RMNy 45)	1541		
Sylvester János	<i>Cantiones Geneseos</i> (RMNy 48)	1541		
Sylvester János	<i>Új testamentum</i> (RMNy 49)	1541		
		1541	Batizi András	Az istenfélő Zsuzsanna asszonynak históriája
		1541	Batizi András	Jónás prófétának históriája
		1542	Csikei István	Az Illés prófétáról és Ákháb királyról való história
		1542	Szkhárosi Horvát András	Az Antikrisztus országa ellen
Andreas Moldner	<i>Geistliche Lieder</i> (RMNy 53)	1543		
		1544	Batizi András	Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtestül fogva mind az ítéletig való históriája
		1544	Biai Gáspár	Dávid királyról és Bethazabea Uriásnak feleségéről való história
		1544	Kákonyi Péter	Az Asverus királyról és az isenfélő Heszter királyné asszonról
		1544	Szeremlyéni Mihály	Egyiptombéli kijöveséről Izraelnek
		1544	Szkhárosi Horvát András	Kétféle hitről
		1544 k.	Baranyai Pál	Az tékozló fiúról

[Petrus de Rosenheim]	<i>Disticha Novi Testamenti materiam et ordinem capitulorum cuiusque libri per litteras initiales indicantia</i> (RMNy 60)	1545		
		1545	Szkhárosi Horvát András	A fősvénységről
		1545	Szkhárosi Horvát András	A fejedelemségről
		1545 k.	Baranyai Pál	A tékozló fiúról
		1545 k.	Tolnai György	Az szent Jóbról
	<i>Cetvoroblagovestie</i> (RMNy 66)	1546		
		1546	Batizi András	Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép história
		1546	Székely Balázs	A szent Tóbiásnak egész históriája
		1546	Fekete Imre	Az erős és istenfélő vitéz Sámsonról história
		1546	Kákonyi Péter	Az erős vitéz Sámsonról való história
		1546	Fekete Imre	Egy néhány szép históriák az királyoknak könyveikből
		1546	Sztárai Mihály	Az istenfélő Eleazár papról és az kegyetlen Antiochus királyról való história
		1546	Szkhárosi Horvát András	A világi vakságról
Kálmáncsehi Sánta Márton	<i>A keresztényi gyülekezetben való reggeli éneklések</i> (RMNy 70)	1547		
		1547	Szkhárosi Horvát András	Az átokról (De maledictionibus)

Székely István	<i>Zsoltárkönyv</i> (RMNy 74)	1548	Biai Gáspár	Dávid királyról és Bethzabea Urásnak feleségéről való história
		1549	Sztárai Mihály	Három ifjú példázata
			Sztárai Mihály	Az igaz keresztyéneknek kevés számokról...
		1549	Dézsi András	A Levitáról história
		1549	Dézsi András	Makhabeusról
		1549	Tinódi Lantos Sebestyén	Dávid király mint az nagy Góliáttal megvitt
		1545	Szkhárosi Horvát András	Panasza Krisztusnak (Ps. 2.)
		1550	Dézsi András	Mózes és Józsué hadáról való história
		1550	Dézsi András	Az ifjú Tóbiásnak házasságáról való história
		1550 k.	Dézsi András	Izsák áldozatjáról
		1550 k.	Dézsi András	Világ kezdetitől lött dolgokról
Heltai Gáspár et al.	A Bibliának első része: Mózes öt könyve (RMNy 90)	1551		
Heltai Gáspár et al.	Evangeliumok és epistolák (RMNy 91)	1551–1552		
Heltai Gáspár et al.	Jézus Sírak könyve (RMNy 92)	1551		
		1552	Sztárai Mihály	Az Holofernes és Judit asszony históriája
		1552	Sarlóközi Névtelen	Optima historia de extremo iudicio
Heltai Gáspár et al.	A Bibliának negyedik része: Próféták (RMNy 95)	1552		
Heltai Gáspár et al.	Bölcs Salamon, Proverbia, Ecclesiastes, Canticum canticorum, Sapientiae (RMNy 96)	1552		

		1553 előtt	Névtelen	Jeremiás próféta siralmas panaszolkodásának 5. része énekbe szerzetett
		1553 előtt	Névtelen	Az három istenfélő férfiakról, kik az igaz hitnek vallása miatt az égő kemencébe vetettednek, de Istentől megtartattanak
		1553 előtt	Névtelen	Az babilóniabeli Beél és Sárkány bálvány istenekről való história
		1553 (1556) előtt	Névtelen	Penitenciára intő história, Istennek irgalmasságának ajánlásával, Manassesről és Nabugodonozorról
		1553	Tinódi Lantos Sebestyén(?)	Jónás próféta históriája
		1555	Névtelen	Ábrahám pátriárka keresztjéről való história
		1556	Nagybáncsai Mátyás	História Jákob pátriárka fiáról, Józsefről
	<i>Hoffereff-énekeskönyv</i> (RMNy 108)	1554– 1556		

A Hoffgreff-énekeskönyv és az Énekek három rendbe bibliai históriái
(dőlttel szedve és kiemelve a mindkét kötetben szereplő darabok)

Hoffgreff énekeskönyv (1556)	Énekek három rendbe (Második rész - csak a bibliai és egyházi témájú históriák közé sorolható darabok)	Énekek három rendbe (Harmadik rész)
[...]	Bornemisza Péter(?): <i>A teremtésről való história</i>	Dézsai András: Világ kezdé- tül lött dolgokról
Batizi András: <i>Meglőtt és megleendő dolgoknak te- remtéstül fogva mind az ítéletig való história</i>	Batizi András: <i>Meglőtt és megleendő dolgoknak te- remtéstül fogva mind az ítéletig való história</i>	Farkas András: <i>Miképpen az Úr Isten Izraelnek népét Egyip- tomból és hasonlóképpen a ma- gyarokat Székéltől kihozta</i>
Batizi András: <i>Izsák pátriár- kának szent házasságáról való szép história</i>	Szkhárosi Horváth And- rás: <i>Az átokról (De male- dictionibus)</i>	Dézsai András: <i>Izsák áldozat- járól</i>
Farkas András: <i>Miképpen az Úr Isten Izraelnek népét Egyip- tomból és hasonlóképpen a ma- gyarokat Székéltől kihozta</i>	Szkhárosi Horváth András: <i>A fősémségről</i>	Nagybáncsai Mátyás: <i>Jákob pátriárka fiának, Józsefnek szép históriája</i>
Dézsai András: <i>Mózes és Jó- zsúé hadáról az Amálek ellen</i>	Szkhárosi Horváth András: <i>A fejedelemségről</i>	Szeremlényi Mihály: <i>Egyip- tombeli kijöviséről Izraelnek</i>
Batizi András: <i>Az drága és is- tenfélő vitéz Gedeonról széphistó- ria</i>	Szkhárosi Horváth András: <i>Az Istennek irgalmasságáról és ez világnak hálaadatlanságáról</i>	Dézsai András: <i>Mózes és Jó- zsúé hadáról az Amálek ellen</i>
Fekete Imre: <i>Az erős és isten- félő vitéz Sámsonról história</i>	Szkhárosi Horváth András: <i>Az Antikrisztus országa ellen</i>	Kákonyi Péter: <i>Az erős vitéz Sámsonról való história</i>
Kákonyi Péter: <i>Az erős vitéz Sámsonról való história</i>	Szkhárosi Horváth András: <i>Az emberi szerzésről</i>	Tinódi Sebestyén: <i>Dávid ki- rály mint nagy Góliáttal megví- tutt</i>
Dézsai András: <i>A Levitáról história</i>	Szkhárosi Horváth András: <i>Pál érsek levelére való felelet</i>	Sztárai Mihály: <i>Az igaz ke- resztényeknek kevésszámokról, háborúságokról és győzedelmek- ről... szent Illésnek és Ákhab</i>

		<i>királynak idejében történt dolgokból, melyek ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosok</i>
Fekete Imre: <i>Egy néhány szép történet az királyoknak könyveiből</i>	Szkhárosi Horváth András: <i>Panasza Krisztusnak... (Ps. 2.)</i>	Dézsai András: <i>Machabeusról</i>
Biai Gáspár: <i>Dávid királyról és Bethsabea Uriásnak feleségéről való történet</i>	Szkhárosi Horváth András: <i>Kétféle hitről</i>	Dézsai András: <i>A Levitáról történet</i>
Csikei István: <i>Az Illés prófétáról és Akháb királyról való történet</i>	Baranyai Pál: <i>A tékozló fiúról</i>	Sztárai Mihály: <i>Az Holofernes és Judit asszony története</i>
Sztárai Mihály: <i>Az igaz keresztényeknek kevés számokról, háborúságról és győzelmekről... szent Illésnek és Akháb királynak idejében történt dolgokból, melyek ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosok</i>	Névtelen: <i>Penitenciára intő történet, Istennek irgalmasságának ajánlásával, Manassesről és Nabugodonozorról</i>	Kákonyi Péter: <i>Az Asverus királyról és az istenfélő Heszter királyné asszonyról való történet</i>
Székely Balázs: <i>Az szent Tóbiásnak egész története</i>	Pesti György: <i>A halálra való emlékeztetés</i>	Batizi András: <i>Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép történet</i>
Sztárai Mihály: <i>Az Holofernes és Judit asszony története</i>	Dobai András: <i>Az utolsó ítéletről</i>	Dézsai András: <i>Az ifjú Tóbiásnak házasságáról való történet</i>
Dézsai András: <i>Az ifjú Tóbiásnak házasságáról való történet</i>	Bornemisza Péter(?): <i>Az ítéletről</i>	Batizi András: <i>Zsuzsanna asszony története</i>
Kákonyi Péter: <i>Az Asverus királyról és az istenfélő Heszter királyné asszonyról való történet</i>	Bornemisza Péter: <i>Isten városáról, a menyországról való ének</i>	Tolnai György: <i>Jób története</i>
Névtelen: <i>Penitenciára intő történet, Istennek irgalmasságának ajánlásával, Manassesről és Nabugodonozorról</i>		Batizi András: <i>Jónás prófeta története</i>
Névtelen: <i>Jeremiás prófeta siralmas panaszkodásának 5. része énekbe szerkesztett</i>	<i>A bálványozásból való megtérítést bálaadás</i>	

Névtelen: <i>Az három istenfélő férfiakról, kik az igaz hitnek vallása miatt az égő kemencébe vettettek, de Istentől megtartottanak</i>	Sztárai Mihály: <i>A penitenciáról és hitről</i>	
Batizi András: <i>Az istenfélő Zsuzsánna asszonynak története</i>	...	
Névtelen: <i>Az babilóniabeli Beél és Sárkány bálvány istenekről való história</i>	Tőke Ferenc: <i>Spira Ferenc doktorról</i>	
Batizi András: <i>Jónás próféta</i>	...	
Sztárai Mihály: <i>Az istenfélő Eleazár papról és az kegyetlen Antiochus királyról való história</i>	...	
Szkhárosi Horvát András: <i>De maledictionibus (Az átokról)</i>	...	
[...]	...	

RÉGER ÁDÁM

Bűnbánati zsoltárok Vásárhelyi Gergely

Canisius-fordításában

A hét bűnbánati zsoltár – a Septuaginta, illetve Vulgata számozása szerint a 6. (Domine ne in furore tuo arguas me), 31. (Beati quorum remissae sunt iniquitates), 37. (Domine ne in furore tuo arguas me), 50. (Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam), 101. (Domine exaudi orationem meam), 129. (De profundis clamavi ad te Domine), és 142. számú zsoltár (Domine exaudi orationem meam) – a Zsoltárok könyvének hét egymástól független darabja, nem képeznek külön műfaji egységet, a keresztény hagyományban mégis elterjedt a „hét bűnbánati zsoltár” (septem psalmi poenitentiales, esetleg psalmi speciales) elnevezés e zsoltárokra vonatkozóan. A legkorábbi forrás, amelyik ezt az elnevezést mind a hét zsoltárra használja, a 6. századból származik.¹ A vizsgált időszakra, tehát a 16–17. századra, már rendkívül sokféle felhasználási módja alakult ki a zsoltársorozatnak a római katolikus egyházban amellet, hogy igen elterjedt magánjátatossági gyakorlatnak számított az imádkozásuk.

A liturgiához köthető cselekmények közül – régióként eltérő hangsúllyal ugyan – nagy számban mutatható ki e zsoltárok együtt való használata exodiasztikus rítusokban (a beteglátogatás, lélekajánlás, valamint a betegek kenete kiszolgáltatásának rítusában), exkommunikációs és rekonziliációs szertartásokban – a vezeklők kiűzésének és visszafogadásának rítusában –, templomszentelési szertartásban, de megtalálható egy ordalia (istenítélet) szertartásrendjében is.² A zsolozsmához kapcsolódóan a

¹ CASSIODORUS Vivariensis, *Expositio in Psalterium*, J. P. Migne, Parisius (Patrologia Latina, 70), 1847, 59. A legenda szerint Szent Ágoston ezt a hét zsoltárt imádkozta halálos ágyán, a Possidius-életrajz azonban, amelyre a *Legenda Aurea* szóban forgó állítása visszavezethető, csak néhány bűnbánati zsoltárt említ, s nem tér ki rá, hogy pontosan melyeket tartotta az egyházdoktor a bűnbánati zsoltároknak. Vö. Jacobus de VORAGINE, *Legenda Aurea*, vál. MADAS Edit, ford. BÁRCZI Ildikó [et al.], Budapest, Helikon, 1990; POSSIDIUS Calamensis, *Vita S. Augustini = Patrologia Latina*, ed. J. P. Migne, 1841, 32. köt., 64.

² RADÓ Polycarpus, *Enchiridion liturgicum I–II*, Barcinone, Herder, Róma, 1961, 1421–1422. *Pontificale Romanum*, kiad. A. P. PICCOLOMINI, Róma, Planck, 1485, 264–351. Vö. FÖLDVÁRY Miklós István, *Egy úzus születése: A Chartvirgus-pontifikálé és a magyarországi liturgia megalakítása a XI. században*, Budapest, Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi

13. századtól kapott kitüntetett szerepet a hét zsoltár: III. Ince pápa, aki maga is írt kommentárt a hét bűnbánati zsoltárhoz,³ 1216-ig tartó pápasága idején vezette be a római gyakorlatba a hét bűnbánati zsoltár nagybőjt köznapjain történő elimádkozását.⁴ Nálunk Szent Margitról is feljegyezték már, hogy gyakran olvasta a hét zsoltárt,⁵ illetve egy késő-középkori nyelvemlékünk, a Lányi-kódex magyar nyelven is megőrizte ezt a nagybőjti gyakorlatot: „Bewyth few zeredarol [...] ez naptwl fogwa Nagy chetertegyk Mynden nap [...] terdre eswen septem psalmust kell Mondany letanyauual collectauual”.⁶

A bűnbánati zsoltárok magyar nyelvemlékeinkben csak egy helyen szerepelnek külön egységként: a Keszthelyi Kódexben a teljes zsoltároskönyv mellett kaptak helyet – anyanyelvű zsoltárfordításainkhoz hasonlóan a magánáhitatot, egyéni elmélyülést szolgálva.⁷

Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2017. BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium I*, Szeged, Mandala Kiadó, 1998, 245, 519–520. VARGA Benjámín, *Obsequiale Strigoniense, 1490–1560*, Budapest, Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2016, XIII; FÖLDVÁRY Miklós István, *Egy újzus születése II*, kézirat, 58–71.

<http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/Publica%CC%81cio%CC%81k/FMI/Egy%20%C3%BA-zus%20sz%C3%BClet%C3%A9se%202.pdf> (Utolsó letöltés dátuma: 2018. április 13.)

³ *Innocentii III, romani pontificis, opera omnia, tomis quatuor distributa = Patrologia Latina*, kiad. J. P. Migne, 1855, 217. köt., 967.

⁴ *Feria quarta capud ieiunii = The ordinal of the papal court from Innocent III to Boniface VIII and related documents*, kiad. Stephen J. P. VAN DIJK, Joan HAZELDEN WALKER, Fribourg, The University Press Fribourg, 1975 (Spicilegium Friburgense, 22), 174–177.

⁵ *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis*, Budapest, Római Magyar Történeti Intézet, 1896, 195. Idézi: MEZEY László, *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955, 87.

⁶ *Lányi codex = Jókai-codex, [Ehrenfeld], Simor-codex, Cornides-codex, Szent Krisztina élete, Vitkovics-codex, Lányi codex*, kiad. VOLF György, Budapest, MTA, 1878 (Nyelvemléktár, 7), 110, 140. Vö. Uo., 331–334. Vö. GÁBRIEL Asztrik, *Breviárium-típusú kódexek: Függelékül a Lányi-kódex latin szövege = Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára*, Gödöllő, Premontrei kanonokrend, 1934, 109–176.

⁷ *Keszthelyi Kódex, 1522: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, bevezetéssel és jegyzetekkel*, s. a. r., bev. és jegyz. HAADER Lea, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2006 (Régi Magyar Kódexek, 30), 210v–219r. Vö. LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi Kiadó, 2016; MADAS Edit, „Kintornálatok bölcsen”: *Zsoltározás a liturgikus gyakorlatban, zsoltárok a közösségi és magánájtatosságban = Nyelv, lelkeség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2011, 193–201.

A trienti zsinat szellemében megújított *Breviarium Romanum* (1568) újfent előírta a hét bűnbánati zsoltár imádkozását. V. Pius pápa *Quod a nobis* kezdetű rendelkezésével 50 napos búcsút ígért azoknak, akik a hét bűnbánati zsoltárt imádkozzák, ugyanakkor megszüntette azt a kötelezettséget, amely valamennyi nagyböjti köznapra előírta az elmondásukat. V. Pius pápa rendelkezése nyomán „csupán” a nagyböjti időszak péntekjein volt kötelező a zsoltársorozatot elimádkozni. A szentatya a rendelkezésben azonban biztatta a klérus tagjait, hogy vallásos buzgalmuk legyen erősebb a szóban forgó „könnyítésnél”.⁸

Ennek, és a trienti zsinat többi egységesítő rendelkezésének a szellemében⁹ kerülhetett bele a hét bűnbánati zsoltár a poszt-tridentinus időszak több imádságoskönyvébe is. E gyűjtemények – középkori gyakorlatra visszavezethetően – általában litániával együtt írják elő e zsoltárok imádkozását a „Ne reminiscaris Domine” kezdetű antifónával és a zsoltárok végén elmondandó doxológiával.

Vásárhelyi Gergely 1599-ben jelentette meg első ízben Petrus Canisius katekizmusának fordítása mellett e zsoltársorozatot.¹⁰ A Keresztúri Kristóf erdélyi fejedelmi tanácsnoknak ajánlott nyomtatvány kétnyelvű, bizonyos szövegek mellett a bűnbánati zsoltárok latinul szerepelnek a kiadványban. Vásárhelyi Gergely latin nyelvű verses előszavában, ami a kötet tartalmi összefoglalását is adja, a bűnbánati zsoltárokra is felhívja a figyelmet:

Tu si Davidicis psallere versibus,
Tu si Davidicis crimina fletibus
Emundare cupis, si superum cupis
Implorare fidem, Numina poscere
Si poscis, superum nomina civium
Disces, et vario cantica carmine,
Orandique modos, exilio quibus

⁸ Suitbert BÄUMER, *Geschichte des Breviers: Versuch einer quellenmässigen Darstellung der Entwicklung des altkirchlichen und des römischen Officiums bis auf unsere Tage*, Herder, Freiburg in Breisgau, 1895, 453 sk. A korábbi időszakra vonatkozóan l. 327 sk. Vö. *Breviarium Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum additis aliquot sanctorum officiiis ex praecepto Sixti V et s. d. n. Clementis VIII pontificum maximorum*, Roma, 1599.

⁹ Vö. GÁBOR Csilla, *Trient után – bibliafordítás, bibliafilológia, lelkiségi hagyományok = Fejezetek a kora modern esztétikai gondolkodás történetéből (1450–1650)*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, L'Harmattan Kiadó, 2013, 173–184; HARGITTAY Emil, *A trienti határozatok hatása a magyarországi irodalomra (Műfajok, retorika, felekezetek) = Fejezetek a kora modern esztétikai gondolkodás történetéből... i. m.*, 87–102.

¹⁰ VÁSÁRHELYI Gergely, *Catechismus, Canisius Petertől irattatott kereztényi tudományac rövid summarya magyar kalendariummal és az egy igaz bütnec bizonyos ismeretuel*, Kolozsvár, 1599 (RMNY 860).

Possis difficili vivere rectius.
Virtutisque viam currere certius.¹¹

Az 1599-es kiadásban Vásárhelyi a Vulgata (tehát a Psalterium Gallicanum) szövege alapján, latin nyelvű litániákkal együtt közli a bűnbánati zsoltárokat. A sorozat mellett a szokásoknak megfelelően rövid változatban utal az összeállító a kapcsolódó anti-fónára („Ne reminiscaris”), amelyet az imádság végén teljes terjedelmében is közöl.

A zsoltárok nyomtatványban való elhelyezkedését illetően érdemes pontosítani: nem közvetlenül Canisius kötetének fordítása mellett kaptak helyet, hanem a kötet imádságokat, könyörgéseket, hitvallásokat, himnuszokat tartalmazó részében, így a konkrét katekizmus-fordítással nem szükséges szorosabb összefüggést feltételezni, bár kétségtelen, hogy a Vásárhelyi életében megjelent katekizmus-kiadások mind tartalmazzák a bűnbánati zsoltárokat.¹²

Az 1599-es kötet függelékében még többségében vannak a latin nyelvű imádságok, elmékedések, amelyek közül később több lefordításra kerül. A függelék összetételével kapcsolatban kérdéses, hogy hogyan kell érteni Vásárhelyi Gergely mentegetőzését, amelyben egyfelől szégyenkezik a távollétében esett fogyatkozások miatt, másfelől bizonyos tartalmi módosulásokkal sem ért egyet: „való iegyzéseket veok eszembe [...] az Keonyvnek végében akartom ellen való additamentomokat [hozzátoldásokat], kik sem módgyával, sem idejében, sem helyen nem szolgálnak.”¹³ A katekizmus-kiadásokban ugyan rendre megjelenik valamilyen mentegetőzés Vásárhelyi részéről, többnyire az elírások miatt, ez a bejegyzés tartalmi eltérésekre is vonatkozhat. Ha igaz is, amit állít, hogy a függelékben vannak olyan hozzátoldások, amelyek szándéka ellenére kerültek a kötetbe, a zsoltárokra bizonyosan nem vonatkoztatható, hiszen a verses előszó külön említést tesz a dávidi szövegekről. Az 1599-es kiadásban mindenesetre ígéretet tesz a fogyatkozások kijavítására: „Rövid időn, az Urnak segítsége által, Keresztények instantiaiaára, igyekezem, hogy uyonna keduem szerint tiztabban kü nyomtattassék”.¹⁴ A további kiadásokban (1604, 1615, 1617) ennek megfelelően megfigyelhető Vásárhelyi pontosításra való törekvése, a

¹¹ *Uo.*, A2a–A3a.

¹² „A későbbi kiadások mind a szerző életében és gondozásában jelentek meg, és egyre újabb részekkel bővültek. Ezek a kiadások a következők: Bécs 1604 (RMK I, 387); Bécs 1615 (RMK I, 453a); Bécs 1617 (RMK I, 472).” *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, kiad., jegyz. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 (*Régi magyar költők tára: XVII. század*, 7, a továbbiakban: RMKT XVII/7), 419.

¹³ VÁSÁRHELYI Gergely, *Catechismus, Canisius Petertől...*, i. m., 228r.

¹⁴ *Uo.*

kötet folyamatosan újabb és újabb elemekkel bővül, s a nagyobb egységek elrendezése is megváltozik.¹⁵

Elsőként az 1615-ös kiadásban jelennek meg magyar fordításban a bűnbánati zsolttárok.¹⁶ A következő, 1617-es kiadásban – apró eltéréseket leszámítva – ugyanaz a szöveg olvasható, mint az 1615-ös bécsi kiadásban. Vásárhelyi így utal a fordításokra: „Z. Daudid het töredelmességről irt Psalmusi igaz bötüre Z. irasbol valo forditassal.”¹⁷ A fordítás prózai fordítás, tehát nem az ekkor már elérhető, igen népszerű és tulajdonképpen Vásárhelyi által is használt Pázmány-féle imakönyvben¹⁸ megjelenő parafrázisokat illeszti kötetébe Vásárhelyi, hanem szövegű fordításokkal dolgozik.

A szakirodalom a zsolttárfordításokról nem nyilatkozik egyértelműen, nem jegyzi meg, hogy Vásárhelyi fordította-e őket, arról sem szólnak, hogy esetleg származhatnak-e mástól. Az RMNY például így ír: „A második könyv keretezett fekete–piros szedésű függelékének első fele, nevezetesen a *bét poenitentia tartásra való psalmusok* és a *Litániák* itt magyar fordításban található.”¹⁹ Az RMKT a következőt mondja: a korábbi kiadásokban latin szövegek dominálnak, s „apránként felváltja őket a magyar fordításuk”,²⁰ Gábor Csilla pedig így ír: „katekizmus mellett tartalmaz egy, az egyház »rendtartásit« és ceremóniáit – a liturgikus hagyományokat – magyarázó részt, a hét bűnbánati zsolttárt, litániákat, himnuszokat (ez utóbbi hármát az első kiadás [] latin, a továbbiak magyar nyelven adják közre)”.²¹

Csupán Vásárhelyi fordítói munkássága kapcsán idézném a szakirodalom katekizmussal kapcsolatos nézetkülönbségeit. Míg korábban egyértelműen Vásárhelyi fordításának gondolták a Canisius-féle katekizmus-fordítást (Szentiványi szerint „hívebben követi Canisiust, mint Telegdi fordítása”),²² legutóbb Horváth Csaba Péter

¹⁵ Vö. GÁBOR Csilla, „Religiosa actio mentis”: Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = *Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 15.

¹⁶ VÁSÁRHELYI Gergely, *Keresztieni tudományok revid summaia*, Bécs, 1615.

¹⁷ VÁSÁRHELYI Gergely, *Keresztieni tudományok revid summaia*, Bécs, 1617.

¹⁸ Vö. PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6).

¹⁹ RMNY 1080.

²⁰ RMKT XVII/7, 419.

²¹ GÁBOR Csilla, *A katolikus ábítati irodalom Erdélyben a 17. században* = UÓ, *Religió és retorika: Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról*, Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2002, 247.

²² SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Bp., Pray Rendtörténeti Munkaközösség, 1944 (Kiadványok a Jézustársasága Magyarországi Történetéhez: Tanulmányok, 36), 53.

jelentette ki, hogy Vásárhelyi Gergely valójában nem fordította ezt a részt, hanem pusztán átdolgozta Telegdi Miklós korábbi munkáját,²³ amely 1562-ben jelent meg Bécsben.²⁴ A Vásárhelyi-féle katekizmus esetében még arról is lehet eltérő adatokat olvasni, hogy az alapszöveg Canisius *Summa doctrinae christianae* című bővebb kiadása, ahogy például az RMKT állítja,²⁵ vagy a rövidebb, közepes kátéjának a *Parvus catechismus catholicorum* című műnek a fordítása, ahogy az RMNY, Heltai, Horváth és más kutatók állítják.²⁶ A kötet 1617-es címe egyébként – ahogy Gábor Csilla is rámutat – azt sugallja, hogy Vásárhelyi autonóm módon kezelte a szöveget: *Keresztieni tudományok Réövid Summaia. Canisius Petertől iratatot és Jesuitak szerzetibe Vasarbeli Gergeli által Megh magyaraztatot.*²⁷

A zsolttárok elhelyezését tekintve csak annyi állandóság figyelhető meg a négy kiadásban, hogy mindegyik a litániákkal együtt közli a bűnbánati zsolttárokat (s mindig a litániákkal azonos nyelven), hol a kötet közepén, hol pedig a kötet legvégén. A jezsuita rendben ekkoriban kifejezetten szorgalmazták „spirituális könyvek” fordítását, a Szentírás népnyelvű fordításait illetően azonban a gyakorlat sokszor eltért a hivatalos egyházi előírásoktól: 1593 óta csak a Szent Hivatal engedélyezhette a Szentírás nemzeti nyelvre való átültetését, sőt olvasását is.²⁸

A magyar nyelvű katolikus Szentírás nyomtatásban csupán 1626-ban jelent meg Pázmány Péter és Giovanni Argenti osztrák jezsuita tartományfőnök engedélyével a jezsuita Káldi György fordításában. A kiadást utólag a Szentszék is elismerte.²⁹ Jelen

²³ HORVÁTH Csaba Péter, *Jegyzet Telegdi Miklós katekizmusáról = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita [et al.], MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport Budapest, 2017, 199–202.

²⁴ *Az keresztjenszegnec fundamentomiroi való rövid keonywechke, ki az szent irasnac külömb külömb beleiből kérdés es feleles keppen iratatot*, ford. TELEGDI Miklós, Bécs, 1562 (RMNY 173). Vö. RMNY 783. Az 1560. évi nagyszombati zsinat ajánlotta a katekizmust (RMK III, 473 fol. 108b), s Ferdinánd király rendeletével kötelező érvényűvé vált a katekizmus oktatása. Telegdi fordítása az ennek nyomán keletkezett igényt volt hivatott kielégíteni. Vö. RMNY 173.

²⁵ RMKT XVII/7, 419.

²⁶ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Országos Széchényi Könyvtár, Universitas Kiadó, Budapest, 2008, 202; HORVÁTH Csaba Péter, *i. m.*, 199–202; RMNY 907.

²⁷ GÁBOR Csilla, „*Religiosa actio mentis*”: *Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. uő., Kolozsvár, 2004, 15.

²⁸ MOLNÁR Antal, *A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció*, Magyar Könyvszemle, 118 (2002), 24–37.

²⁹ KÁLDI György, *Szent Biblia*, Bécs, Formika Máté, 1626 (RMNY 1352). HOLL Béla, *Ki fordította a Káldi-Bibliát?*, Vigilia, 21 (1956), 558–560; HOLL Béla, *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 72 (1956), 52–58; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Káldi György*: Oktató

szövegek vizsgálata szempontjából izgalmas, hogy Káldi György hét bűnbánati zsoltárfordítása igen nagy mértékben megegyezik Vásárhelyinek a néhány évvel korábban, 1615-ben és 1617-ben megjelent szövegével. A két szöveg közötti hasonlóság egyértelmű, noha rögzíthető eltérések is. (Itt most csak az első bűnbánati zsoltár szövegét, tehát a 6. zsoltárt idézem, de az arányok nagyjából mindegyik zsoltárnál hasonlóak. Dólt betűtípussal azokat a részeket jelöltem, amelyek csupán szórendi eltérést mutatnak a két szövegben, félkövérrel az átfedések, aláhúzással pedig a különbségek láthatók. A legnagyobb különbség a személyes névmások használatában mutatkozik a két szöveg között.)

KÁLDI György, *Szent Biblia*, Bécs, Formika, 1626.

VÁSÁRHELYI Gergely, *Kereztieni tvdomaninak reouid summaia*, Bécs, Formika, 1615.

* Végigéneklendő, Dávid Zsoltára, a' nyólczadra. VI.

Uram, meg ne fedgy engem bú-sulasodban, se haragodban meg ne dorgálly engem.

* **Könyörülly rajtam Uram mert erőtlen vagyok : gyógyits-meg engem Uram mert meg-háborodtak a' chontyaim.**

* **És a' lelkem igen meg-háborodott : de te Uram meddig?**

* **Térj-meg Uram, és ments-ki a' lelkemet : szabadíts-meg engem a' te irgalmasságodért.**

* *Mert nincz a' ki a' halálban meg-emlekezéke rólad : a' pokolban pedig ki ád néked hálát?*

* **El-fáradtam foházkodásomban, meg-mosom minden éjjel az agyamat : meg-áztatom az agyamat köny-húllatásimmal.**

VRam à te busulasodban ne fedgy meg engemet; se à te haragodban meg ne büntes engemet.

Könyöruly VRam rajtam mert erőtlen vagyok : gyogitcz meg engemet mert meg haborottanak az én czontáym.

Es az én lelkem igen még haborodot: det é [!] VRam miglen?

Téri meg VRam es mencz ki az én lélkemet : Zabadicz meg engemet, à te irgalmasságodert.

Mert az halalba ninczen ki térolad meg emlékezéke. Pokolba kédig kiczoda tezen vallast téneked?

El farattam az én fohazkodasomba : még mósom minden éjjel az én agyamat : keonyühullatasomal az én agyamat meg öttözöm.

intés, ItK, 105 (2001), 623–637; HARGITTAY Emil, „...az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indítja”: Még egyszer a Káldi Biblia támogatásáról, ItK, 117 (2013), 82–87.

* **Meg-háborodott a' búsulás-miatt a' szemem : meg aggottam minden ellenségim-között.**

* ” Távozzatok-el tőlem minnyáján a'kik hamisságot chelekesztek: mert meg-halgatta az Úr az én sirásom szavát. {Mat 7. d. 23. et 25. d. 41. Luc. 13. f. 27.}

* **Meg-halgatta az Úr könyörgésemet, az Úr bé-vette imádságomat.**

* **Pirúlyanak-meg, és fölötte igen meg-háboríttassanak minden ellenségim : hátra térjenek és igen hamar meg-pirúlyanak.**

Meg haborodot busulas miat az én Zémem : meg aggóttam minden én ellensegim-keozeot.

Tauozzatok él én toelem mindnyáian kik hamisságot, czelekedtek; mert meg halgatta az Vr az én sirásomnak zauat.

Meg halgatta az Vr az én keonyörgesemet : az Vr az én imádságomat bé vötte.

Zegyenülyenek még, es felette igen még haborítássanak minden én ellensegim : teryenek hátra, es nagy gyorsaságal meg pirulyanak.

Düczeoseg Atyanak, es Fiunak, es Zent lelek Istennek. Mikeppen kezdetbe vala, móst és mindenkor és mind örökeon örökke, Amen.

Káldi felhasználta volna Vásárhelyi nyomtatásban megjelent szövegét saját fordításához? Vagy a zsolttárok középkori szöveghagyománya annyira élő még ebben a korban, hogy egymástól függetlenül kiadott szövegek is mutathatnak ilyen fokú rokonságot? Ismert, hogy Káldi György bibliafordításának első változatát jóval 1626 előtt elkészítette. A fordítás nem egészen két év alatt, 1605 és 1607 között készült el, ennek kézírata pedig az Egyetemi Könyvtárban található.³⁰ A Vásárhelyinél fellelhető bűnbánati zsolttárokkal történő összevetést követően megállapítható, hogy nagyobb fokú egyezés mutatható ki a Káldi-kézirat és Vásárhelyi nyomtatványa, mint a Káldi-nyomtatványa és Vásárhelyi nyomtatványa között, így alapos a gyanú, hogy nem Káldi használta fel Vásárhelyi zsolttárait, hanem Vásárhelyi vette át Káldi fordítását a saját kompendiumába. Ez a kiadások időrendjével is összhangban van, hiszen az első két kiadásban (1599-ben és 1604-ben) még latin nyelven közölte a zsolttárokat

³⁰ KÁLDI György, *Szent biblia: Az Egész Keresztységben bevött Régi Deák bütüböl. Magyarra fordította A' Jesus alatt Vitézkedő Társaság-béli Nagy-szombati Káldi György Pap* (Megkezdve 1605. dec. 10-én, befejezve 1607. márc. 25-én Olmüczben), Egyetemi Könyvtár Kézirattár, ms. A 1.

Vásárhelyi, csak Káldi fordításának megszületését követően adja ki őket magyar nyelven.

Káldi György kézírata, Egyetemi Könyvtár, ms. A 1, 243v

VÁSÁRHELYI Gergely, *Kereztieni tvdomaninak reouid summaia*, Bécs, Formika, 1615, 361–363.

Vegiglen <az enekekben> eneklendő Daidnak
6 SOLTARA, à niolczadra.

Hatodik Psalmus.

Vram à te busulasodba ne fedgj meg engemet, se à te haragodban meg ne büntess engemet.

Köniörülj *rajtam Vram* mert erőtlen uagiok : giógýts meg engemet Vram mert meg haborodtanak az en tsonaiam.

Es az en lelkem igen meg haborodott : de te Vram miglen?

Téry meg Vram, es ments kj az en lelkemet : szabadits meg engemet, à te irgalmassagodert.

Mert az halalban nintsen à ki térolad meg emlekezzek : à pokolban kedig kitsoda ditser tegedet?

<Munkalkottam> El Faradtam az en fohazkodasomban, meg mosom minden eýel az en ágiàmat : az en könjhullatasimal az en agiàmat meg öttözöm.

Meg haborodott à busulas miatt az en szemem : meg aggottam minden en ellensegim között.

Tauozzatok el en tölem mindnaian à kik hamissagot, tselekesztek :

VRam à te busulasodban ne fedgy meg engemet; se à te haragodban meg ne büntes engemet.

Könyöruly *Vram raytam* mert erőtlen vagyok : gyogitcz meg engemet mert meg haborottanak az én czontáym.

Es az én lelkem igen még haborodot: det é [!] Vram miglen?

Téri meg Vram es mencz ki az én lélkemet : Zabadicz meg éngemet, à te irgalmasságodert.

Mert az halalba ninczen ki térolad meg emlekezzek. Pokolba kédig kiczoda tezen vallast téneked?

El farattam az én fohazkodasomba : még mósom minden éjjel az én agyamat : keonyühullatasomal az én agyamat meg öttözöm.

Meg haborodot busulas miat az én Zémem : meg aggóttam minden én ellensegim-keozeot.

Tauozzatok él én toelem mindnyaian kik hamissagot, czelekedtek;

mert meg halgatta az Vr az en sirasomnak szauat.

Meg halgatta az Vr az en köniörge-
semet, az Vr az en imadsagomat be
uötte.

Pirullianak meg, es fölötte igen meg
<haborodgianak> haborittassanak
minden én ellensegim : hatra teri-
enek es igen hamar pirulliának meg.

mert meg halgatta az Vr az én si-
rasomnak zauat.

Meg halgatta az Vr az én keonyör-
gesemet: az Vr az én imadsagomat
bé vötte.

Zegyenülyenek még, es felette igen
még haboritássanak minden én el-
lensegim : *teryenek hátra*, es nagy gyor-
saságal meg pirulyanak.

Düczeoseg Atyanak, es Fiunak, es Zent
lelek Istennek. Mikeppen kezdetbe vala,
móst és mindenkor és mind örökkeon
örökke, Amen.

A Káldi-fordítás használatát erősíti az a tény, hogy a két jezsuita szerzetesnek rövid ideig együtt kellett működnie a bibliafordítás kapcsán, hiszen Argenti, jezsuita provinciális Vásárhelyi Gergelyt is beállította a Káldi fordítását revízió alá vevő atyák (Rumer Gergely, P. Forró, Káldi Márton) sorába.³¹ Igaz, hogy amikor erről Acquaviva generális értesült, megtagadta az engedélyt,³² de a rövid ideig tartó revizori munka alatt Vásárhelyi biztosan találkozott Káldi György fordításával, sőt nemcsak találkozott vele, hanem fel is használta nyomtatványában. Pázmány imakönyvének népszerű bűnbánati zsoltárparafrázisai mellett prózai fordítások is előfordulnak 17. század eleji katolikus imakönyvekben, így – ahogy jelen példa is mutatta – a jövőben mindenképpen érdemes számításba venni lehetséges forrásként Káldi fordítását, már az 1626 előtt kiadott szövegek esetében is.

³¹ LUKÁCS László, *Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez*, különlenyomat a Káldi György Társaság Civitas Dei Évkönyvéből (New York), 1 (1956), 12.

³² *Uo.*

BÁTHORY ORSOLYA

„Halladsza Luther...”

Luther és az ördög disputája Pázmány műveiben*

„Audi Luthere doctor perdocte”, azaz „Halladsza Luther bölcsességes doktor!”¹ Luther 1533-ban írt beszámolója szerint ezekkel a szavakkal verte fel őt álmából az ördög valamikor éjfél tájban.² A kísértő démon viszonylag sűrűn tett látogatást Luthernél, éjszakánként jellemzően azért, hogy különféle teológiai kérdésekről vitázzon a reformátorral.³ Ez alkalommal azt róttá fel Luthernek, hogy tizenöt esztendeje, vagyis pappá szentelése óta mutat be rendszeresen magánmiséket. Az ördög több okból kárhóztatta a zugmise (missa privata, illetve missa angularis) vagy, ahogy

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatási időszakában készült.

¹ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérleo kalauz*, Pozsony, [typis archiepiscopalibus], 1613, 183. (A továbbiakban: *Kalauz* 1613).

² Martin LUTHER, *Von der winckelmesse und Pfaffen Weibe*, Wittenberg, Nickel Schirlentz, 1533, [Aiiii]–C_v (WA 38:171–256); Justus Jonas latin fordításában: Martin LUTHER, *De missa privata, et unctione sacerdotum libellus D. Martini Lutheri e Germanico in Latinum translatus, per Justum Jonam*, Wittenberg, Hans Lufft, 1534, [A3r]–[B5r]. (Apró érdekesség, hogy a könyv egyik, British Libraryben lévő, 3905.a.33. jelzetű példányába Luther Justus Jonához címzett előszava után valaki beírta az Európa-szerre ismert *Miatyánk*-paródia Luther könyvének témájára akkomodált változatát. „D. Mart. Lutheri Pater Noster. Papa noster qui es Romae, Maledicetur nomen tuum, intereat regnum tuum, impediatur Voluntas tua, sicut in Caelo, sic etiam in terra. Miseram tuam aufer a nobis hodie, et remitte nobis pecunias nostras, quas dedimus pro indulgentiis, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris, et ne nos inducas in idololatriam, sed libera nos a missa tua, quia tuus est infernus, sulphur ignis et Cruciatu flamma in secula seculorum. Amen. Impleat Vos dominus odio Papae.”

Online elérhetőség: <https://books.google.hu/books?id=XE1oAAAAcAAJ&pg=PR2> (az utolsó letöltés ideje: 2019. 04. 14.) – Pázmány a mű Luther-összes Thomas Klug-féle kiadásában lévő latin fordítását használta: Martin LUTHER, *Tomus septimus omnium operum reverendi domini Martini Lutheri [...]*, Wittenberg, Thomas Klug, 1557, 228r–230v. (A továbbiakban: LUTHER 1557)

³ Luther az *Asztali beszélgetések*ben arról panaszkodik, hogy „minden éjjel, amikor fölébredek, ott az ördög, és vitázni akar velem.” Martin LUTHER, *Asztali beszélgetések*, ford. MÁRTON László, CSEPREGI Zoltán, MASZNYIK Endre, VIRÁG Jenő, szerk., vál, gond. CSEPREGI Zoltán, Budapest, Luther Kiadó, 2014 (Luther Válogatott Művei, 8), 231, nr. 1600. (A továbbiakban: LVM 8).

Pázmánynál olvassuk, a „lassú mise” gyakorlatát; alaptétele, hogy a misén bálványimádás folyik, amennyiben a pap a pusztá kenyeret és a bort imádja, minthogy Krisztus nincs jelen az istentisztelet eme formájában. Ennek egyik oka a miséző pap alkalmatlansága, mivel sem ő, sem a püspök, aki felszentelte, nem rendelkezik Krisztus igaz ismeretével. Az ördög azt is nehezményezte, hogy a magánmisen kizárólag a miséző pap veszi magához az Oltáriszentséget, a hívek nem részesülnek abból, noha Krisztus az utolsó vacsorával testének és vérének a hívekkel közös vételét, a communiót példázza. Harmadrészt a magánmise csendes, hiszen a pap csendben imádkozik, a szentírási szakaszokat csendben mondja, nem prédikál, illetve nem tesz hangos vallást Krisztusról. A démon szerint továbbá a mise nem áldozat, éppen ezért nem szabadna pénzért árulni jócselekedet gyanánt, illetve a bűnök engesztelésére. Luther az Anyaszentegyház tanításával próbált ellenállni a Sátánnak, ám a disputában végül alulmaradt.

A fiktív, vagy Luther számára valóságként megélt vitára 1521-ben kerülhetett sor, amikor Luther Wartburg várában bujkált. Ezt az évszámot valószínűsíti, hogy abban az esztendőben volt a disputában is említett tizenöt éve, hogy Luthert 1507-ben pappá szentelték. Emellett egy 1521-es levelében írta Melanchthonnak, hogy soha többé nem mutat be magánmisét,⁴ illetve még ugyanabban az évben látott napvilágot egy írása a magánmise jelentette visszaélésről *Vom Mißbrauch der Messen* címmel.⁵ Az ördöggel való vitát ebben az írásában még nem, csak az 1533-as *Von der winckelmesse und Pfaffen Weibe*-ben írta meg, amelyet a következő évben munkatársa Justus Jonas fordított latinra *De missa privata et unctione sacerdotum* címmel.

Luther mindenesetre éppen az ördög szájába adott indokok miatt szorgalmazta a magánmise gyakorlatának eltörlését, mert szerinte, ahogyan egyik levelében írta „a zugmise a mise megerőszkolása.”⁶ A 12. századtól egyre jobban terjedő magánmise

⁴ Martin LUTHER, *Levelék*, szerk., vál., gond. CSEPREGI Zoltán, ford. BARTHEL-RÚZSA Zsolt et al., Budapest, Luther Kiadó, 2013 (Luther Válogatott Művei, 7), nr. 424, 265. (A továbbiakban: LVM 7)

⁵ Martin LUTHER, *Vom Mißbrauch der Messen*, Wittenberg, 1522 (WA 8:482-563). A művet Luther 1521. novemberi levelében említi Georg Spalatinnak: „A magánmise eltörlésének szükséges voltát bizonyítom mellékelt könyvemben.” LVM 7, nr. 436, 285. A mű latin fordítása: *De abroganda missa privata*, Wittenberg, 1522.

⁶ LVM 7, nr. 434, 282. „Van a várban egy áldozópapocska, aki naponta misézik, félek, hogy nagy bálványimádás közepette, hiszen senki más nem járul oda. Bárcsak ő és minden hasonló magánmises visszaszorulna, ha nem is lehet őket mind hivatalukból egy csapásra elmozdítani! A zugmise a mise megerőszkolása, hiszen annak görög és latin neve is gyülekezést, közösséget jelent, Krisztus és Pál tanítása szerint az ige hirdetésére, azaz Krisztusról nyilvánosan és az egyház közösségében kell megemlékezni. Ő, te Antikrisztus!”

a közösségi misére is kihatott. A valaha a pap és a hívek közös cselekményeként megvalósuló liturgiából lassanként kiszorult a nép aktív közreműködése, a liturgia mind inkább klerikussá vált.⁷ A liturgikus közösség ezen felbomlásának következményei (teljes háttalmisítés, a csend, a felajánlási körmenetet felváltó misestipendium, a mise áldozati jellegének túlzott hangsúlyozása okán az istentiszteletek számának növekedése, stb.) miatt a magánmise egyébként is előkelő helyet foglalt el a katolikus egyház visszaéléseinek lutheri listáján. Az Ágostai hitvallás XXIV., a miséről szóló cikke is kárhoztatja azt mint az egyházi bevételek gyarapítására szolgáló gyakorlatot.⁸ Az evangélikus felekezet szimbolikus könyvének ezen tételében tulajdonképpen megtaláljuk az összes, az ördögi disputában is felmerült kifogást a katolikus mise, illetve azon belül a magánmise ellen. A lutheri–melanchthoni istentisztelet-felfogás egyebek mellett ezen visszaélésekhez képest határozta meg önmagát, és szorgalmazta az ősegyház misekoncepciójához való egyfajta visszatérést.

Hogy a narrációs keretül szolgáló dialógus Luther számára tényleg valóságosként zajlott-e le, vagy fikció, nem tudni, de mint az a reformátor saját beszámolóiból ismert, a kísértő gonosz szellem időről időre váratlanul megjelent környezetében, hogy zaklassa, munkájában akadályozza őt. Luther többször panaszkodott asztaltársainak kopogó, mogyorót dobáló, fazekakon csörömpölő, disznó vagy kutya alakjában megjelenő ördögről.⁹ Máskor a teológiában jártas hitvitázó ellenfél szerepét öltötte magára a démon, legalábbis Luther az *Asztali beszélgetések*ben így panaszkodott: „Minden éjjel, amikor fölbredek, ott az ördög, és vitázni akar velem.”¹⁰ Pázmány François Feuarden-ra és Justus Calvinusra hivatkozva írja, az *Asztali beszélgetések* egyik jénai kiadásában az áll, hogy Luthert két, „sz. Írás-tudó doktor” ördög vegzálta.¹¹ A magánmise gyakorlatának kárhoztatására vonatkozó dialógus alkalmával viszont talán szerencsésebb lett volna, ha ez egyszer egy „üdvözült tiszta szellemi lény”, vagyis egy angyal jelenik meg és sugallja azt a protestáns tanítást, amelyet később Luther maga is vallott

⁷ VÁRNAGY Antal, *Liturgika: Szertartástan: Az egyház nyilvános istentisztelete*, Abaliget, Lámpás Kiadó, 1995⁴, 494–496.

⁸ *Ágostai hitvallás*, ford. REUSS András, BÓDI Emese, Budapest, Luther Kiadó, 2008 (Konkordiakönyv, 2) 43–47.

⁹ LVM 8, nr. 5358b, 597.

¹⁰ LVM 8, nr. 1600, 231. Szintén az ördög éjszakai látogatásairól szóló történetek: *Uo.*, nr. 491, 131; nr. 1557, 228. Az ördög felvett alakjainak képi ábrázolásai közül is a leggyakoribb a hitvitázó professzoré vagy lelkészé, a baráté, illetve szerzetesé. SZACSVAY Éva, *Protestáns ördögeképzetek*, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 8(2000), 168.

¹¹ *Kalanç* 1613, 189.

és hirdetett. Luther gyakori ördögtapasztalatain már a kortársai is megütköztek. Pázmány idézi latinul Paul Bachmann altzellei ciszter apát véleményét a *De missa privata*-ban megírt ördögi disputációjával kapcsolatban:

Nézd meg, kérlek, Luther valamennyi írását! Sehol sem fogsz találni olyan helyet, ahol Luther Istennel kapcsolatos látomással vagy a Szentlélek kinyilatkoztatásával dicsekedne. Ellenben minden érintkezése, minden beszélgetése, minden kérkedése és látomása az ördöghöz kapcsolódik. Gyakran emlegeti azt más műveiben is: itt [ti. a *De missa privata et unctione sacerdotum* c. művében] viszont egyértelműen bevallja, hogy az ördög a tanítómestere, aki a vita alkalmával tanította őt.¹²

Hetven évvel a magánmisét kárhóztató írása után Luthert védelmébe vevő oelsnitz-i (Szászország) szuperintendens, Friedrich Balduin (1575–1627) is azzal igyekszik menteni felekezetalapítójának ezen történetét, hogy az ördög voltaképpen a Szentlélek tudományát, oktatását közölte.¹³

Az ördöggel folytatott diskurzus mindenesetre remek bizonyítékot szolgáltatott Luther katolikus, valamint kálvinista ellenfelei számára, hogy kijelenthessék, Luther nem Krisztus, hanem az ördög apostola, mivel Luther saját maga vallotta be, hogy tanítása az ördögtől származik.¹⁴ Pázmány is felhasználta a disputát annak bizonyítására, hogy az *lutherista hitnek első plántálója az ördög volt*,¹⁵ illetve hogy *Luther az ő tudományát ördögtől vette*.¹⁶ Először az általában az eretnekségek ellen írt vitáirátának, a *Tíz*

¹² *Uo.*, 182. „Considera. quae, omnia Lutheri scripta; nusquam invenies in eis, ubi gloriatur Lutherus de ulla Visione DEI, aut Revelatione Spiritus Sancti: sed omne ejus commercium, omnis conversatio, omnis gloriatio et visio ejus, est cum Diabolo, Saepe quidem ejus mentionem in aliis scriptis facit: hic autem manifesto fatetur, Diabolum esse Praeceptorem suum, qui disputando ipsum docuit.” Az idézetet saját fordításomban közlöm.

¹³ Friedrich BALDUIN, *Hyperaspistes Lutheri, adversus maledicam orationem Nicolai Serarii Esauiticae factionis Monachi, nuper editam [...]*, Lipcse, Michael Rhodius, 1603, 95.

¹⁴ Pázmány több katolikus, zwingliánus („Sacramentariusok”) és helvét vallású („Tigurinusoc”) szerzőt is felsorol, akik a lutheránusok szemére vetették az ördögi disputát, illetve vallásuk ördögi eredetét. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy evangélikus részről még nem cáfolták meg „az Vv tudomannac gyalazatos kezdetit”. PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról (1605)*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, Kritikai kiadás, 2), 46:5–20. A továbbiakban: PÁZMÁNY 1605/2001.

¹⁵ Fejezetcím a *Tíz bizonyosságban*. PÁZMÁNY 1605/2001, 40:10–11.

¹⁶ Fejezetcímek a *Kalauz*-ban. „Luther Márton az ördög tanította” (*Kalauz* 1613, 179). „Hogy Luther az ő Tudományát az Eördögtől vette, sok Catholicus és Calvinista Doktorok írásiból meg-bizonyították.” PÁZMÁNY Péter, *Igassagra vezérő kalavz*, Pozsony, 1623, 205. (A to-

bizonyítságnak első részében fogalmazta meg ezt a tételt, amelyhez kiindulási pontul a lutheri vallomás szolgált. Pázmány az ördögi disputában remek *argumentum ad hominem*-et, azaz személyi bizonyítékot látott, amelynek retorikai értékét nemcsak az jelentette, hogy az érvet maga Luther személyes vallomása szolgáltatta, hanem hogy az kifejezetten rossz fényt vetett a reformátorra. Márpedig

ha mas ideghenrül irna effele dolgot Luther, [...], meltan ketelkedhetnenc mondasaba: De miuelhogy maga ellen mond bizonisagot, melynel ez vilagon erosseb, es hiheteseb bizonisagtetel ninczen, meltan mondhattiuc mys az Vyto Atiafiaknac. *Higgjetez el, magyarul mondot igaz beszedet, kénc még bázugsagitis el szoktatoc binni. Senki nem bázud maga gyalazattiana, hanem tisztessagere: Meltob az maga ellen valo, vadolast, hogy sem az maga mentesere valo Tagadast, el binni.*¹⁷

Valószínűsíthető, hogy a disputa retorikai bizonyítékként való szerepeltetéséhez ötletet Pázmány a Luthert védelmébe vevő német evangélikus szuperintendens, Friedrich Balduin *Hyperaspistes Lutheri* című, 1603-ban megjelent művéből vette.¹⁸ A későbbiekben a *Kalauz*-cáfolata miatt fontossá váló Balduin hetven évvel az ördögi disputáció után igyekezett kimenteni Luthert a vád alól, miszerint az ördög volt a tanítómestere. A vádat és annak alapos bizonyítását a francia jezsuita, Nicolaus Serarius (1555–1609) fogalmazta meg a lutheri beszámolót alapul véve egyik, 1603-ban kinyomtatott, eredetileg a würzburgi egyetemen tartott beszédében.¹⁹ Serarius, amint azt beszéde bevezetésében írja, azért kezdett el foglalkozni a témával, mivel kezébe akadt Nicodemus Frischlin (1547–1590) 1592-ben posztumusz megjelent *Phasma* című neolatin komédiája, amely a lutheránusok kivételével, valamennyi felekezettel szemben igen éles kritikát fogalmazott meg.²⁰ Frischlin szerint Luther követőin kívül valamennyi felekezet képviselőinek, az anabaptistáknak, Karlstadt, Kálvin

vábbaikban: *Kalauz* 1623). Uő, *Hodoegus. Igazsagra vezérő Kalauz [...]*, Pozsony, 1637 (Facsimile: Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000), 202. (A továbbiakban: *Kalauz* 1637).

¹⁷ PÁZMÁNY 1605/2001, 45:3–10.

¹⁸ BALDUIN, *Hyperaspistes...* (ld. 13. l.).

¹⁹ Nicolaus SERARIUS, *Oratio utrum candide, sinceriter, ex animique sententia, citra ullum aut convicium aut maledictum loquendo, verum sit, Lutherum, quemadmodum de seipso ipse scripsit ; Diabolo Magistro et Doctore usum esse*, Ingolstadt, Eder, 1603. Az egyébként 1594-ben, vélhetőleg a würzburgi egyetemen elhangzott beszéd 1604-ben ismét megjelent nyomtatásban, amikor Serarius összesen hat, 1584 és 1595 között megtartott előadását adta ki tematikus gyűjtemény formájában, *Orationes Luthero-Turcicae* (Mainz, Lippius, 1604) címmel.

²⁰ Nicodemus FRISCHLIN, *Phasma, hoc est, Comoedia posthuma, nova et sacra: de variis haeresibus et haeresiarchis, qui cum luce renascentis per dei gratiam Evangelii hisce novissimis temporibus extiterunt, Iazygibus-Metanastis* [Argentorati], [Jobin], 1592.

híveinek, a pápistáknak egyaránt megjelent az ördög, aki különféle praktikákkal fanatizálta őket, hogy ne az isteni szót és a prófétaí írásokat, hanem saját álmaikat követve éjszakai látomásaiknak adjanak hitelt. Serarius azon háborodott fel, hogy Frischlin felsorolásában Luther neve – jóllehet neki tényleg, saját elmondása szerint is többször megjelent az ördög –, szóba sem került. A francia jezsuita ezért gondolta úgy, hogy nem elég pusztán evidenciaként kezelni az ördögi disputa és a lutheri tanok közti ok-okozati összefüggést, hanem meg kell kísérelnie ezen reláció logikai-retorikai módszerekkel történő bebizonyítását.

ORATIO

VTRVM CANDIDE, SINCERITER, EX ANIMI QVE SENTENTIA, CITRA VLLVM AVT CONVICTUM aut maledictum loquendo, verum sit, Lutherum, quemadmodum de seipso ipse scripsit; Diabolo Magistro & Doctore vsum esse;

HABITA
A
Nicolao Serario Societatis
IESV Theologo.
Nunc primum in lucem edita.

M. DCIII.

Cum Oratio Privilegio sacre Celsæ Majestatis.
Ingolladij, ex Officina Typographica EDERIANA, apud
ANDREAM ANGERMARIVM.

HYPERASPISTES
Lutheri,
Aduersus maledicam Orationem NICOLAI SERARII, Esauiticæ factionis Monachi, nuper editam:
in qua dicitur:
Utrum candidè, sinceriter, ex animiq; sententiâ, citra vllum aut conuictum, aut maledictum loquendo verum sit, Lutherum, quemadmodum de seipso ipse scripsit, Diabolo Magistro & Doctore vsum esse.

Cum NOTIS prophylacticis
M. FRIDERICI BALDVINI, Ecclesiæ
Dni Fribergæ, ad D. Petri, Ministri,

Differitur in hisce Notis, inter alia pro re nata, de D. Lutheri doctrinâ diuinis inspiratâ; de eiusdem vocatione ad Reformationis opus; de eiusdem dissentiu à Caluinianis & Anabaptistis in re Sacramentaria; de eiusdem moribus; obitu; & alijs ad hanc faciendâ item; de Pontificis R. & Pontificiorum demonomania & similibus.

I T E M. XVIII.
Si mutare poterit Aethiops pellem suam, aut pardus varietates suas; & vos poteritis benefacere, cum didiceritis mala.

L I P S I Æ.
Impensis MICHAELIS ROESII.
anno M DC, III.

Serarius 1603-ban megjelent kiadványára reagált még ugyanabban az évben Balduin a *Hyperaspistes Lutheri*-vel, amelyben bekezdésről bekezdésre idézte Serarius művét, és az egyes passzusok után közölte azok cáfolatát, saját maga által *prophylaktikus*nak nevezett jegyzetek formájában.²¹ Így Pázmány talán ebből az egy kötetből ismerhette mind a két művet. Érdekes módon Serariust egyáltalán nem említi Pázmány a *Tíz bizonyosságban* a lutheri disputára vonatkozó forrásai között, holott argumentációs eljárásában több helyen átveszi Serarius gondolatmenetét, forrásait, egyes retorikai megoldásait, sőt, talán magát a disputa argumentumként való szerepeltetését is egyenesen Serariustól vette.

²¹„Oratio Serarii cum Notis prophylacticis Balduini.” BALDUIN, *Hyperaspistes*... (ld. 13. lj.), 3.

SERARIUS, <i>Oratio ...</i> , Ingolstadt, 1603	PÁZMÁNY 1605/2001
<p>4. Iam vero quod non infans aut puer aliquis, sed vir, neque omnino imperitus, sed Doctor, neque e vulgo quilibet, sed magnae apud plurimos auctoritatis, non mente captus aut cerebro insanus, sed vigens et sanus; non quaestionibus, tormentis, aut vi ulla coactus, sed liber, expeditus ac solutus, sponte sua, non de alio, sed de seipso recitat, an non verissimum putandum? [...] Si in aurem alicui semel id dixisset, si aliud quasi agens, incogitanter ac temere, vel in convivio hilarior id effutuisset ...</p>	<p>44:12–22 Nilua ha effele dolgot írna magáru, valamely tudatlan, auagy esze fordult, gyermek: Ha reszeg, es bor ittaskoraba, Ha csufolkaduan es trefa beszéd kezbe mondaná valaki, hogy a mit tanít, az eordeogtül tanulta, kinec [...] Luther pedygh, nem tudatlan gyermek, hanem Doctor vala, az eo tanituanii leti szerent, Isten embere, es Prophetia vala, mikor ezt ira, nem hagyamazba fekszi vala, nem ereoszakbol, hanem eon kinnien, irá, nem titkon, nem hertelensegbeol, nem aztal feoleot, nem csak eleuen szoual monda, [...]</p>
<p>6. Nemo, ait Tertullianus, ad suum dedecus mentitur. Multi quidem vanissime ac mendacissime nonnulla, quae suam ad laudem et gloriam faciant, eloquuntur, de ea, quae probum et infamiam afferunt, etiam verissima, vix unus aliquis ...</p>	<p>45:8–13 Senki nem hazud maga gyalazattára, ... Mert vgianis, noha sokan hazudnac, magoc dicsiretore, vagy ellensegec gyalazattara, De ketelensegh nekül, senki magara hazugsaggal, gyalazatos neuet nem keolt, hanem inkab ha lehet hazugasaggalis be baronallia kissebseget.</p>
<p>11. Numa Pompilius, qui tot in aqua deorum imagines vel potius, ut ait D. Augustinus l. 7. de ciuit. C. vlt. Daemonum ludificationes videbat; nefariorum illorum sacrorum, quorum ter execrandos libros ipse terra obrui, senatus vero flammis incendi iussit, auctorem quem dixit? Sacram scilicet Nympham quandam Aegeriam. Mahumetes, a quo sibi alcoranum totamque Turcicae impietatis disciplinam traditam commemorat? Certe a Gabriele archangelo?</p>	<p>45:14–18 Igy oluassuc hogy Numa, az eordeoggel tarsalkodic vala, es ettül veoue amaz iszoniu tudomant, melliet eomaga mind keoniuestül az földbe ása, de sok esztendeo muluan az Romaiai fel talaluan, megh eghetenec: Mind az altal, azt hirdeti vala, hogy Aegeria neuü Isten aszoni tanita eotet. 45:20–22 Mahomet Gabriel Angialrul mongia hogy az eo tudomaniat veotte, nem az eordeogtül, ki Angiali abrazatba iar vala hozza.</p>
<p>20–21. Veterem et obsoletam galeam arripuisti Luthere? Cur non nouam, cur non a te recens fabrefactam? Nonne iam te sacrosanctis coelestibus armis contra Te-nebrarum Principes omnes armarat? Nonne verbi Dei, quo contereres et deleres diabolica omnia, praesidio circumuallatus iam era? Quid tibi cum rubiginosis Papatus galeis?</p>	<p>48:27–49:7 ha immar ackor, el szakat vala Luther telliesseggel az Papista vallastul, mikor az Eordeogh hozza mene, mi az oka hogy, a reghi fegyuert kapa melyhez a Papistasagba szokot vala, Ha immar ackor, mint egy Vy kouacz Vy hitet kalapalt vala, Miert nem nilua, valamely Vyonnaan csinalt eles kardhoz? Ily nagy felelembe, Ily veszedelmes bay viuasba, ha egyszer el vetette vala mint semmire kelleot a Papista fegyuert, legh nagiob szüksegbe, miert kap ismet hozza?</p>

Pázmány megemlíti viszont a francia jezsuitát az 1610-es zsolnai zsinat határozatai ellen írt *Peniculus papporum* című vitáiratában, amikor ismételtelen felhasználja érveléséhez a disputa-argumentumot, és utal Serarius és Balduin vitájára is.²²

Amint már említettem, Pázmány először a *Tíz bizonyság* első részében írta meg Luther ördöggel való vitatkozását és az ahhoz kapcsolódó argumentációt, amelyben az evangélikus tanítás diabolikus eredetét bizonyította. A bizonyítás tágabb kontextusát az első rész témája képezi, nevezetesen, hogy „Hogy az mostani vy tanitok elseo mestere, az pokolbeli Eordeogh volt.”²³ Az eretnekek egyik ismérve a Sátánnal való nemcsak lelki, hanem „test szerinti” érintkezés, „társalkodás”, az ellene való viaskodás, vagyis a kísértés legyőzésének szándéka nélkül. Pázmány erre számos ókori és középkori eretneket hoz fel példaként, és ezek sorába illeszti be az újkori herézis, a protestantizmus kezdeményezőjét, Luthert, akinek már a fogantatásában is tevékeny szerepet vállalt az ördög.²⁴ Luther és az ördög számos találkozása közül Pázmány két történetet idéz fel, ezzel is mintegy előkészítve az olvasót a „szuperargumentumra”, vagyis az ördöggel való disputára.²⁵ Pázmány ezt követően vázlatosan közli Luther és az ördög beszélgetését a latin nyelvű Luther-összes Thomas Klug-féle kiadásának hetedik kötetéből fordítva.²⁶ A démon által a magánmise gyakorlata ellen felhozott öt érvet kivonatos formában, de szó szerint fordítja, majd egy nagyobb szövegrészt retorikai szempontból így összegezi: „sok tetouazással, csauargással, kialtással, amplificatiookkal, vgian ezen bizonisagokat, ennihanszor, ki 's be forgatta volna az Eordeogh.”²⁷ Szó szerint fordítja Pázmány azt a mondatot, amely a bizonyításában kiemelkedő helyet kap:

Vegre eleo szamlaluan az Aniazentegy haz Sacramentomit, Ezek, vgi mond, azü hét szentsegtec, melliec keozzul, ha csak eggiet sem szolgaltathat senki eo maganac, mi az oka, hogy az Vr Vacsoraiat, csak egiedül temagadnac szolgaltattad?²⁸

²² „Atque, ut nihil ad summam audaciam reliquum faceret; virum doctissimum Nicolaum Serarium, velut musca elephantem lacessendo, validis ingenij nervis contortam ab ipso probationem, prorsus sine iudicio pervertit, e triviali Magistello, repente Theologaster insulsissimus.” [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs [...] Ioannes Iemicus parochus Senquicensis scribebat*, Pozsony, [typis archiepiscopalis], 1611, 40. (A továbbiakban: *Peniculus* 1611)

²³ PÁZMÁNY 1605/2001, 37:1–3.

²⁴ *Uo.*, 40:12–15

²⁵ *Uo.*, 40:20–41:7.

²⁶ *Uo.*, 41:9–43:19.

²⁷ *Uo.*, 42:25–28.

²⁸ *Uo.*, 42:28–31.

Luther válaszát megint csak tendenciózusan idézi:

En pedigh, vgimond Luther, igr megh szorittatuan, Kapám a reghi fegyuert, melyhez szoktam vala az Papistasagba, es kezdem mondani, Hogy az Aniazentegyhazi hyti, es akarattia szerent mondottam az magamnac valo Miset.²⁹

Összességében elmondható, hogy Pázmány csak annyit idéz Luther szövegéből, amennyiből szerinte megcáfolhatatlan módon kiderül, hogy Luther egészen az ördöggel folytatott beszélgetésig felszentelt papként a katolikus egyház tanítását hitte és követte, majd ezen disputa hatására kezdte saját reformátori nézeteit hirdetni. A 1613-as *Kalauz*-ban le is írja a kivonatolás okát:

Erre egyéb bizonyság nem szükség, hanem csak azt az ördögi vetekedést kel el olvasni, mely, minthogy igen hoszszu, és únalmasis; csak az ide illendő, és az el kezdett dologra néző részeit hozom elő.³⁰

Annak bizonyítását, hogy Luthernek az ördög tanította az új tanokat Pázmány Friedrich Balduin már említett *Hyperaspistes Lutheri*-ében lévő három mentség közül az első cáfolatára építette fel.³¹ Pázmány „hat erős, győzhetetlen bizonyással” cáfolja, hogy ezeket „nem hitte Luther, minek előtte az ördöggel beszélgetne”.³² Balduin második mentségére, hogy ti. az ördög nem tanítani, hanem kétségbeesésbe akarta kergetni Luthert,³³ Pázmány azzal felel, hogy a dialógusban egyáltalán nem esik szó kétségbeesésről, illetve hogy az ördög, amikor kísért – idézem – „nyilván megmondja, mit akar, márpedig Lutherrel csak azt hiteté el, hogy a Papista tudomány bálványozás, egyebet nem kívána tőle.” A *Tíz bizonyosságban* és az azt követő további művekben, ahol Pázmány megírta a disputa köré szerveződő argumentációt, Balduin érvei közül az első kettő kap kiemelkedő, hangsúlyos szerepet, a harmadik cáfolata kikerül a

²⁹ *Uo.*, 42:31–43:1.

³⁰ *Kalauz* 1613, 183.

³¹ „ELEOSZEOR [...] Valamit a Satan monda Luthernece, azt eo, miuelhogy az eleot oluasta vala a zent irasba, niluan hytte es vallotta mégh mince eleotte az eordeogghel beszelgetneis: A mit pedigh a Satan Luthernece monda, az nem Eordeogghi tudomani, hanem a zent Lelec oktatas, [...]” PÁZMÁNY 1605/2001, 47:5–9.

³² A bizonyító eljárás: *Uo.*, 47:27–51:5.

³³ „MASODSZOR azt mongia, Hogy ebbe az vetekedesbe, nem azon mesterkedet az Eordeogh, hogy el hitesse Luthernece, az Papista vallasnac hamissagat, (miuelhogy ezt immar Luther tuggia vala) Hanem azt akaria vala, Hogy megh gondoluan az elebbi teueligeo vaksagat, Ketsgebe esnee.” *Uo.*, 47:11–15.

tényleges bizonyítási eljárásból.³⁴ Ennek megfelelően a *Tíz bizonyosság*ban Balduin harmadik mentségének cáfolata előtt Pázmány még beillesztette az ördög öt hazugságára írt az ellenvetéseit a katolikus mise áldozati jellegének, és az Oltáriszentség kiszolgáltatási gyakorlatának védelmében.

Pázmány a *Tíz bizonyosság*ot követően még további két latin nyelvű művében a már említett *Peniculus papporum*ban (1610, 1611)³⁵ és a *Logi alog*ban (1612)³⁶, a *Tíz bizonyosság* munkapéldányának kéziratos bejegyzései között, valamint a *Kalauz* három kiadásában (1613, 1623, 1637) írta meg a disputát és az ahhoz kapcsolódó argumentációt. A disputa idézéseit magukban foglaló művek valamennyi kiadását figyelembe véve összesen tizenegy szövegváltozattal számolhatunk, amelyek között természetesen vannak egymással megegyező verziók is.

Bennfoglaló mű, valamint az oldalszámok, ahol a disputa és az argumentáció olvasható	Az idézési forma leírása, nyelve
<p>1. <i>Tíz bizonyosság</i> (1605) PÁZMÁNY 1605/2001, 40:10–63:28 Pázmány magyar nyelvű vitairata az eretnekségek ellen.</p>	<p>Az <i>Első rész</i>ben közli a disputát magyarul.</p>
<p>2. <i>Peniculus papporum</i> (1610), 3. fejezet, 38–45 A zsolnai zsinat és annak határozatai ellen írt latin nyelvű vitairat két kiadása, amelyek között általában minimális, az ördögi disputával kapcsolatos tematikai egység tekintetében pedig nincs különbség. Pázmány itt már említi Serarius és Balduin vitáját Szövegpárhuzamok a <i>Tíz bizonyossággal</i></p>	<p>A disputa egy-egy mondatra redukált idézése az argumentum bizonyítási eljárásának részeként</p>

³⁴ „HARMADSZOR azt iria, Hogy az Romai Papac keozzülis voltac, kik az Eordeog nec attac magokat, es eo velle tarsalkottac, Vgymint az masodic Syluester, az hetedic Gergeli, etc.”
Uo., 47:15–18.

³⁵ [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs [...] Ioannes Iemicus parochus Senquicensis scribebat*, Pozsony, 1610. (A továbbiakban: *Peniculus* 1610). A mű 1611-es, második kiadását lásd a 22. jegyzetben.

³⁶ [PÁZMÁNY Péter], *Logi alogi, quibus baptae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli, et Hyperaspisten legitimae Antilogiae vellicant; Veritatis radiis adobruti, Ioannes Jemicus scribebat*, Pozsony, 1612.

<p>3. <i>Peniculus papporum</i> (1611), 3. fejezet, 40–47 Az 1610-es kiadással csaknem megegyező kiadás.</p>	<p>A disputa egy-egy mondatra redukált idézése az argumentum bizonyítási eljárásának részeként.</p>
<p>4. <i>Logi alogi</i> (1612), 105–113 A <i>Peniculus papporum</i>ra született evangélikus válaszirat, a <i>Malleus Peniculi papistici</i> (Kassa, 1612) cáfolata. Pázmány a <i>Logi alogi</i>ban lényegében újra közli a <i>Peniculus papporum</i> szövegét, viszont minden egyes fejezet után beilleszti <i>Logi alogi malleatoris repressi</i> cím alatt a <i>Malleus</i> adott <i>Peniculus</i>-fejezetre írt cáfolatára adott viszontválaszt.</p>	<p>A <i>Peniculus papporum</i> 3. fejezetének két kiadásával azonos változat. Lásd ezen táblázat 2. és 3. tételét.</p>
<p>5. <i>Logi alogi</i> (1612), 139–167 A 3. fejezet <i>Logi alogi malleatoris repressi</i> c. alfejezete, 4–5. §</p>	<p>Latin nyelvű, hosszabb kivonat a Klugnyomdában készült Luther-összes 7. kötetében (Wittenberg, 1557) lévő <i>De missa privata</i>-ból</p>
<p>6. <i>Kalauz 1613</i>, 179–189 III. könyv 6. rész = A <i>Tíz bizonyosság Első része</i> négy fejezetbe szerkesztve</p>	<p>Luther szövegét magyarul idézi a <i>Tíz bizonyosság</i>tól eltérő fordításban</p>
<p>7. <i>Kalauz 1613</i>, Appendix, 49–52 Az Appendixben újraközölt <i>Logi alogi</i>, benne a <i>Peniculus papporum</i> 3. fejezete, ahol Pázmány a Luther-szöveget csak szórványosan idézi</p>	<p>A <i>Peniculus papporum</i> 3. fejezetének előző 3 kiadásával azonos változat. Lásd ezen táblázat 2–4. tételét.</p>
<p>8. <i>Kalauz 1613</i>, Appendix 64–77 Appendixként a <i>Logi alogi</i> újraközlése</p>	<p>A 3. fejezet <i>Logi alogi malleatoris repressi</i> c. alfejezet, 4–5. §. Lásd ezen táblázat 5. tételét.</p>
<p>9. A <i>Tíz bizonyosság</i> szerzői munkapéldánya (MTAK, RM. I. 4° 239)³⁷</p>	<p>Az excerpált források között megtaláljuk a lutheri disputa Justus Jonas-féle latin szövegének rövidített változatát</p>

³⁷ Hargittay Emil szerint a *Tíz bizonyosság* szerzői munkapéldányában lévő „bejegyzések a *Kalauz* első megjelenése (1613) és az ez utáni időkből maradtak fenn.” HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újratárolása*, 78. http://real-d.mtak.hu/911/7/dc_1210_16_doktori_mu.pdf. (Utolsó letöltés ideje: 2019. 03. 14.). A szerzői munkapéldány leírását lásd bővebben: *Uo.*, 78–79.

<p>PÁZMÁNY 1605/2012, 228–232³⁸</p> <p>A példányban, illetve az ahhoz utólag kötött 138 levélen Pázmánytól írt javító, kiegészítő jegyzeteket találunk a <i>Tíz bizonyosság Kalauz</i>-ba való szerkesztéséhez.</p> <p>a <i>Tíz bizonyosság</i>-ban hivatkozott latin nyelvű források excerptumai, valamint saját korábbi szövegének variánsai</p> <p>Balduin kétségbeesésről szóló érvét cáfoló gondolatmenet latinul. Ez utóbbi lényegében a <i>Peniculus papporum</i>-ban lévő szöveg újraírt változata.</p>	
<p>10. Kalauz 1623, 203–216</p> <p>III. könyv 6. rész = <i>Tíz bizonyosság</i> első rész. 10 fejezetbe szerkesztve a lutheri disputa és az ahhoz tartozó argumentáció</p>	<p>Luther szövegét latinul közli hosszabb kivonatos formában. A disputa szövege megegyezik a <i>Logi alogi</i> két kiadásában (lásd ezen táblázat 5., 7. tételét) lévővel.</p>
<p>11. Kalauz 1637, 200–213</p> <p>Szövege lényegében megegyezik az 1623-as <i>Kalauz</i>-éval</p>	<p>A disputa szövegközlése megegyezik az 1623-as <i>Kalauz</i>-éval.</p>

A disputa pázmányi recepcióját vizsgálva érdemes külön választani Luther szövegének idézését, valamint az ahhoz kapcsolódó érvelést. Az előbbi vizsgálata ugyanis inkább idézéstechnikai jellegű, az excerpálás mikéntjét leíró állításokat eredményez, az utóbbi viszont retorikai, érveléstechnikai vonatkozásaiban figyelemre méltó.

Pázmány a disputa szövegét minden változatban tipográfiailag jól elkülönítve közölte, kivétel ez alól a *Peniculus papporum*, amelynek mind a négy, egymással megegyező szövegkiadásában (lásd a fentebbi táblázat 2., 3., 4., 6. tételét) csupán egy-egy mondatot idéz abból, mivel az argumentumot itt beleszótta a bizonyító eljárásba.

Pázmány a teljes *Tíz bizonyosság*-ot beszerkesztette a *Kalauz* III. könyvébe, annak is 6. részében szerepel Luther ördöggel való vitája. Ennek szövegét a *Tíz bizonyosság*-on kívül csak az 1613-as *Kalauz*-ban idézi magyar fordításban, ami első pillantásra érde-

³⁸ PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság (1605): Jegyzetek a szövegkiadásához*, szerk. AJKAY Alinka, közreműk. BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Budapest, Universitas Kiadó – EditioPrinceps Kiadó, 2012 (Pázmány Péter Művei, 5), 228–232.

kesnek tűnhet, mivel ez ellent mondani látszik a Hargittay Emil által vizsgált tendenciának, miszerint Pázmány a *Tíz bizonyosság* után írt vitáiraiban jellemzően latinul citálja forrásait.³⁹ Az auktoritásoknak így tudniillik „nagjób ereie, es böciületi” van – írja Pázmány –, és ez egyébként is inkább megfelel a katolikus szerzők kontroverz írásaira jellemző kétnyelvű szövegalkotási gyakorlatnak.⁴⁰ A *Kalauz* első kiadásának főszövegében lévő disputaszöveg magyar nyelvűségének oka azonban igen egyszerű: Pázmány az Appendixbe beillesztette az 1612-ben kiadott *Logi alogi* című írását, amelynek 3. caputjában közli a disputa hosszabban kivonatolt latin szövegét, így nyilván el akarta kerülni a latin nyelvű szöveg duplikációját. Az első *Kalauz* magyar nyelvű disputáját összevetve a *Tíz bizonyosság*éval azt látjuk, hogy Pázmány az új fordításban szinte valamennyi korábbi mondatát át- vagy újrafogalmazta, a helyesírást is modernizálta, és ezeknek köszönhetően egy gördülékenyebb, világosabb, némely helyen a lutheri gondolatot pontosabban átadó szöveget kapunk. Az alábbi táblázatban erre látunk példákat.

Tíz bizonyosság 1605/2001, 41-42	Kalauz 1613, 183-184
<p>Egy Eyfél korban, vgi mond, egyszer, nagi hertelen fel serkenem, holot az eordeogh imillien disputatiot kezde velem: Halladé Luther beolcseseges Doctor, Iuté eszedbe, hogy tizen eot esztendeig, csak nem minden nap, magadnac valo Miset mondottal? 'S meczesz ha effele Mise, iszoniu baluanozas?</p>	<p>En ti előtettek, tisztelendő Sz. Atyák vallást térszek; kérlek, adgyatok jó ódozatot. Történék egy éjféلكorban, hogy hertelen felszerkenék, és az ördög én velem ilyen Disputatiót kezde: Halhadsza Luther, fő Tüdös Doctor, hogy te tizen ött esztendeig, csak nem minden nap lassú Misét mondottál. Ha talám effele Misék, szörnyű bálványozások?</p>
<p>MASODSZOR a Christus rendelete, es akarattia ellen, szolgaltattad a Miset: Mert Christus azt akarta, hogy ez a szentsegh, az hiuec keozeot el osztassec az Egyhazi szolgatul, mint a Végh vacsoranc ighybeol megh teczic, Ennec okaert Comunionac hit-tac a reghiec ezt a szentseget, miuelhogy, nem csak egiedül a papnac kel ezt fel csapni, hanem az keossegnekis rézt kel tenni: Te pedig tizen eot esztendeigh, csak egiedül csap-tad a Misebe, egiebeknec nem osztogattad, etc.</p>	<p>Masodszor: Az Misével hamissan éltél, az Christus rendelése, értelme és szava ellen. Mert Christus azt akarta, hogy az Szentség el osztogattassék az hívek között, és ne csak maga vegye az Pap, hanem at töb Keresztyén Atyafiakis ő velle együtt. Te pedig egész tizen-ött esztendeig csak magad vötted mással nem közlötted az Sacramentumot: söt nemis vólt szabad éppen osztogatnod az Szentséget. Minémű Pap vegy tehát, az ki nem az Ecclesiáért, hanem csak magadért szenteltettél?</p>

³⁹ HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...* (ld. 37. l.), 25.

⁴⁰ *Uo.*

<p>NEGIEDSZER a vegre szerze Christus ezt a szentséget, hogy az keossegis reszesullion benne, Te pedygh nem a vegre kenettel megh, hogy ezt oztogassad, hanem hogy ezt megh Aldozzad, mert így szol az Püspeoc mikor Papot szentel, Accipe potestatem consecrandi, etc.</p>	<p>Negyedszer: Christus szava, rendelése, akarratya azis hogy: reszesullyenek az Sacramentomban az töb Keresztyénekis. Te pedig, nem az végre kenettél meg, hogy osztogassad az Szentséget, hanem, hogy Áldozzál; és az Christus rendelése ellen, az Misét Áldozatnak tartottad.</p>
---	--

A *Kalauz*ban a disputa vendégszövege tipográfiaileg jobban elkülönül a főszöveghez képest, mint a *Tíz bizonyosság*ban. Az is különbség, hogy az 1613-as *Kalauz*ban Pázmány magyarázó-summázó jellegű marginálisokkal kísérte a szövegközlést, ezzel is mintegy megkezdve az ahhoz kapcsolódó bizonyító eljárást. Például: „Még akkor böcsüllötte az Püspök Kenését.” „Miért menti magát az Kenettel, és Engedelmeséggel, ha véteknék hitte az lassu Mise mondást?” „Ha hamisnak hitte Luther, az Pápista Ordinációt, miért bizonyította ezt az ördög?” Ezeket a vita szövegét kísérő, emocionális töltetű magyar nyelvű marginálisokat Pázmány csak az 1613-as *Kalauz*ba illesztette be. Az ugyanezen kötet *Appendix*ében közölt *Logi alog*ban lévő latin nyelvű disputához mindössze három széljegyzetet írt szintén latinul (*Mendacia Diabolica*, *Scopus Disputationis*, *Lutheri Responsio*), amelyek tárgyilagos, a szöveg tartalmát összefoglaló kulcsszavakként szerepelnek. Utóbbiakat az 1623-as és 1637-es *Kalauz*-kiadásokba is beillesztette a *Logi alog*jával megegyező latin disputaszöveg mellé.

Érdekes külön is megvizsgálunk a Pázmánytól idézett latin disputaszövegeket. Először a *Peniculus papporum*ban (1610, 1611) citál egy-egy mondatot a szövegből, azt is már az argumentációs eljárás részeként. Ugyanakkor itt említi meg azt, amit a *Tíz bizonyosság*ban még nem, hogy tudniillik Friedrich Balduin a *Hyperaspistes Lutheri*ben Luther vallomásának második mondatát – „Contigit me semel sub mediam noctem subito expergefieri; ibi Satan mecum coepit ejusmodi disputationem” – kiegészíti azzal, hogy „mecum in corde meo.” Vagyis, hogy az ördöggel való vita nem egy valóságos, hanem a Lutherban lezajló lelki tusaként értelmezhető dialógus. Meglepő módon ezt, az egyébként valóban Luther mentségére felhozható kitétel a reformátorhoz igen közelálló Justus Jonas kihagyta latin fordításából, noha Luther a disputáról szóló beszámolóját németül így kezdte: „Ich bin ein mal zu mitter nacht aufferwacht da fieng der Teuffel mit mir **inn meinem hertzen** eine solche disputation an.” Az „in corde meo” kitétel Balduint megelőzően a jezsuita Nicolaus Serrarius hozta szóba – jóllehet az nem szerepel az általa is használt *De missa privata*ban⁴¹

⁴¹ Ez szintén a Thomas Klugnál nyomtatott Luther-összes 7. kötete 1557-ből. (Lásd: LUTHER 1557 a 2. jegyzetben)

– akkor, amikor művében azt fejtegeti, hogy vajon látható formában jelent-e meg az ördög Luthernek.⁴² Serarius nem tulajdonít nagyobb jelentőséget a dolognak, mivel szerinte az „in corde meo” csupán annyit jelent, hogy az ördög „loquitur ad cor”, vagyis szívet megindító módon, meggyőzően beszélt Lutherhez.⁴³ Balduin szerint viszont az „in corde meo” igenis bizonyíték arra, hogy az ördög valójában nem jelent meg Luthernek, a kettejük társalgása tehát a reformátor lelkében lezajlott „belső kísértés” volt.⁴⁴ Serarius „loquitur ad cor” értelmezését is cáfolja, mivel szerinte a német nyelv erre egy másik kifejezést használ, Luther megfogalmazását pedig nem lehet így magyarázni.⁴⁵ Pázmány azzal intézi el az „in corde meo” kérdését, hogy egyetlen latin nyelvű Luther-kiadásban sem látta ezt a kifejezést.⁴⁶ Ha látta is volna azonban, a körülmény, hogy az ördög látható módon, „externa specie”, vagy láthatatlanul „in corde occulte” okította Luthert, a lényeg szempontjából, hogy tudniillik a reformátor végül az ördöghöz csatlakozott, mellékes.⁴⁷ Friedrich Balduin azonban az „in corde meo”-t olyannyira fontos körülménynek tartotta, hogy lényegében erre alapozta a Luthert védelmére írt érvelését. Az evangélikus szuperintendens még a *Kalauzra* írt cáfolatában is felhánytorgatta, hogy Pázmány nem hajlandó tudomásul venni, hogy az egész dialógus az ördög kísértő tevékenysége, amelynek célja a *desperatio*, vagyis a kétségbeejtés volt. Pázmány a *Setét bajnaksíllagban* adott válaszában

⁴² SERARIUS, *Oratio utrum candide...*, (ld. 19. l.), 27.

⁴³ *Uo.*, 29. „Quid tandem igitur illud, in corde meo? Puto significari, quod alias dioci solet, Loqui ad cor, seu ita loqui, ut moveatur cor, assentiatur animus.”

⁴⁴ BALDUIN, *Hyperaspistes...* (ld. 13. l.), 89–90. „Nobis autem hoc ipsum, quod Lutherus scribit, Diabolum in corde suo hanc sibi movisse disputationem argumento est congressum illum Beati Patris cum Satana non fuisse factum extrinsecus et ad faciem, velut inter antagonistas Academicos, sed internam fuisse cordis tentationem, qualem non raro sanctissimi quique experiuntur.”

⁴⁵ *Uo.*, 91–92. „Aliud enim est et Germanis et Latinis, Loqui ad cor, /Einem ins hertz reden/ aliud vero, in corde loqui incipere.”

⁴⁶ *Peniculus* 1611, 43. „Sed certe in Latinis Lutheri Tomis, quos vidi, illud; *in corde meo*, non habetur.” – Pázmány ugyanakkor olvashatta az eredeti, német nyelvű Luther-szöveget is, és benne az „inn meinem hertzen” kifejezést, mivel a *Tíz bizonyosságban*, a disputa magyar fordításában közöl egy passzust a *Von der winckelmesse und Pfaffen Weibe* szövegéből, amit szerinte Justus Jonas kihagyott a latin fordításából. Ha összevetjük Luther német szövegét Justus Jonas latinjával, látjuk, hogy Luther munkatársa valóban mellőzött egy teljes bekezdést a fordítás során (LUTHER, *Von der Winckelmesse...*, i. m., [Aiv_v] „Die brach mir warlich...” kezdetű bekezdés), amit ezek szerint Pázmány a német szöveg alapján fordította magyarra. PÁZMÁNY 1605/2001, 43:7–12.

⁴⁷ *Peniculus* 1611, 43. „Et ut maxime haberetur; nihil interest, externa specie conspicue, an interius in corde occulte, docenti Diabolo adhaeserit Lutherus.”

kifejti, ő sohasem tagadta, hogy az ördög megkísértette volna Luthert, viszont a kísértés célja nem a kétségbe ejtés volt.⁴⁸

Szintén „in corde meo”-val érvelt a *Malleus peniculi papporum* (1612) evangélikus szerzője a *Peniculus papporum*-ra írt cáfolatában. Lányi Illés felhívta Pázmány figyelmét, hogy a szófordulat kizárólag a német nyelvű kiadásokban szerepel, és egyértelműen bizonyítja, hogy nem valódi disputáról, hanem Luther lelkiismereti gyötrődéséről van szó, és hogy az ördög nem tanította, hanem megkísértette Luthert.⁴⁹ Pázmány viszontválaszában, a *Logi alogi*-ban, miután a disputa majdnem teljes szövegét közölte latinul, több történetet is idézett szintén latin fordításban az *Asztali beszélgetések* német kiadásából (Eisleben, Urban Gaubisch, 1566) annak bizonyítására, hogy Luther gyakran társalkodott az ördöggel, így nehezen hihető a disputa belső vívódásként való értelmezése.⁵⁰

Luther szövegének idézéstechnikai vizsgálata után térjünk rá a disputa köré szerveződő argumentációra és annak szövegvariánsainak bemutatására. Ez jóval nehezebb feladatot jelent, mivel Pázmány a *Kalauz* harmadik kiadásától eltekintve, minden alkalommal jelentősen átdolgozta, illetve újraírta a *Tíz bizonyosság* első részét, és benne a disputához tartozó argumentációt. A szövegváltozatok vizsgálatából joggal kizárhatjuk a *Logi alogi*-ban lévő bizonyítási eljárást, mivel az a *Malleus* szerzőjével való diskurzusban, Lányi érveire adott cáfolatok kontextusában valósult meg.

Pázmány jellegzetes szövegalkotási eljárását, saját korábbi szövegeit újraíró-újrahasznosító módszerét Hargittay Emil mutatta be igen részletesen a *Kalauz*-és az abba

⁴⁸ „Abban-is nem egyszer hazud Balduinus, hogy Én ezt az ördögi Disputatiót, nem akarom Kísértetnek ismérni: sőt bizonyítani igyekezem hogy nem vólt kísértet. Ezt én soha sem írtam, sem gondoltam mert bizonyoson tudom hogy igen nagy kísértet volt, mellyel az ördög el akará Lutert vonni az igaz Hittül, hanem azt sok jelenségekkel erősítettem, hogy az Ördög, kétségbeesésre, nem kisztette Lutert abban a disputatióban.” PÁZMÁNY Péter, *A' setét bajnalsillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útban igazította a' vittebergai academiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a' Kalauzra*, s. a. r. KISS János, 549 = PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, V, Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1900, 471–823.

⁴⁹ [Eliáš LÁNYI], *Malleus peniculi papistici adversus apologiam Solnensis synodi editi [...] scribebat Petrus Petschius*, Kassa, Iohannes Fischer, 1612, 50. „Ubi noranda est parenthesis, in corde meo: quae licet in Latina Iusti Ionae versione expressa non sit, tamen cum in originali editione Germanica extet, toti nostrae controversiae facem praefert. Ostendit quippe D. Lutherum narrare non externum quodpiam cum Diabolo Colloquium et Monomachiam, sed occultam illius Seducatoris tentationem, et conscientiae luctam. Et certe non cum docente, sed cum tentante Satana rem sibi fuisse [...]”

⁵⁰ *Logi alogi*... (ld. 36. lj.), 140–146, 151.

beszerkesztett vitairatok kompilációs összefüggéseinek feltárásával.⁵¹ Az „újrachaszonosító” eljárást a disputához kapcsolódó argumentáción végzett változtatásokon is nyomon követhetjük. Az egyik ilyen alapvető változtatás a szöveg nyelvi megformálásának átalakítása, a helyesírás modernizálása. A részletező átdolgozás leglátványosabban a nagyobb, a teljes tematikai egységet érintő szerkezeti változtatásokon érhető tetten. Így a *Tíz bizonyosságban* egy fejezetbe strukturált szöveget négy fejezetre osztotta az 1613-as *Kalauz*-ban, 1623-as és 37-es kiadásban pedig összesen 10 fejezetre particionálta a témát.

Tíz bizonyosság 1605/2001	Kalauz 1613	Kalauz 1623 / Kalauz 1637
ELSEO RESZE: HOGY AZ MOS- TANI VY TANI- TOK ELSEO MESTERE, az pokolbeli Eordeogh volt.	Kalauz 1613, III. könyv Hatodik része: Ötödik bizonyossága az új tudományok hamisságának: Mert az új tanítók első mestere, az pokolbeli ördög volt.	Hatodik része. Ötödik bizonyossága az új tudományok hamisságának: Mert az új tanítók első mestere pokolbeli ördög volt.
HOGI AZ LVTHERISTA HITNEK ELSEO PLANTALIOIA az eordeog volt.	§1. Az régi tévelygések mesteri, ördögösök voltak	¶1. Az régi tévelygések fő mesteri ördögi szövetségben voltak. ¶2. Az ördögtől kezdetett tudomány igaz nem lehet. ¶3. A Luther születése és nevekedése ördögi társalkodással volt. ¶
	§2. Luther Mártont az ördög tanította	4. Hogy Luther az ő tudományát ördögtül vette, sok catholikus és calvinista doktorok írásból megbizonyítottatik. ¶5. Luther megvallja, mit tanult az ördögtül. ¶6. Öt / Hat dolgot kell eszünkbe vennünk, ebből a Luthertől íratott ördögi disputálásból.

⁵¹ HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...* (ld. 37. lj.).

	§.3. Mít felelnek erre a Lutheristák?	¶7. Minémű feleletekkel akarják Tudományoknak ördögi eredetit behálolni az Új Tanítók. / Mivel akarják az új tanítók fedezni ördögi eredetit vallásuknak. ¶8. Luthernek ördögi halálául.
	§.4. A Tévelygések Kezdőinek szörnyű halálok	¶9. A tévelygés-kezdő tanítók szörnyű halállal szoktak ¶10. Az Új vallások gyarapítóit, szörnyű veszély követi

Pázmány a disputa-argumentum minden egyes felhasználásakor az eredetileg a *Tíz bizonyosság* első részében megírt argumentációs menet elrendezésén, az egyes érvek szövegbéli pozícióján is változtatott. Ahhoz, hogy ezeket a változtatásokat nyomon követhessük, érdemes felvázolni a fejezet tartalmi-retorikai szerkezetét. Az, egy-egy citátummal vagy Pázmány saját szófordulatával jól jellemezhető retorikai-szerkezeti elemeket, érveket kiemeltem, majd betűvel, illetve számmal jelöltem meg, így világosabban megmutatkozik az argumentációs struktúra kiadásról kiadásra történő átrendezése. A vázlatban azokat a tematikai alegységeket is feltüntettem, amelyek szoroson nem kapcsolódnak a disputához és annak bizonyítási eljárásához, ellenben kijelölik a fejezet tágabb kontextusát, valamint keretes szerkezetét.

Tíz bizonyosság (1605)

Első rész: Hogy az mostani új tanítók első mestere az pokolbeli ördög volt

- *az eretnekségek kezdőy* ... nem csak Lelec szerent, teuligesecc által, de Test szerentis az eordeggel tarsalkottac,
- ókori és középkori eretnekek

Hogy az lutherista hitnek első plántálója az az ördög volt

- **A** Luther fogantatása, 2 ördögös történet Lutherről
- **B Ördöggel való disputa**
 - **B1** Im latod az Luther hiuatallianac, es vallasanac elseo Mesteret: *Nemes természethez illendeo dologh*, vgmmond Plinius, *hogy igazan megh valliad, kintül tanultad, a mit tucsz*
 - **B2** Az ördög nevei: Daemon, diabolus, Nas
 - **B3** Nilua ha effele dolgot írna magyarul... Amsdorff dicsérete
 - **B4 a** Senki sem hazud a maga gyalázatjára (Tertull.) – **b** Numa, Philumena, Mohamed példája – **c** Luther volt az első, aki bevallotta, hogy az ördögtől kapta a tanítását

- **B5** Katolikus és kálvinista teológusok szemére vetik Luthernek az ördögi disputát (Hosius, Lindanus, Prateolus ... Volfius, Tossanus)
- **C Balduin 3 mentsége Luthernek**
 - **C1. 1. mentség** Luther már tudta mindazt, amit az ördög tanított neki, mert az a Szentlélek oktatása
 - **C2. 2. mentség** *desperatio*
 - **C3 .3. mentség** pápák társalogtak az ördöggel
- **CC** ezekhez kapcsolódóan a bizonyítás, hogy a lutheranus vallás ördögi tanítás
 - **CC1. az 1. mentség cáfolatára: 6 erős bizonyság**
 - **CC2. a 2. mentségre: a desperatio cáfolata**
- **D** Balduin szerint az ördög a Szentlélek tudományát oltalmazza
- **E** Mutassuk meg, hogy az ördög bizonyossági teljességgel erőtlenek
 - **E1. Az ördöggel való tréccselést el kell távoztatni**
 - **E2. Az ördög 5 hazugságának cáfolata**
 - **CC3 Balduin 3. mentségének cáfolata**
- **F1** További bizonyítékok Luther és az ördög szövetségére – **F2.** Luther halála és az ördög
- **G** Az eretnekek iszonyú halála az ördögi szövetség miatt (Simon mágustól Dávid Ferencig)
- **H** Uralkodók, országok romlása a protestáns hit miatt (egy bekezdésben)
- **I** Magyarország romlása a protestáns hit miatt

A fentebbi vázlat jelöléseit felhasználva bemutatathatók kifejezetten az ördögi disputa és az arra vonatkozó argumentáció változtatásai.

<i>Tíz bizonyság (1605)</i>	<i>Kalauz 1613</i>	<i>Kalauz 1623/1637</i>
A) Luther fogantatása	<p>§2. Luther Mártont az ördög tanította</p> <p>SZILLOGIZMUS (Vö. <i>Peniculus</i>, 44:10-22)</p> <p>1. PREMISSZA az ördögtől vett tudomány nem lehet igaz</p> <p>2. PREMISSZA Luthert (és Zwinglit) az ördög tanította</p>	<p>¶2. Az ördögtől kezdetű tudomány igaz nem lehet.</p> <p>SZILLOGIZMUS</p> <p>1. PREMISSZA bizonyítása</p> <p><i>Peniculus</i>ból vett érv</p> <p>E1</p> <p>¶3. A Luther születése és nevedése ördögi társalkodással volt.)</p>

<p>B Ördöggel való disputa</p> <p>B1 B2 B3 B4 a – b – c B5</p> <p>C Balduin 3 mentsége C1. C2. C3.</p> <p><u>CC Balduin cáfolata</u> CC1. CC2.</p> <p>E Mutassuk meg, hogy az ördög bizonyítási teljességgel erőtlenek E1. E2. CC3.</p>	<p>KONKLÚZIÓ Lehetetlen, hogy Luther (és Zwingli) tanítása igaz, isteni tudomány legyen</p> <p>1. PREMISSZA bizonyítása (Vö. <i>Peniculus</i> 44:23–45:10) <i>Peniculus</i>ból vett érv E1 A</p> <p>2. PREMISSZA bizonyítása B5 B1 B3</p> <p>B Ördöggel való disputa</p> <p>≈ CC1 (4 tételes bizonyítás) B4a B4b</p> <p>§.3. Mit felelnek erre a Lutheristák? C C1. C2. CC1. CC2. E2. C3. – CC3</p>	<p>A</p> <p>¶4. Hogy Luther az ő tudományát ördögtől vette...</p> <p>2. PREMISSZA bizonyítása B5 (¶5. Luther megvallja, mit tanult az ördögtől.) B1 B3</p> <p>B Ördöggel való disputa</p> <p>B4a B4b</p> <p>¶6. Öt / Hat dolgot kell eszünkbe vennünk, ebből a Luthertől íratott ördögi disputálásból. I., II. CC1 III. A lutherista és calvinista vallások derék cikkelyit adta Luther-eleibe az ördög ebben a disputációban [I-X. tétel] IV. minémű bizonyságokat forgata az ördög a mise-ellen, azon bizonyságokkal viaskodnak közönségesen most-is</p>
---	--	--

		az újítók ellenünk [1-4. pont] V. E2. VI. F1. ¶7. Minémű feleletekkel akarják Tudományoknak ördögi eredetét behálolni az Új Tanítók. C C3. CC3 C2. CC2.
--	--	--

A legfőbb módosítás az 1613-as *Kalauz*ban, hogy Pázmány a disputációt már formálisan is érvként kezelte, és a második fejezetet bevezető és azt tematikailag meghatározó szillogizmus második premisszájaként illesztette be érvelési rendszerébe. A szillogizmusok fejezet-, illetve témastrukturáló funkcióját nem itt érvényesítette először Pázmány, ezzel a retorikai megoldással már a *Peniculus papporum*ban is élt. Emellett a *Peniculus papporum* kisebb szövegegyeségeit is kompilálta a *Kalauz*ba: éppen a szóban forgó szillogizmus első premisszájának („az ördögtől vett tudomány igaz nem lehet”) bizonyítását kölcsönözte saját korábbi művéből, mivel a *Tíz bizonyosság* érvei között az nem szerepel, ahogyan a konklúzió sem, igaz ez csak formailag nem elkülönülten, mivel a fejezetcím (*Hogi az lutherista hitnek első plántálója az az ördög volt*) lényegében annak felel meg. Ha összevetjük a *Tíz bizonyosság* és a három *Kalauz*-kiadás vázlatos érvelési szerkezetét, látjuk, hogy Pázmány szinte kizárólag a *Tíz bizonyosság*ban már meglévő érveket használta fel újra és újra, egy-két helyen bővítve csupán az argumentumkészletet. Míg a *Tíz bizonyosság*ban a témaegység elején idézte a disputát, és utána több, zömében egyházatyáktól vett idézettel utólag igyekezett bizonyítani annak hitelességét, addig a *Kalauz*ban ezen érvek egy részét átcsoportosította a disputa elé, mintegy előkészítve az olvasót a különleges argumentumra.

Pázmány az 1613-as *Kalauz*ban rögtön a disputa szövege után az ördögi dialógusból négy érvet emelt ki állítások formájában (\approx CC1), amelyek amellet szoltak, hogy Luther egészen az ördöggel való vitájáig hitte és vallotta a katolikus egyház tanítását. Ugyanezt a bizonyító eljárást a *Tíz bizonyosság*ban a Friedrich Balduin elleni cáfolat részeként közölte, de talán úgy gondolta, hogy a *Kalauz*ban külön bekezdésbe rendezve, az egyes tételeket számozással kiemelve nagyobb figyelmet kaphat a bizonyítás, és így nagyobb meggyőző erővel bírhat az olvasó számára. Mindazonáltal ezt az argumentációt sem találhatta megfelelőnek Pázmány, így azt egymás után sorjázó

interrogatiók formájában megismételte a 3. fejezetben, abban a retorikai kontextusban, ahol az a *Tíz bizonyosság*ban és a *Peniculus papporum*ban is előfordult, vagyis a Balduin által felhozott mentségek cáfolata között (CC1). A *Kalauz* második és harmadik kiadásában a disputa utáni négy tételes rövid bizonyítást már kihagyta a szövegből, és a disputához kapcsolódó argumentációs menetet már teljesen függetlenül Balduintól (a szász evangélikus nevét itt már nem is említi) az összes többi érveléssel együtt hat tételbe, illetve azokon belüli altételekbe rendezve beszerkesztette egy különálló, hatodik fejezetbe. Az érvek kettő kivételtől eltekintve ugyanazok, mint a *Tíz bizonyosság*ban és a *Kalauz* első kiadásában, viszont ez az argumentációs fejezet szerkezetében inkább a *Tíz bizonyosság*éhoz hasonlít, nem pedig a *Kalauz* előző kiadásához.

Tíz bizonyosság⁵²	Kalauz 1623/1637⁵³
<p>ELEOSZEOR: Eoreomest ertenem Balduinustul, Honnan tuggia, [...] az Eordeoghi disputatio eleot, azt hitte Luther, A Miserül, [...] a mit az Eordeog ackor eleibe ada: [...] Hat ereos, geozhetetlen bizonisaggal niluan megh mutatom, Hogy ezeket nem hitte</p> <p>I. Hogy eo, az Vr Vacsoraiaba, nem veotte, es Imadta a Christus testet...</p> <p>II. Püspeoktül megh kenettem, a Papsagra: Mi az oka tehat hogy nem Aldoztam volna? [...]</p> <p>III. azt veti az Eordeogh szemere Luthernecc, hogy eo Hét Sacramentomot hiszen vala, [...]</p> <p>IV. a reghi fegyuert kapa melyhez a Papis-tasagba szokot vala, [...]</p> <p>V. 1521. eztendoeben Luther [...] mikor lapoongana, ackor iria azt a keoniuet <melibe az Eordeoghi szeouetseget fel iedze></p> <p>VI. Nilua, az Eordeog heaba, es ok nekül nem farada enni sok bizonisagoc eleo szamlalasaba,</p>	<p>Először: Azt kel eszünkbe vennünk, hogy mikor Lutherrel kezdte az Eördög kötödni, és el akará véle hitetni, hogy a' Mise bálványozás, még akkor Luther nem hitte, a' mit az Eördög vitat vala. [...]</p> <p>a' Mise-mondásban nem bálványozot miért óltalmazza Papságát a' Püspökök szentelésével?</p> <p>ha az Ecclesiáruul akkor immár olyan vélekedése volt [...] miért veti paisúl [...] az Anyaszentegyház méltóságát 's Hítit?</p> <p>Hét Sacramentomot,</p> <p>Ha Privata Missát nem mondot Luther, miért szól így neki az Eördög néki a' te Miséd Sőt, Luther [...] nyilván mondgya, hogy noha másnak nem adgya a' Sacramentomot, de ő-maga veszi?</p> <p>Eördög ugy szól mindenüt néki, amintha akkor-is Hítetlen volna</p>

⁵² PÁZMÁNY 1605/2001, 47:22–56:24.

⁵³ *Kalauz* 1623, 210–214, *Kalauz* 1637, 207–211.

<p>MASODSZOR, Hogy ebbe a Disputatioba, az Eordeogh, nem a Ketseghben esesre, hanem csak az Hit változtatásra, ingerlé, es szorgalmaztata Luthert, ighen keoniü megh bizoni-tani: [...]</p>	<p>Kiből meg-tetzik, hogy 1521. esztendeig, addig, tudniillik, míg az Eördöggel nem disputála Luther, a' Misének ellensége nem vólt. Másodsor: Meg kel gondolnunk, minémű foganattya vólt Lutherben az Eördögi Disputációnak.</p>
<p>HARMADSZOR Azert mutassuc megh, hogy az Eordeogh bizonisaghi, telliesseggel ereotlenec [...]</p>	<p>1533. esztendőben, más Könyvben De Missa privata et Vnctione sacerdotum terjeszté</p>
<p>Az ördög 5 hazugsága</p>	<p>Harmadszor: Jól eszünkben kel tartanunk, hogy a' Lutherista és Calvinista Vallasnak, derék cikkelyit adá Luther-eleibe az Eördög ebben a' Disputációban: [I–X. tétel]</p>
<p>NEGIEDSZER, Holot Balduinus azt mon-gia, hogy a Romai Papac keozzülis voltac, kik az Eordeoggel tarsalkottac. [...]</p>	<p>Negyedszer: ...minémű bizonyságokat for-gata az Eördög a' Mise ellen [1–4. pont]</p>
<p>Mínece vtanna pedigh egyszer az Eordeogh Is-colaiba adá magát Luther, csuda mely nagy tarsasagot veténece egymással: [...]</p>	<p>Eötödszor: ...mely rosz, erőtlen és temér-dek hazugságokból toldozott bizonyságok-kal csala-meg az Eördög Luthert</p>
<p>Mínece vtanna pedigh egyszer az Eordeogh Is-colaiba adá magát Luther, csuda mely nagy tarsasagot veténece egymással: [...]</p>	<p>Az ördög 5 hazugsága (¶7. Fejezet) Először: Balduinus aztírja, hogy a'Pápák közzül-is vóltak ördögösök Másodsor: ezekkel kétségbe akarta ejteni ötöt Hatodsor: Méltó azt-is tudnunk, hogy mi-nek-utána egyszer az Eördög Iskolajaba adá magát Luther, [...] csuda mely nyájas szö-vetséget veténece egymással.</p>

Az 1623-as és 1637-es *Kalauz*-ban már egyáltalán nincs hivatkozás Balduinra, neve csak a következő, 7. fejezetben fordul elő, egy retorikailag kevésbé hangsúlyos kontextusban. A *Tíz bizonyságban* és a *Peniculus papporumban* lévő névvel való gúnyolódás is elmarad. Balduin mentségei közül a harmadikat és a másodikat említi, ez utóbbi a kétségbejítés, a *desperatio* kapott nagyobb figyelmet Pázmánytól, mivel továbbra is

fontosnak tartotta, hogy ezt az úgymond „menekülési utat” lezárja az evangélikusok előtt annak hangsúlyozásával, hogy ez nem egy puszta kísértés az ördög részéről, hanem a tanításának átadása.

Az argumentáció újra és újra írásában Pázmánynak a tökéletes logikai felépítményre való törekvését látjuk, a szándékot, hogy egyre átláthatóbb szerkezetű, logikailag mind koherensebb, a legkisebb hézagtól mentes érvelést hozzon létre. Ennek érdekében Pázmány a disputára épített bizonyítást a *Kalauz* második kiadásában már teljesen leválasztotta egykori aktualitásától, vagyis Serarius és Balduin írásairól, és önálló, saját érvelésként illesztette be. Ezzel ugyanakkor a *Tíz bizonyosság*ban, és a *Peniculus papporum*ban meglévő, de még az 1613-as *Kalauz*ban is érzékelhető indulatos, vitázó hangnemtől is megfosztja szövegét, minthogy sem Balduin ócsárlására, sem a cáfolatában alkalmazott, az interrogatiók halmozásán alapuló, szenvedélyes retorikára nincs már szükség, és így a szöveg is jobban belesimul a *Kalauz* tárgyilagos, higgadt hangnemébe.

KOVÁCS ESZTER

*Néhány érdekes példa a cseh és a magyarországi
lelkiségi irodalom átfedéseire a 17. század végéről**

A cseh és a magyarországi művelődés a 17. században számos ponton fonódik össze. Különösen igaz ez a magyarországi biblikus cseh nyelvű irodalomra, amely értelmezhetetlen cseh gyökerei nélkül. Gondoljunk csak a két legismertebb, és leggyakrabban kiadott énekeskönyvre, a *Cūhara Sanctorumra* és a *Cantus Catholicire*. Jirík Třanovský, a *Cūhara Sanctorum* evangélikus énekeskönyv összeállítója a saját művei és fordításai mellett számos éneket vett át a cseh hagyományból, énekszövegeket és dallamokat egyaránt. Szöllősi Benedek a szlovák katolikusok énekeskönyvének szánt *Cantus Catholicit* nagyjából szintén cseh énekekből állította össze.¹ A többi hazai biblikus cseh nyelvű nyomtatványt vizsgálva, a kifejezetten valamely alkalomra szánt (például esküvői köszöntők, gyászversek), vagy konkrét eseményekről tudósító verseket kivéve szinte mindegyiknek megtaláljuk csehországi gyökereit. A Régi Magyarországi Nyomtatványok soron következő pótkötetének munkálatai közben is előkerült néhány mű, amely jól példázza, hogyan kerültek Magyarországra a cseh irodalom remekei, majd sajátos magyarországi környezetben hogyan alakultak át, és váltak a hazai kultúra szerves részévé. Ezekből szeretnék bemutatni néhányat.

1674-ben Lőcsén jelent meg a *Praxis Pietatis, to jest cvičení se v pobožnosti...* (Praxis pietatis, azaz a jámborság gyakorlása) című evangélikus elmélkedésgyűjtemény.² A szöveg forrása Lewis Bayly *The practise of pietie* című könyvének biblikus cseh fordítása,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Jan VILIKOVSKÝ, *Cantus Catholicí*, Bratislava. Časopis pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi 9 (1935), 269–305.

² [Lewis BAYLY], *Praxis Pietatis. to gest o cvičení se v pobožnosti pravé knjižka milostná, kterakby křesťánský člověk v pravé a spasitelné známosti gale Boha, tak y sebe samého, platně prospívati, a život svůj v bážni Božij dobře pořadage, potěšeně v svědomj pokogném strávní, y naposledy geg dokonánij běhu blaboslaveně zavřítí mohl vyučující*, W Lewočy, v Samuele Brewera, 1674.

amelyet Jan Amos Komenský (Joannes Amos Comenius) készített a mű német fordításából, és 1630-ban már megjelent Lesznoban,³ 1661-ben Amsterdamban,⁴ valamint 1637-ben és 1641-ben két kötetben Trencsénben is.⁵ Itt a fordító személye miatt egyértelmű a cseh eredet, az előszó mégis mást állít. A címe: *Předmluva vykladače slovenského ke pobožnému čtenáři knížky této*. (A szlovák fordító előszava a jámbor olvasóhoz). A korábbi kiadásokban, beleértve a trencsénit is *Předmluva vykladače českého* (A cseh fordító előszava) áll. Ugyancsak érdekes, amit a korábbi kiadásokról állít: „v samém englickém jazyku nekolikrát, v franckém pak a nemeckém mnozstvíkrát, v českém pak aneb slovenském nyní ponejprve se na světo podava, z nemeckého jazyku jsauc na slovensky přeložena.” (a saját angol nyelvén néhányszor, majd franciául és németül sokszor, majd cseh vagyis szlovák nyelven most először látott napvilágot, német nyelvből lett szlovákra fordítva).⁶ Ez a mondat több szempontból is vitatható, ugyanakkor rendkívül érdekes. Egyrészt nem igaz, hogy ez lett volna az első cseh kiadás. A másik figyelemreméltó adat, hogy első említéskor a kiadvány nyelvére a „cseh azaz szlovák” kifejezést használja, második említéskor kifejezetten szlováknak mondja. A nyomtatvány szövegének vizsgálata, a szó szerinti átvételek egyértelműen bizonyítják, hogy a szerkesztő tudott a korábbi cseh kiadásokról. Az előszó is ezeket követi, némileg kiegészítve és átszerkesztve. A trencsényi kiadásban például ez a mondat így hangzik: „v samém englickém jazyku nekolik a třidcetikrát, v franckém pak a nemeckém mnozstvíkrát, v českém pak nyní potřetí již tištěna jest.” Azaz: „a saját angol nyelvén harminchalányszor, majd franciául és németül sokszor, cseh nyelven már harmadszor nyomtatott ki.”⁷ Az első, lesznoi kiadásban csak a mondat szerepel: „v samém englickém jazyku nekolik a třidcetikrát, v franckém pak a nemeckém mnozstvíkrát” (a saját angol nyelvén harminchalányszor, majd franciául és németül sokszor).⁸

³ *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*, szerk. František HORÁK, Zdeněk TOBOLKA, Emma URBÁNKOVÁ, Anežka BADUROVÁ. Prága, 1925–2008, 1015, 1015a.

⁴ *Knihopis...* (ld. 3. l.), 1017.

⁵ RMNý 1702, 1906.

⁶ BAYLY, *Praxis Pietatis. To gest ...* (ld. 2. l.), (iii)b–(iv)a.

⁷ [Lewis BAYLY], *Praxis Pietatis. To gest, o cvičení se w pobožnosti pravé, knížka milostná: První díl. Kterakby křesťanský člověk w pravé a spasitelné známosti, gak Boha, tak y sebe samého, plně prospjvati [!] a život svůj w bážni Boží dobře pořáda, potěšené w svědomj pokogném strávní, y naposledy geg po dokonání běhu blahoslavené zavřiti mohl' vyučující ...* [Trencsén, Václav Vokál, 1637–1641], A_{4a}.

⁸ [Lewis BAYLY], *Praxis Pietatis. To gest, o cvičení se w pobožnosti pravé knížka milostná: Kterakby křesťanský člověk w pravé a spasitelné známosti, gak Boha, tak y sebe samého, plně prospjvati, a život svůj w bážni Boží dobře pořáda, potěšené w svědomj pokogném strávní, y naposledy geg po dokonání běhu blahoslavené zavřiti mohl' vyučující ...* [V Lešně, tiskárna Českých bratří, 1630?], A₄.

A „ponejprve” (leelőször) szó nem automatikus fordításból, átvételből eredő hiba, hiszen a korábbi változatokban nem szerepel, még a valóban legelső kiadásban sem. Az elsőség kihangsúlyozása a szerkesztő tudatos döntése, minden bizonnyal azért, hogy megkülönböztesse a korábbi cseh kiadásoktól, és hangsúlyozza ennek „szlováknyelvűségét”, amely a szlovák olvasóközönség megnyerését szolgálta. A változás azonban csak névleges, valójában nincs lényeges nyelvi különbség.

Tovább olvasva az előszót, több hasonló változást is találunk. Bár hiányzik az aláírás, de összevetve a korábbi kiadásokkal egyértelmű, hogy a szerkesztő Komenský eredeti szövegét vette át, kisebb rövidítésekkel, módosításokkal, a hazai viszonyokhoz alkalmazva a szöveget. A „český” melléknevet következetesen „uherský”-re cserélte, a cseh nyelv helyett pedig szlovák nyelvet írt. Komenský az előszóban a cseh népet Isten népének nevezi, és szánakozik szomorú sorsa miatt. Itt pontosan ugyanezek a mondatok az „uherský národ” (magyarországi nemzet) szenvedésit írják le: „Ó národe uherský, národe Boží! Nad tebou jest nejprvé oheň tento, kterýž se nadevšecky již národy rozhořel, pro hříchy tvé plápolati začal! Nad tebou tedy aby nejprv plápolati přestal ...” (Ó Magyarország népe, Isten népe! Nálad lángolt fel a bűneid miatt először a tűz, amely már minden népet megegetett! Nálad aludt ki először a láng...). Ezek a sorok eredetileg egyértelműen Csehországra, az ottani 1618–1620 között bekövetkezett eseményekre vonatkoztak. A lesznói és a trencsényi kiadásokban a mondat elején még „národe český” szerepel. Máshol a magyar nép „szét-szórattatásán” szánakozik: „Dejž to Bůh, pro milosrdenství své, y nám rozptylenym uherského národu ostatkům...” (Add meg jószágodból nekünk, szétszórt magyar nemzet maradékának is...).⁹ Valójában, Komenský eredeti szövegében ez a mondat is a cseh népre vonatkozott, ahogy a korábbi kiadásokban állt, mégis a korabeli magyarországi protestáns olvasó hasonlóságot érezhetett saját helyzetével, hiszen az énekeskönyv megjelenésének éve az ún. „gyászévtized” idejére esett.

Az egész előszó összevetésénél kiderül, hogy a trencsényi kiadás meglehetősen pontosan követi a lesznóit, még a fordító monogramját is tartalmazza. Ugyanígy a nyomtatvány felépítése és a törzsszöveg is lényegében megegyezik. A lőcsei kiadás azonban kicsit más. Kiegészül öt új elmélkedéssel, de talán a hazai viszonyokhoz való alkalmazás, talán az idő múlása miatt kimaradt a kiadvány végéről, a száműzöttek panasza: *Ach Bože popatřiž s nebe, a smiluj se nad námi*, amely Luther Márton *Ach Gott vom Himmel*, című zsoltárparafrazisa, Jan Amos Komenský fordításában. Ez a Luther-ének ekkor már elterjedt Magyarországon biblikus cseh nyelven is, de nem

⁹ BAYLY, *Praxis Pietatis. To gest ...* (ld. 2. l.), 1674, (ij)b.

Komenský fordításában, hanem Tránovskýéban.¹⁰ Komenský fordítása a Magyarországon egyedül a *Praxis pietatis* 1637-es trencsényi kiadásban szerepel.¹¹

Ha a korábbi kiadásokat nem ismernénk, az 1674-es lőcseiben már semmi nem utalna sem csehországi eredetre, sem cseh exuláns fordítóra, szerkesztőre. A trencsényi kiadást még cseh olvasóközönségnek szánták, míg az 1674-est szlovákoknak.

Két évvel később, 1676-ban Zsolnán jelent meg egy katolikus perikópáskönyv, amely nemcsak az ország, hanem a felekezeti határokat is átlépte.¹² A kiadvány felépítése és szövege nagyrészt megegyezik az ugyanebben az évben, Prágában kiadott azonos című perikópáskönyvével,¹³ de az *Evanjeliumok és epistolák, amelyeket az egyetemes szent egyház az éves ünnepeken használ* című fejezetében jelentős változások találhatók. Itt a cseh szentek (Círill és Metód,¹⁴ Zsigmond,¹⁵ Norbert,¹⁶ Vitus,¹⁷ Prokop,¹⁸ Ludmilla,¹⁹ Vencel²⁰) ünnepei kimaradtak, helyettük bekerültek a

¹⁰ „Ach Božje pohled' z výsosti / a smilij se nad námi“: Luther, Martin: Ach Gott vom Himmel sieh darein (ford. Tránovský) Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Písne duchovní, staré i nové.*, Lőcse, Vavřinec Brewer, 1636. 346♣; Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Písne duchovní, staré i nové.*..., Lőcse, Vavřinec Brewer, 1639. 195; Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Písne duchovní, staré i nové* ... Lőcse, Vavřinec Brewer, 1653. 371.; Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Písne duchovní staré i nové* ..., Lőcse, Samuel Brewer, 1674. 367♣; Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Písne duchovní staré i nové* ..., Lőcse, Samuel Brewer, 1684. 423♣; Philipp KEGELIUS, *Dvanáctero duchovně nábožně přemýšlování, ... s připojenými křesťanskými písněmi.*..., Lőcse, Samuel Brewer, 1693, 2/52.; Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Písne Duchovní staré i nové* ..., Lőcse, Samuel Brewer, 1696, 379.; Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum. Písne duchovní, staré i nové*, Trencsén, Nikodém Čížek, 1659, 379. Eva AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum Bibliografia*, Martin (Turócszentmárton), Slovenská národná knižnica, 2011, 264/21.

¹¹ BAYLY, *Praxis Pietatis. To gest.*... (ld. 2. lj.), 1637, Ff1a

¹² *Evanjeliumok és epistolák, amelyeket az egyetemes szent egyház az éves ünnepeken használ* című fejezetében jelentős változások találhatók. Itt a cseh szentek (Círill és Metód,¹⁴ Zsigmond,¹⁵ Norbert,¹⁶ Vitus,¹⁷ Prokop,¹⁸ Ludmilla,¹⁹ Vencel²⁰) ünnepei kimaradtak, helyettük bekerültek a

¹³ *Knihopis*... (ld. 3. lj.), 2292.

¹⁴ *Evanjeliumok és epistolák, amelyeket az egyetemes szent egyház az éves ünnepeken használ* című fejezetében jelentős változások találhatók. Itt a cseh szentek (Círill és Metód,¹⁴ Zsigmond,¹⁵ Norbert,¹⁶ Vitus,¹⁷ Prokop,¹⁸ Ludmilla,¹⁹ Vencel²⁰) ünnepei kimaradtak, helyettük bekerültek a

¹⁵ *Evanjeliumok és epistolák, amelyeket az egyetemes szent egyház az éves ünnepeken használ* című fejezetében jelentős változások találhatók. Itt a cseh szentek (Círill és Metód,¹⁴ Zsigmond,¹⁵ Norbert,¹⁶ Vitus,¹⁷ Prokop,¹⁸ Ludmilla,¹⁹ Vencel²⁰) ünnepei kimaradtak, helyettük bekerültek a

¹⁶ *Evanjeliumok és epistolák, amelyeket az egyetemes szent egyház az éves ünnepeken használ* című fejezetében jelentős változások találhatók. Itt a cseh szentek (Círill és Metód,¹⁴ Zsigmond,¹⁵ Norbert,¹⁶ Vitus,¹⁷ Prokop,¹⁸ Ludmilla,¹⁹ Vencel²⁰) ünnepei kimaradtak, helyettük bekerültek a

¹⁷ *Evanjeliumok és epistolák, amelyeket az egyetemes szent egyház az éves ünnepeken használ* című fejezetében jelentős változások találhatók. Itt a cseh szentek (Círill és Metód,¹⁴ Zsigmond,¹⁵ Norbert,¹⁶ Vitus,¹⁷ Prokop,¹⁸ Ludmilla,¹⁹ Vencel²⁰) ünnepei kimaradtak, helyettük bekerültek a

¹⁸ *Evanjeliumok és epistolák, amelyeket az egyetemes szent egyház az éves ünnepeken használ* című fejezetében jelentős változások találhatók. Itt a cseh szentek (Círill és Metód,¹⁴ Zsigmond,¹⁵ Norbert,¹⁶ Vitus,¹⁷ Prokop,¹⁸ Ludmilla,¹⁹ Vencel²⁰) ünnepei kimaradtak, helyettük bekerültek a

¹⁹ *Evanjeliumok és epistolák, amelyeket az egyetemes szent egyház az éves ünnepeken használ* című fejezetében jelentős változások találhatók. Itt a cseh szentek (Círill és Metód,¹⁴ Zsigmond,¹⁵ Norbert,¹⁶ Vitus,¹⁷ Prokop,¹⁸ Ludmilla,¹⁹ Vencel²⁰) ünnepei kimaradtak, helyettük bekerültek a

²⁰ *Evanjeliumok és epistolák, amelyeket az egyetemes szent egyház az éves ünnepeken használ* című fejezetében jelentős változások találhatók. Itt a cseh szentek (Círill és Metód,¹⁴ Zsigmond,¹⁵ Norbert,¹⁶ Vitus,¹⁷ Prokop,¹⁸ Ludmilla,¹⁹ Vencel²⁰) ünnepei kimaradtak, helyettük bekerültek a

magyar szentek (László,²¹ István, Imre, Árpádházi Szent Erzsébet), a jezsuita szentek (Borgia Szent Ferenc, Szent Ignác²², Xavéri Szent Ferenc), továbbá a fontosabb rendalapítók (Assisi Szent Ferenc, Szent Benedek²³) és még néhány szent kimarad, illetve bekerül, attól függően, hogy a cseh vagy magyarországi hagyományban mennyire élt a kultuszuk. Szent Adalbert mindkét változatban szerepel, de eltérő olvasmánnyal, a prágai változatban Csehország, itt Magyarország védőszentjeként.²⁴

Korábban 1645-ben Trencsénben is megjelent egy perikópáskönyv. Ez azonban részletesebb, a bibliai szövegrészek mellé magyarázatot is kapcsol. A fejezeteket díszítő fametszetes evangéliumi képsorozat²⁵ megegyezik a lőcsei kiadásával. Az evangéliumi szövegek is nagyrészt azonosak, mivel még nem volt cseh katolikus bibliafordítás, a králicai Biblia szövegére támaszkodnak. A szövegek liturgikus rendje is nagyrészt megegyezik, de a lőcsei a trencsényi kiadáshoz képest kiegészül a hamvazószerdai olvasmánnyal és evangéliummal. A legfontosabb eltérés, hogy a trencsényi kiadásban a prágai kiadáshoz hasonlóan a cseh szentek szerepelnek. A trencsényi utraquista–evangélikus kiadás, míg ez katolikus, amit a római misekönyvre való hivatkozás és a jezsuita szentek jelenléte egyértelműen bizonyít. Zsolnán 1673-tól állandó jezsuita misszióállomás működött,²⁶ minden bizonnyal a környéken végzett térítőmunkához volt szükségük katolikus evangéliumos könyvre, amelynek nyomtatásával a helyi nyomdát bízták meg.

Egy másik esetben, a *Perlička dítek Božjich [Isten gyermekeinek gyöngyöskéje]* 1683-as lőcsei kiadásánál arra kényszerültünk, hogy a szerző nevét is megváltoztassuk a művet érintő kompilációk és az átszerkesztések miatt.²⁷ A könyv címe csaknem megegyezik Sixt Palma Močidlanský, cseh lelkész imádságoskönyvével, amely először 1611-ben

²¹ *Evangelia...* (ld. 14. lj.), Prága, 1676, Bb_{8a}.

²² *Evangelia...* (ld. 14. lj.), Prága, 1676, Dd_{4a}.

²³ *Evangelia...* (ld. 12. lj.), Zsolna, 1676, Aa_{4b}.

²⁴ „Na den S. Vojtěcha aneb Adalberta biskupa, mučedlníka a patrona uherského.” *Evangelia...* (ld. 12. lj.), Zsolna, 1676, Aa_{6b}; „Na den S. Vojtěcha biskupa a mučedlníka a patrona českého.” *Evangelia...* (ld. 14. lj.), Prága, 1676, Bb_{4a}; „Na den svateho Jiří a svateho Vojtěcha...” *Epistolý a evangelia...* (ld. 15. lj.), Trencsén, 1645, 566–572.

²⁵ V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszéi. XVII. század. 1. kötet Nyugat- és Észak-Magyarországi nyomdák*, Budapest, Balassi, 2010. 477–486. (I/34–117).

²⁶ GYENIS András, *Régi magyar jezsuita rendházak*, Vác, 1941, 57.

²⁷ [Daniel SINAPIUS–HORČIČKA], *Perlička dítek Božjich aneb pokladnice duchovnj rozličné drabé perlý kljnoty w sobě obsahující. z pěť částek S. Katechyzmuse složena stránkami obnovéná a ke vzdělanj w víře a pobožnosti na světlo vydaná od Daniele Synapiuse slona Božjho w cýrkvy slovenské lewočské kazatele. W Lewoči, nakladem Samuele Brewera, 1683.*

majd 1612-ben jelent meg Dobrovicében,²⁸ ezt követően 1619-ben Prágában,²⁹ Magyarországon először 1663-ban Trencsénben,³⁰ majd 1667-ben Zsolnán.³¹ Ezért az 1683-as lőcsei kiadásnál is a szlovák nemzeti bibliográfia³² Močidlanskýt tekintette szerzőnek, Szabó Károly Daniel Sinapius neve alatt vette fel,³³ a cseh nemzeti bibliográfia pedig szerző nélkül.³⁴

Összehasonlítva kitűnik, hogy Močidlanský hasonló című imádságoskönyvétől ezen kiadás tartalmilag eltér, csupán a második részben, az apostoli hitvallás elemzésénél veszi át verseit és prózai imádságait, kissé kibővíti. Ezekben a szövegekben átvétel esetén jelezte, hogy *z starého vydání* (korábbi kiadásból), vagy megjelölte a szerzőt. Ahol nem található bejegyzés, az feltehetően Sinapius saját szerzeménye. Ezt erősíti, hogy új versszövegei még nem szerepeltek más magyarországi nyomtatványban, pedig erősen szlovakizáló nyelvezetük magyarországi szerzőre utal. A kisebb tartalmi átfedések ellenére ezen kiadás már inkább tekinthető Sinapius saját művének, mint Močidlanský könyve újabb kiadásának.

Megfigyelhető, hogy a trencsényi kiadások erősebben támaszkodnak a cseh változatokra, és elsősorban a cseh olvasóközönséget célozzák. A város határmenti helyzetéből adódóan a nyomda joggal számíthatott cseh piacra is, főleg mivel ekkor már Morvaországban nem jelenhettek meg protestáns kiadványok. Ezen kívül a magyarországi cseh exuláns közösség soraiból kerülhettek ki legnagyobb megrendelőik. Ellenben Lőcse és Zsolna környéke már földrajzilag is távolabb esik Csehországtól, az ottani nyomda elsősorban a helyi lakosságnak szánhatta termékeit, ráadásul időben távolodva a Magyarországra költöző csehek is egyre inkább beolvadtak a helyi lakosságba, általuk a cseh lelkiségi irodalom, elszakadva eredeti gyökereitől lassan a hazai, magyarországi kultúra részévé vált.

²⁸ *Knihopis...* (ld. 3. l.), 6772–6773.

²⁹ *Knihopis...* (ld. 3. l.), 6774.

³⁰ RMNy 3135.

³¹ RMNy 3401.

³² Ján ČAPLOVIČ, *Bibliografija tlačij izdanih na Slovensku do roku 1700. Del 1–2*. Turócszentmárton, 1972–1984, 1419.

³³ RMK II 1528.

³⁴ *Knihopis...* (ld. 3. l.), 6777. (Nyomtatott változat). A *Knihopis* modern, digitális változatában (www.knihopis.cz) már újra Sixt Palma Močidlanský neve alatt jelenik meg. Vö. *Knihopis - soupis českojazyčných tisků do r. 1800*, amely elérhető az <https://aleph.nkp.cz> adatbázisportálon keresztül. (Utolsó ellenőrzés: 2019. 03. 18.)

MACZÁK IBOLYA *Stankovátsi Leopold és Pázmány-kompilációi**

A’ mi a’ dolognak mivoltát illeti, semmi újsággal nem szolgállok, melyet már ez előtt sok buzgó lelki tanítók ki nem prédikáltak volna: sőt magam is azoknak könyvökből szedtem össze munkámat; csak a’ beszédek egybeállítása az én dologom; melyben azt sem szégyenlem megvallani, hogy a’ hol feltett célohoz illet, szóról szóra is sokat kiírtam, főképpen amaz örök emlékezere méltó Pázmány Péter Kárdinálisnak, jeles prédikációiból, mert nem akartam megváltoztatni vagy az ő szép magyarságát, vagy bölcs argumentomit. Nem is félek, hogy ezért lopással vádoltassam: mert nem lopjuk azt, a’ mit örökségül vettünk a’ mi régi atyáinktól. Azért sem akartam járatlan utat vesztvén, másokat is tévelygésbe vinnék; hanem mindenütt a’ szent atyáknak, közönséges conciliomoknak, és írásmagyarázó katolikus doctoroknak csapásán jární igyekeztem.¹

– fogalmazta meg Stankovátsi Leopold mariánus hitszónok egyik prédikációgyűjteményének előszavában. Szent Ferenc szerzetének „szorosabb rendén lévő Boldogasszony provinciájának szerzetes fia” életművében tehát kiemelt szerepet kapott a szövegátvétel, a kölcsönzés² – saját bevallása szerint is.

Stankovátsi hitszónoki tevékenysége nyomán közel 250 prédikáció áll rendelkezésünkre (247 szentbeszédét rögzítettük adatbázisunkban).³ A gyűjtemények az egyházi év minden vasárnapjára tartalmazznak szentbeszédeket, három évre vonatkozóan. E számok mellett feltűnően kevés az ünnepi hitszónoklatok aránya, több szempontból is. Részint azért, mert a vasárnapi prédikációkból háromévnnyi anyag jelent meg Stankovátsitól (egy-egy adott vasárnapra tehát három-három Stankovátsi

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa, a tanulmány megírása idején Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

¹ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*, Győr, Streibig, 1789, *6^v.

² A kifejezés eredetéről bővebben: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 194–196; BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, Budapest, Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 23), 131–138; HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 251.

³ <http://predicatio.btk.ppke.hu/> [Utolsó letöltés: 2019. március 30.]

beszéd áll rendelkezésre), részint pedig azért, mert az ünnepekhez kapcsolódó szövegek száma eleve nem túl nagy a kötetben. Igaz ugyan, hogy ezeket kiegészítik azok a Stankovátsi-féle tematikus beszédek, amelyeket feltehetőleg nagybőjti – vélhetően lelkigyakorlatos – eseményeken mondhatott el Stankovátsi.⁴ Ez az „aránytalanság” összefüggésben állhat azzal is, hogy a szövegek nagyobb része a hitszónok 1789-es halála után jelent meg,⁵ tehát nem ő rendezhette sajtó alá e prédikációkat.

Figyelemre méltó Stankovátsi Leopold szövegalkotási módja is: mint az az idézett szövegrészből is kiderül, szívesen élt a kölcsönzés eszközeivel. Írásomban elsősorban ennek sajátosságait vizsgálom – elsősorban ünnepi prédikációgyűjteményének tükrében. Ez a kiadvány tizenhét szentbeszédet tartalmaz, a Boldogságos Szűz Mária szeplőtelen fogantatása ünnepétől (december 8.) kezdve Mindenszentekig. Ebből adódóan tehát az egyházi év egészét átfogja, noha számos ünnep – illetőleg az ezekhez kapcsolódó szöveganyag – kimarad belőle.

„Kettesség”: Pázmány – Stankovátsi

A kötet tizenhét beszédből eddig ötben sikerült nagyobb mennyiségű Pázmány-szöveget azonosítanom, melyek a Kiskarácsony napjára, a Vízkeresztre, a Nagypéntekre és az Áldozócsütörtökre írt beszédekben találhatóak. Ezeket a jezsuita hitszónok azonos alkalomra írt prédikációiból vette át Stankovátsi. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy egyelőre nem azonosítható szövegrész a mariánus hitszónok úrnapi beszédében, noha – az elsősorban teológiai tárgyú, „hitvita-alapot” sem nélkülöző szövegek okán – a korszakban számos szerző kölcsönzött, kompilált Pázmány-mondatokat szövegébe.

Stankovátsi Leopold szövegátvételeinek a korábbi vizsgálatok tanulsága szerint fontos jellemzője a nagy terjedelmű, a forrásprédikáció egészét adaptáló szövegátvétellel, amelyeknek átszerkesztése során a hitszónok változatos eszközökkel élt. Az ünnepi prédikációkat tartalmazó kötet kölcsönzött szövegei is erről győznek meg. Jó példát adnak erre a hitszónokok Vízkereszt napjára írt prédikációinak alábbi szövegrészei:

⁴ STANKOVÁTSI Leopold, *Áruló Júdás*, Komárom, Weinmüller, 1789; Uő, *Makula nélkül való tükör*, Komárom, Weinmüller, 1799; Uő, *Hangzó trombita*, Komárom, Weinmüller, 1800.

⁵ Halálzási adatai a különböző segédletekben eltérőek. A hitelesnek tartott forrás szerint 1789. augusztus 12-én halt meg. FARKAS Szeráfin, *Scriptores ord. min. S. P. Francisci provinciae Hungariae reformatae nunc S. Mariae*, Pozsony, Angermayer, 1879, 97. Köszönöm Fáy Zoltán szíves segítségét.

Pázmány Péter	Stankovátsi Leopold
<p>„Abrahám, nem magáéból, nem nagy és békességes Uraságból bontakozék-ki: Ezek, nagy és tsendes birodalmokat el-hagyák, és nyilván-való veszedelemre adák életeket, mikor a' kegyetlen Heródes Országában más Királyt keresének, mert párt-ütésre látczik nézni, a' ki gyökeres Királynak éltében, más Királyt keres Országában.</p> <p>Nem csak ez a' Három Szent Király látta az Új Csillagot: de csak ezek indúltak a' Csillag-után, hogy fel-keressék, és tisztellyék az Új Királyt. Mert, vagy nem értették egyebek a' Csillag jegyzését; vagy, ha értették, nehéznek alították, hogy házok népével-egyetemben, el-hagyván házokat, meszsze útra, és veszedelmes fáratságra adgyák magokat.”⁶</p>	<p>„Abrahám nem maga birodalmából, hanem Ur-nevü Kaldéusok Várasából, nem nagy, és békességes Uraságból bontakozék-ki: ezek nagy, és tsendes birodalmokat el-hagyák, és nyilván-való veszedelemre adák életeket, idegen Országra menvén, és a' kegyetlen Heródes Országában, más Királyt keresvén; mert párt-ütésre látszik nézni, a' ki a' gyökeres Királynak életében más Királyt keres az ő Országában. Igazán vak-engedelmesség vala ez, melly semmi kételkedésnek helyt nem ád, semmi akadályokkal nem gondol, hanem gyorsan azt követi, a' mire az hit vezetí őtet.</p> <p>Nem tsak az három Sz. Királyok látták az új-tsillagot, hanem többek-is a' Napkeleti tartományokban, a' szerént, a' mint nékik meg-vólt profétálva: de tsak ezek indúltak a' tsillag-után, hogy fel-keressék, és imádják az Új-Királyt; mert egyebek ha értették-is, mit jegyez ez az új-tsillag, de a' belől indító Isten szavának, és sugárlásának engedelmeskedni nem akartak.”⁷</p>

Jól látható, hogy Stankovátsi kiegészítései részben adatokra vonatkoznak („Ur-nevü Kaldéusok Várasából”), részben átfogalmazások („a' belől indító Isten szavának, és sugárlásának engedelmeskedni nem akartak”) és tartalmaznak hosszabb betoldásokat („Igazán vak-engedelmesség vala ez, melly semmi kételkedésnek helyt nem ád, semi akadályokkal nem gondol, hanem gyorsan azt követi, a' mire az hit vezetí őtet”). Ebből adódóan kiemelkedőnek tarthatjuk azokat a kutatói eredményeket, melyek ezekre a jelenségekre definícióalkotással felhívták a figyelmet, ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy ezek az eredmények alapvetően két szövegproduktum összehasonlítását célozzák (azaz nem veszik figyelembe, hogy

⁶ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról predikációk*, Pozsony, [Jezsuita nyomda], 1636, 184.

⁷ STANKOVÁTSI Leopold, *Ünnep-napokra-való predikációk*, Győr, Miller, 1788, 98–99.

adott esetben egy-egy összehasonlítás ugyan igaz, de a szöveg más forrásból táplálkozó szó szerinti átvétel), másrészt sok tekintetben nem definiáltak. Jó példát adnak erre a következő szövegrészek (melyek kiskarácsonyi, lelki körülmetelésről szóló be-szédekből származnak):

Pázmány Péter	Stankovátsi Leopold
<p>„Hogy meg-értsük Mi légyen a’ Régi ember, és Micsodások az ő cselekedeti: azt kel eszünkbe jutatnunk; hogy Isten az embert, ingyenes Igazságban teremtette: és, valamig esete-előt ártatlanságban maradt, minden kívánságinak vágyodási, minden érzékenységinek indulati, fáratság-, és ellenkezés-nélkül, könnyen, és örvendetesen engedtek a’ Léleeknek, úgy, hogy, ennek rendelése-ellen semmiben nem rúgóldoztak, semmi kísértetek nem indítottak; gyűlölségre, torkosságra, fajtalanságra, csak meg sem pesdültek: hanem, az Isteni szolgálatban akadék-, és tartóztatás-nélkül serénykedhetett ember.”⁸</p>	<p>„Hogy értsük a’ lelki körül-metelésnek mí-vóltát, értenünk-kell előbb: mi légyen az ó-ember, és mitsodák az ő tselekedeti, melyekből a’ lelki körül-metelés-által ki-kell vetköznünk: Azért eszünkbe kell-jutatnunk, hogy Isten az első embert ártatlanságban, és eredendő igazságban teremtette-va, és valamig ebben meg-maradott, minden kívánságinak vágyodási, minden érzékenységinek indulati fáratság, és ellenkezés-nélkül könnyen, és örvendetesen engedtek a’ léleeknek: úgy hogy ennek rendelése-ellen semmiben nem rúgóldoztak, semmi kísértetet nem indítottak, hanem az Isten’ szolgálattában akadék, és tartóztatás nélkül serénykedhetett az ember.”⁹</p>

Ha a szövegátvétel hagyományos kategóriáiban gondolkodunk, Stankovátsi szövegét bővebbnek ítéltethjük, de csak látszólag. Ugyanis jelentős mennyiségű Pázmány-szöveget tömörített az idézet első felében szereplő összefüggésrendszerbe („Hogy ertsük a’ lelki körül-metelésnek mí-vóltát, értenünk-kell előbb: mi légyen az ó-ember, és mitsodák az ő tselekedeti, melyekből a’ lelki körül-metelés-által ki-kell vetköznünk”). A jezsuita hitszónok ugyanis saját beszédében hosszan írt arról, milyen lelki hasznokat adott az ószövetségi testi körülmetelés, megmagyarázta a lelki körülmetelés mibenlétét és ezzel összefüggésben az ótestamentumi „rég ember” és az újszövetségi „új ember” fogalmát. Tehát a forrásszöveg egészéhez viszonyítva nyilvánvalóan tömörítés az, ami a szövegrészek kiragadásával bővítésnek látszik. Természetesen a probléma nem átláthatatlan – de pusztán definíciókkal nem lehet leírni. Bizonyos esetekben tehát célszerűbb a kompiláció folyamatának bemutatására részletes eseteleírást alkalmazni a definíciók mellet (helyett?).

⁸ PÁZMÁNY, *i. m.*, 157.

⁹ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 1788, 70–71.

Stankovátsi szövegátvételeinek fontos jellemzője a forrásszöveg szerkezetének megváltoztatása. Vagyis olyan esetekben is megváltoztatta a Pázmány-szövegekben előforduló szerkezetet és alosztásokat, amikor a szöveg egészét az eredeti sorrendnek megfelelően átvette. Ezekben az esetekben többnyire egyértelműen megállapítható volt, hogy ezek kivétel nélkül egyszerűsítést, vagyis az alosztások számának csökkentését, illetve a hierarchia egyszerűsítését jelentették.

A szerkezeti kérdést illetően a Pázmány- illetve Stankovátsi-féle Boldogasszony fogantatása napi prédikáció esetében külön is érdemes felhívni a figyelmet a pázmányi propozíció sajátosságaira. Először is azért, mert a jezsuita hitszónok egyéb munkáihoz képest jóval terjedelmesebb és a prédikációszerzés (legalábbis pázmányi) gyakorlatától jelentős mértékben eltérő módon Pázmány saját személyére vonatkozó adatokat is rögzített benne.¹⁰

Pázmány Péter	Stankovátsi Leopold
„Azért Szemem-előt viselvén, hogy abban az Országban lakom, melynek Oltalmazó Aszonyává rendelte Szent István király Bóldog Aszonyt; és halála oráján, Testamentomban hadta Nemzetünknek Aszonyunk tiszteletit, kire-nézve, a' mái napig, költő pénzünkön, a' Bóldog Aszony képe-körül, ama szokot bötűkkel, Patrona Hungariae, Magyar-ország Aszonyának vallyuk a' Szent Szűzet; Meg-emlekezvén arrúl-is, hogy Váradon lettem e' világra, mely Várust Aszonyunk hagyásából éppitet és Bóldog Aszony templomával ékesitet Szent László Király.	

¹⁰ A propozíciót az 1636-ban nyomtatott Pázmány-kötet margói jelzik – terjedelme tehát pontosan meghatározható. Pázmány személyes közlésének jelentőségére a történészek is felfigyeltek, Tusor Péter a jezsuita életrajzával kapcsolatos kutatásai során használta is e beszédből nyerhető adatokat. TUSOR Péter, *Az 1616. évi Pázmány-processzus tanúvallomásainak irodalomtörténeti vonatkozásai = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, szerk. MACZAK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 14), 109–110. Irodalomtörténeti szempontból – terjedelmén kívül – azért is érdekes ez a propozíció, mivel tudható, hogy sem István, sem László királyról, sem a Nagyboldogasszony ünnepére nem maradt fenn prédikációja a saját neve alatt – noha mondott ilyen beszédeket és megjelentetésüket is tervezte. Kapcsolata mégis van a László-beszédekkel: Illyés András Szent László napjára írt beszéde Pázmány Szent György napjára írt szövegén alapul.

Arra-is fordítván szemeimet, hogy gyermek-ségemtől-fogva számtalan jót vettem Istenemtől, a Szeplőtelen Szűz könyörgése-által: Noha méltatlanságom ijeszt; de, hál'-adóságom esztenez: noha bűneim rútsági tartóztatnak, sőt a' szállástul vissza-vonsznak; de az Aszonyunk irgalmassága és kegyessége elő-taszít. Annak-okáért a' máj napon két dolgról szóllok: Először, meg-mutatom, minémü felséges méltóságra emeltett Aszonyunk, mikor Isten Anyja lett. Másodsor, erős bizonyításokkal állatom; hogy eredendő bűnnek mocskátul üres volt a Bóldog Aszony fogantatása. Ha tehetségemben meg-fogyatkozom, elég, hogy kedvem készségét ismértetem ; bár én legyek legkiseb és utólsób az Aszonyunk dicsírói-közöt, csak dicsíróje legyek és hála-adóságomat mutatván, mind magamban, mind egyebekben gerjeszszem Aszonyunk böcsüllését.”¹¹

„Nem férhetett a' B. szűz Máriához az eredendő-bűnnek motska: mert nem-illett az ő Isten-Anyai Méltóságához, melyre öröktül-fogva el-választatott ez léssen első. Nem férhetett a' B. szűz Máriához az eredendő-bűnnek motska: mert nem-illett az ő Sz. Fia' tiszteletéhez, betsületéhez, ki őtet öröktül-fogva Anyjának választotta ez második rész.”¹²

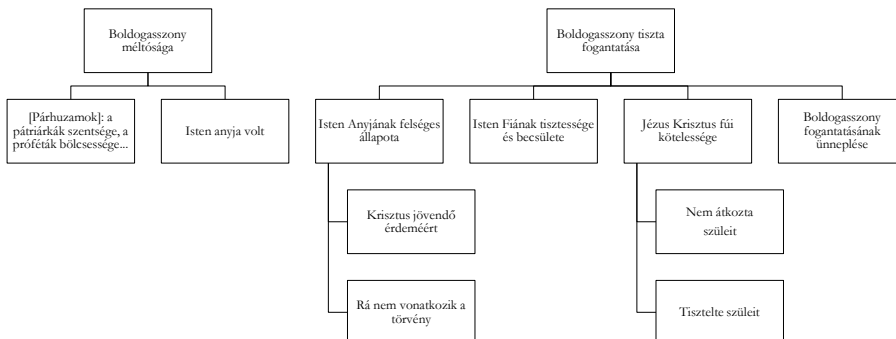
A Pázmány-prédikáció szerkezetét illetően tehát két fő részből áll: a Boldogasszony méltóságának bemutatásából, illetve a Boldogasszony tiszta fogantatásának igazolásából. Az első esetben Pázmány Szent Máté jegyzései nyomán Szűz Mária „minden dicsőséges felségéről és tökéletességéről” írt. Előbbit – tehát a Boldogasszony méltóságát – két alapvető érveléssel támasztotta alá a jezsuita hitszónok. Az első szerint: „[...]Szent Máté a' Bóldog Aszony Méltóságát akarván ábrázni, elő-állattya a' Patriarkák Szentségét, a' Proféták Bölcsességét, a' Királyok Nemességét és méltóságát, a' Had-viselő Kapitánok erősségét és a' Christus Nemzetségének származásában említett sok egyéb Isten-féle Jámborokat [...]”.¹³ A másik – ugyancsak Mátétól származó érvelés Szűz Mária méltóságára az, hogy a Szentírásban Isten anyjaként szerepel. (Pázmány saját számítása szerint tizenkétszer.) A Tiszta fogantatásról szóló részben négy alapvető érvelést sorakoztat fel Pázmány állításait illetően: Isten anyjának állapotát, Isten fiának tisztességét, Krisztus anyja iránti fiúi kötelességeit, valamint a fogantatás ünneplését.

¹¹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 1227.

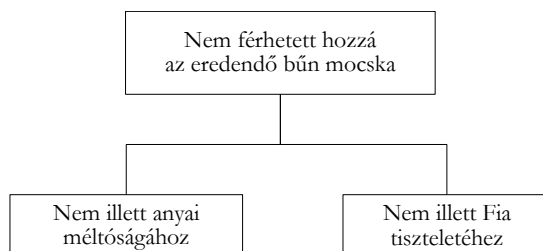
¹² STANKOVÁTSI, *i. m.*, 1788, 6.

¹³ PÁZMÁNY, *i. m.*, 1228.

Pázmány Péter

Stankovátsi Leopold

Ebben az esetben csupán a Pázmány-szöveg főbb – vagyis különféle betűtípusokkal elkülönített – vázlatpontjait ábrázoltam, a beszéd számtalan további alosztást tartalmaz. Stankovátsi saját beszédét kialakítva a Pázmány-prédikáció szövegét jelentősen egyszerűsítette – úgy, hogy a szerkezetet jelentős mértékben egyszerűsítette, megbontva a pázmányi alosztások hierarchiáját.

Összességében elmondható – és a fenti, kiragadott példák is ezt támasztják alá –, hogy Stankovátsi Leopold következetesen alkalmazta kölcsönzésen alapuló szövegalkotási eljárását. Prédikációinak kialakítása során nagy terjedelmű Pázmány-szöveget vett át szó szerint (szükség esetén ezeket – főleg adatokkal - kiegészítette). A szövegalkotására jellemző a szerkezeti egyszerűsítés is, amelyben vélhetően nagy szerepe lehetett a Pázmány-kötetek tipográfiájának, illetve a jezsuita hitszónok beszédeinek logikus, alosztásokban gazdag felépítésének is.

„Hármasság”: Pázmány – Illyés – Stankovátsi

Stankovátsi Leopold szövegátvételeinek sajátosságait Illyés András kölcsönzéseinek fényében is megvizsgálhatjuk. Ismeretes olyan Pázmány-beszéd ugyanis, melynek szövegét mindketten szó szerint kölcsönözték. Az összehasonlításra tanulságos példát szolgáltatnak az áldozócsütörtöki prédikációk is alábbi részletei is:

Pázmány Péter	Illyés András
<p>„Ennek-felette; Tudgyátok-e mi hasznunk a' Christus fel-menetelében? Szent Pál írja; hogy a' végre ment Christus Menyországba: Ut appareret vultui DEI pro nobis; hogy Isten színe-előt, magát meg-mutassa érettünk: az-az, a' mint Sz. János magyarázza, hogy Szószöllonk légyen az Atya előtt. De nem úgy, hogy csak szóval törekedgyék mellettünk; hanem Apparens, Teste szakadását mutogassa érettünk. Marcus Marcellust, mikor Sentenciázni akarják vala, ruháját el-szaggatá, és mellyénvaló sebeit kezdé mutogatni, mellyekkel szolgált Romá-nak. Mi lén belőlle? A' mit ékesen-szóllással végbe nem vihettek az Orátorok, ezzel a' mutatással végbe-vivé; és meg-szabadították. Azt akarja Szent Pál mondani; hogy Christus, maga mutatásával nyer kegyelmet nekünk: és azért ment az Égbe, hogy Szent Attyának szeme-eleibe terjeszsze azokat a' Seb-helyeket, mellyeket érettünk visel.”¹⁴</p>	<p>„Ennekfelette: Tudgyátok-e mi hasznunk van a' Kristus felmenetelében? Szent Pál írja, hogy a' végre ment Kristus Mennországba: Ut appareat vultui DEI pro nobis. Hogy Isten színe előtt, magát megmutassa miérttünk, azaz, a' mint Szent János magyarázza, hogy szoszöllonk, légyen az Atya Isten előtt. Advocatum habemus apud Patrem Jesum Christum justum. De nem hogy csak szóval törekedgyék érettünk, hanem apparens, Teste szakadását mutassa üdvösségünkért. Markus Marcellust mikor sententziázni akarják vala, ruháját elszaggatá, és mellyén valo sebeit kezdé mutogatni, mellyekkel szolgált Romának. Mi lön belőle? A' mit ékesen szóllással végbe nem vihettek az Orátorok, ezzel a' mutatással végbe vivé, és megszabadították. Azt akarja Szent Pál mondani, hogy Kristus mutatásával nyer kegyelmet nekünk: és azért ment Mennyekebe, hogy Szent Attyának szeme eleibe terjeszsze a' sebhelyeket, mellyeket érettünk visel.”¹⁵</p>

Ugyanezek a részek Stankovátsi beszédében:

¹⁴ PÁZMÁNY, *i. m.*, 672.

¹⁵ ILLYÉS András, *Meg rövidített Ige*, I, Nagyszombat, 1691, 319.

Pázmány Péter	Stankovátsi Leopold
<p>„Ennek-felette; Tudgyátok-e mi hasznunk a' Christus fel-menetelében? Szent Pál írja; hogy a' végre ment Christus Meny-országba: Ut appareret vultui DEI pro nobis; hogy Isten színe-előt, magát megmutassa érettünk: az-az, a' mint Sz. János magyarázza, hogy Szó-szóllonk légyen az Atya előtt. De nem úgy, hogy csak szóval törekedgyék mellettünk; hanem Apparens, Teste szakadását mutogassa érettünk. Marcus Marcellust, mikor Sentenciázni akarják vala, ruháját el-szaggatá, és mellyén-való sebeit kezdé mutogatni, mellyekkel szolgált Romá-nak. Mi lén belőle? A' mit ékesen-szóllással végbe nem vihettek az Orátorok, ezzel a' mutatással végbe-vívé; és meg-szabadították. Azt akarja Szent Pál mondani; hogy Christus, maga mutatásával nyér kegyelmet nekünk: és azért ment az Égbe, hogy Szent Attyának szeme-eleibe terjeszse azokat a' Seb-helyeket, mellyeket érettünk visel.”¹⁶</p>	<p>„Ez a' mi remenségünk annál bizonyosabb, hogy hogy Kristus a' mi szo szóllónk Menyben, Sz. Attya előtt, úgy mond sz. János. Mert a' végre ment-fel oda, úgy mond sz. Pál, ut appareat nunc vultui Dei pro nobis, hogy Isten' színe előtt jelen légyen most mi érettünk, nem tsak szóval pártunkat fogván, hanem maga sebeinek mutogatásával minékünk kegyelmet és üdvösséget nyervén. Mikor Marcus Marcellust sentenziázni akarja vala a' Romai tanáts, ruháit el-szaggatá, és mélyen-való sebeit kezdé mutogatni, mellyeket szenvedett Roma' védelmezésében. Mi lön belőle? a' mit ékesen szóllással véghez nem vihettek az Orátorok, ezzel a' mutatással végbe-vitte, és meg-szabadított. Sokkal hathatósabk a' Kristus sebeinek mútogatási Sz. Attya előtt a' mi üdvösségünkért.”¹⁷</p>

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a szó szerinti másolás ellenére Illyés András jelentős szerkezeti változtatásokat eszközölt a Pázmány-beszéden, amint azt a következő példa is igazolja:

Pázmány Péter	Illyés András
<p>„A' mí Üdvözítónk, Életében, mint Ember, nyomoruságinkat meg-kóstolta; Halálában, mint Tulok, érettünk áldoztatot; Fel-támadásában, mint Oroszlány, győzedelmessé változot: De Menybe-menetelében, mint Sas-keselyű, Egek-</p>	<p>„A' mi Üdvözítónk, Éltében, mint ember, nyomoruságinkot megkostolta: Halálában, mint Tulok, érettünk áldoztatott: Fel-támadásában, mint Oroszlány, győzedelmessé változott. De Menybe menetelében, mint Saskeselyő,</p>

¹⁶ PÁZMÁNY, *i. m.*, 672.

¹⁷ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 1788, 236–237.

felibe emeltetett. Születése-által, baj-vivo helyre jött; Élete folyásában, fáradhatatlanul hadakozot; Fel-támadásában, győzedelmet vet ellenségín: Menybe-menetelében, Exspolians Principatus, et Potestates, traduxit considenter, palam Triumphans; meg-fosztván a' hatalmas Fejedelmeket, fogva vitte őket nyilván, győzedelmének pompájával.

Mikor a' Romai Császárok, valamely hatalmas Országot meg-győztek Triumphussal, Országos győzelem Pompájával, mentek Romába. Magok, drága ruhákba öltöztek, Rabjai, rendel előttök mentek: Nyert prédákat, mellettek vitték: Végezetre, a' Várasnak szob és magassabb részében, a' Capitolium-ban, vig kiáltások-között, Királyi-székbe ültenek. Ebben a' mi Urunknak Mennyei Triumphusában, Először; Az ártatlan Jósef, fényes ruhájába öltöztették; Annak-előtte, a' Jésus Vestibus sordidis, mocskos köntösben volt, mikor a' Bűnös testnek hasonlatosságában Poklosnak látcot: De Menybe-menetelekor, oly csudálatos öltözetben volt, hogy az Angyalok-is álmétkodva kérdezték: Quis est iste formosus in stola sua? Kicsoda ez, a' kinek ily szép öltözeti vannak?¹⁸

Egek felibe emeltetett. Születése által, bajvivo helyre jött: Elete folyásában, fáradhatatlanul hadakozott: Feltámadásában, győzedelmet vőtt ellenségín. Menybe menetelében, Exspolians Principatus: et Potestates, traduxit considenter, palam triumphans illos in semetipso. Megfosztván a' Fejedelemségeket, és hatalmasságokat, bátorságosan általvitte, nyilván győzedelmesen dicsekedvén azokon önnönmaga által.¹⁹

„Mikor a' Romai Császárok valamely hatalmas Országot meggyőztek, Országos győzelem pompájával mentek Romába. Magok drága ruhákba öltöztek: Rabjai, rendel előttök mentek: Nyert prédákat mellettek vitték. Végezetre a' Várasnak szob, és magassabb részében, a' Capitoliomban vig kiáltások között; Királyi székbe ültenek. A' mi Urunknak Mennyei győzedelmében pedig, Először az ártatlan Josef fényes ruhájába öltöztették. Annakelőtte, a' Jésus, Erat indutus vestibus sordidis. Mocskos köntösben volt, mikor a' bűnös testnek hasonlatosságában poklosnak látcot. De Menybe menetelekor, oly csudálatos öltözetben volt, hogy az Angyalok is álmétkodva, kérdezték: Quis est iste formosus in stola sua? Kicsoda ez, a' kinek oly szép öltözeti vannak?²⁰

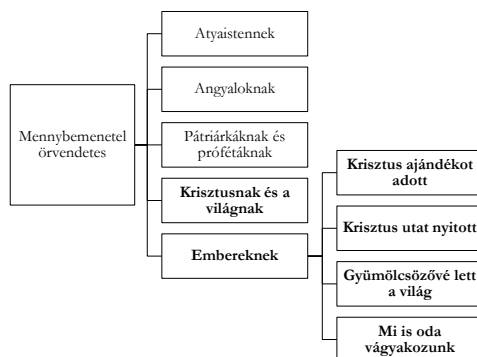
A két szövegrész szinte teljes egészében megegyezik – azonban a kölcsönzött részek két különböző Illyés-beszédben szerepelnek. Annál is inkább, mivel mennybemene-
telnek Illyés három prédikációt is szentelt. Ezek közül kettő jelentős részben Pázmány-, a harmadik Pietro Rota-kölcsönzés. Stankovátsi szövegével tehát érdemben az első két Illyés-beszéd szerkezete vethető össze:

¹⁸ PÁZMÁNY, *i. m.*, 668.

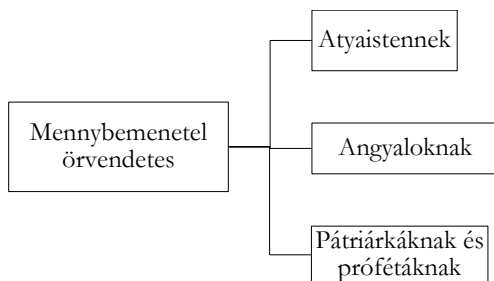
¹⁹ ILLYÉS, *i. m.*, 311.

²⁰ *Uo.*, 313.

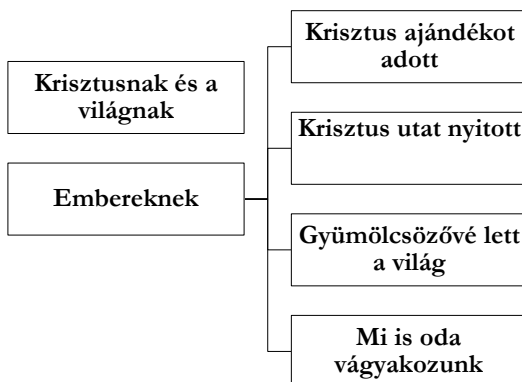
Pázmány Péter

Illyés András I.

Illyés András II.

Ílyes tehát lényegében két részre osztotta Pázmány beszédét, újonnan kialakított prédikációiban szerkezeti egyszerűsítést generálva, hiszen egy „háromszintes” beszéd-ből hozott létre „kétszinteseket”.

Stankovátsi Leopold hasonló alkalomra írt beszédét jelentős mértékű szövegvariálás jellemzi, amint ezt az alábbi példa is igazolja:

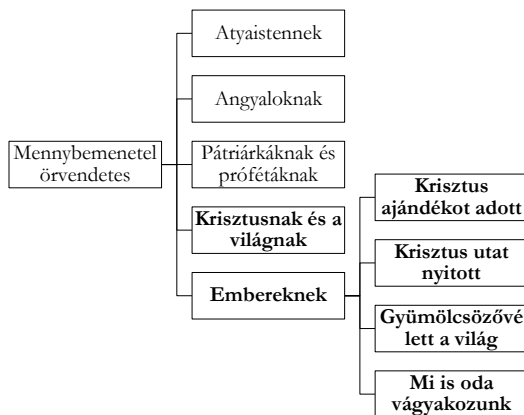
Pázmány Péter	Stankovátsi Leopold
<p>„A’ mí Üdvözítónk, Életében, mint Ember, nyomoruságinkat meg-kóstolta; Halálában, mint Tulok, érettünk áldoztatot; Fel-támadásában, mint Oroszlány, győzedelmessé változot: De Menybe-menetelében, mint Sas-keselyű, Egék-felibe emeltetet. Születe-á-álta, baj-vivo helyre jöt; Élete folyásában, fáradhatatlanul hadakozot; Fel-támadásában, győzedelmet vet ellenségín: Menybe-menetelében, Exspolians Principatus, et Potestates, traduxit considenter, palam Triumphans; meg-fosztván a’ hatalmas Fejedelmeket, fogva vitte őket nyilván, győzedelmének pompájával.</p> <p>Mikor a’ Romai Császárok, valamely hatalmas Országot meg-győztek Triumphus-sal, Országos győzedelem Pompájával, mentek Romá-ba. Magok, drága ruhákba öltöztek, Rabjai, rendel előttök mentek: Nyert prédákat, mellettek vitték: Végezetre, a’ Várasnak szeb és magassabb részében, a’ Capitolium-ban, víg kiáltások-közöt, Királyi-székbe ültenek. Ebben a’ mí Urunknak Mennyei Triumphusá-ban, Először; Az ártatlan Jósef, fényes ruhájába öltözteté; Annak-előtte, a’ Jésus Vestibus sordidis, mocskos köntösben volt, mikor a’ Bünös testnek hasonlatosságában Poklosnak látzot: De Menybe-menetelekor, oly csudálatos öltözetben volt, hogy az Angyalok-is álmétkodva kérdezték: Quis est iste formosus in stola sua? Kicsoda ez, a’ kinek ily szép öltözetű vannak?”²¹</p>	<p>„Erről a’ győzedelmes, és ditsőséges Menybe-menetelről szóllván sz. Pál, azt mondja, hogy Kristus Urunk meg-fosztván a’ pokolbéli Fejedelemségeket és hatalmasságokat az ő példájoktól bátorságosan általvitte, nyilván győzedelmesen ditselkedvén azokon önnön maga által. Nem lehet ezt a’ győzedelmes és ditsőséges pompát emberi elmének vóltaképpen meg-fogni, annyival inkább nem lehet emberi nyelvnek elő-be-szélleni: De némelly árnyékát szemlélhetjük a’ Romai Tsászárok’ győzedelmes pompáiban.</p> <p>Mikor ezek valamely hatalmas országot meg-győztek, igen nagy pompával mentek-bé Romába: magok drága ruhákba öltözve, győzedelmes szekéren ültek: a’ rabok rendel előttök mentek: a’ nyert prédák utánnok vitettek; a’ Romai Tanáts pedig, és az egész község eleikbe ment, és az örvendetes köszöntés után víg kiáltás között fel-késérte a’ várasnak szebb és magassabb helyére a’ Kapitoliumi várba, a’ hol pompás Királyi Trónus vólt elkészítve, mellybe ültetett a’ győzedelmes Tsászár. Ez a’ győzedelmes pompa vólt a’ három közzül egy, mellyet Sz. Ágoston ez életben kívánt volna látni, mert az ő szava vólt, hogy hármat szeretett volna látni főképpen ez életben: Kristust mikor tsudákat tett: Sz. Pált mikor predikállott: és Romát mikor győzedelmes pompát tartott.”²²</p>

²¹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 668.

²² STANKOVÁTSI, *i. m.*, 1788, 220–221.

Jól látszik, hogy míg Illyés minimális eltérésekkel vette át Pázmány szövegét, Stankovátsi esetében jelentősebb „elmozdulás” tapasztalható a forráshoz képest. Mindez azonban nem feltétlenül igaz a beszédek szerkezetére, illetve ezek adaptálására:

Pázmány Péter

Stankovátsi Leopold

Tény, hogy a Pázmány-beszédhez képest jelentős Stankovátsi módosítása. Ugyanakkor a szerkezet tekintetében nincs különbség a Stankovátsi-, illetve a második Illyés-beszéd struktúráját illetően. Mindez azonban korántsem igaz a propozíciók megfogalmazására!

Ezek összehasonlítása ebben az esetben már csak azért is sajátos eredményt ad, mivel a szokásoktól eltérően a forrásműhöz, vagyis az áldozócsüörtöki Pázmány-prédikációhoz nem tartozik kiemelt (és margón jegyzetelt) propozíció. Illyés és Stankovátsi tehát egyéni megfogalmazásra kényszerült:

Illyés András	Stankovátsi Leopold
<p>„Azért nem volt soha, se Menyországban, sem a’ földön örvendetesb Innen, Urunk Menybe menetelénél. Melyről miglen rövideden szollok, figyelmetessen, halgassátok.”²³</p> <p>„Ezek így lévén, szollok rövideden a’ Kristus Jésus véghetetlen Hatalmáról, Felsőleges Méltóságáról: és a’ kimondhatatlan nagy hasznokról, melyeket nekünk szerzett.”²⁴</p>	<p>„Nagy öröm minékünk a’ Kristus’ menybemenetele, és Attyának jobbára ülése a’ mi Idvezítő Urunknak, mái napon nyert ditsőségére nézve; ez lészén első.</p> <p>Nagy öröm minékünk a’ Kristus’ menybemenetele, és az Attyának jobbára ülése azokra a’ nagy hasznokra nézve, melyek ebből mi reánk follynak; ez második része beszédemnek. Mind a’ kettőből hála-adásra, és a’ minékünk meg-nyílt mennyei Paraditsomnak szorgalmatos keresésére ébredgyen szívünk.”²⁵</p>

A prédikációszövegek egészének összehasonlításából az is egyértelműen kitűnik, hogy Stankovátsi sokkal inkább követi a pázmányi szövegstruktúrát, mint Illyésé. Vagyis annak ellenére, hogy Illyés szövege nagyobb mértékben megegyezik Pázmányéval, az egyes beszédrészek közötti kapcsolatok, logikai összefüggések tekintetében Stankovátsi tevékenysége áll közelebb Pázmányéhoz.

„Négyesség”: Pázmány – Illyés – Kelemen – Stankovátsi

Pázmány második nagypénteki prédikációját több hitszónok is felhasználta saját beszédéhez – így Illyés András, Kelemen Didák és Stankovátsi Leopold is. Igaz, nem azonos módon és mértékben.

Kelemen Didák igen hosszú és nevezetes, gyakran elemzett második nagypénteki beszédének fő forrása Pázmány első nagypénteki beszéde volt, de egy rövid részt a Pázmány neve alatt megjelent második nagypénteki beszéd elejéről is átvett egy rövidebb részt:

²³ ILLYÉS, *i. m.*, 307.

²⁴ *Uo.*, 314.

²⁵ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 1788, 217.

Pázmány Péter	Kelemen Didák
„Keresztyének; a’ mi lelki sebeink és fekélyink orvoslására, bűneink rútságának mosogatására, tekéletes életünk gyarapodására, isteni szeretetünk gyökerezésére, nincs foganatosb és alkalmasb eszköz, mint az emberré-lett Isten sebeinek és kín-szenvedésinek gyakor és figyelmetes emlékezése.” ²⁶	„[...] Lelki sebeink, ’s fekélyeink orvoslására, bűneink rútságának mosogatására, tökéletes életünk gyarapodására, Isteni szeretetünk gyökerezésére, a’ kisirtetek győzedelmire, a’ világi háborúságok viselésire foganatosabb eszköz nincsen, mint a’ Kristus kinszenvedésinek ’s gyakor, ’s figyelmetes emlékezete.” ²⁷

Ugyanez a szövegrész Illyés András első nagypénteki beszédének végére került:

Pázmány Péter	Illyés András
„Keresztyének; a’ mi lelki sebeink és fekélyink orvoslására, bűneink rútságának mosogatására, tekéletes életünk gyarapodására, isteni szeretetünk gyökerezésére, nincs foganatosb és alkalmasb eszköz, mint az emberré-lett Isten sebeinek és kín-szenvedésinek gyakor és figyelmetes emlékezése.” ²⁸	„Keresztyének a’ mi lelki sebeink, és fekélyink orvoslására: bűneink rútságának mosogatására: tekéletes életünk gyarapodására: Isteni szeretetünk gyökerezésére nincs foganatosbb, és alkalmatosb eszköz, mint az emberré lőtt Isten sebeinek, és kinszenvedésinek gyakor, és figyelmetes emlékezése.” ²⁹

Stankovátsinál nem szerepel ez a szövegrész, de szerkezeti szempontból Illyéséhez hasonló eljárással élt: a forrásul használt Pázmány-szöveg végén helyezkedik el az a rész, amellyel Stankovátsi kezdi beszédét:

Pázmány Péter	Stankovátsi Leopold
„Ah, Felséges Isten! Ha Jeremias, sűrű köny-húllatásokkal siratta Jerusalemm városának pusztulását; sőt Angeli pacis, a’ Békeségnek Angyali; sőt ő-maga Christus, annak	„Ezt az áldozatot szomorú gyászos pompával adja ma előnkbe az Anyaszentegyház, hogy annak, a’ ki nem szánta magát a’ mi szerelmünkben szörnyű halálra adni, mi-is keserves kín-szenvedésén, és halálán

²⁶ PÁZMÁNY, *i. m.*, 518–519.

²⁷ KELEMEN Didák, *Buzsa fejeke*, Kassa, 1729, 282.

²⁸ PÁZMÁNY, *i. m.*, 518–519.

²⁹ ILLYÉS, *i. m.*, 197.

<p>a' veszendő Várasnak kő-fala romlásit, keservesen siratták: nem illendőbb-e, hogy mí sirassuk, Urunk, és Meg-válto Istenünk szenvedését? A' Jefte leányát, minden esztendőben Négy nap sírátták az Izraél leányi, mivel az Ammoniták-ellen-való győzedelemért, jó kedvvel meg-áldoztatá magát; Josias királyrúl, esztendőnként siralmas énekekkel emlékeztek a' Sidók, mivel Országának óltalmáért, a' harczon meg-öleték: Mí tehát, vétkeinkért áldozatot, és üdvösség-szerző Királyunk Szenvetését ne sirassuk-e? Bizony, kö-szıkláknál keményeb szívünk, ha szerelmes Atyánk halálát, és ily keserves halálát, melyet mí-érettünk szenvedet, száraz szemmel nézzük."³⁰</p>	<p>viszonta-való buzgó szeretetből szánakodjunk, és nagy zokogással síránkozzunk; mert ha a' Jefte' leányát, kit Attya a' nyert győzedelemért Istennek áldozott vala, minden esztendőben sírátták az Izraél' leányi: vallyon nem méltó-é, hogy mi-is esztendőnként sirassuk a' mí-érettünk feláldoztatott Kristust, sőt hogy soha e' véres áldozatnak szomorú emlékezete elménkből ki-ne szakadjon?"³¹</p>
--	---

A három hitszónok közül Kelemen Didák (illetve az ő nevével fémjelzett szöveg kompilátora)³² használta legkevésbé a Pázmány-szöveget – ez nyilvánvalóan a pozíciók egybevetéséből is kiderül:

Pázmány Péter	Illyés András	Kelemen Didák	Stankovátsi Leopold
<p>„Hogy azért, ne csak emlékezzünk, hanem hasznoson, és ájtatosan emlékezzünk a' mái napon a' Christus Halálárúl és kín-szenvedésérül:</p>	<p>„Hogy azért ne csak emlékezzünk, hanem hasznoson, és ájtatosan emlékezzünk, a' mai napon a' Kristus haláláról, és Kín-szenvedéséről.</p>	<p>„Azért mint egy halandó Fiú Attyának halálát nézné: úgy nézzünk mi-is Lelki szemeinkkel a' Kristus kinnyát; és meg-gondolván, hogy ily Felséges Isten, ily ártatlan, 's kegyelmes Király szenved érettünk, gerjesz-</p>	<p>„Mind ezeknek a' lelki hasznoknak tapasztalására, jer lássuk Szerelmesim! azt a' drága véres áldozatot, mely ma a' Kálvária hegyén véghez-vitetett, és hogy rendel járjunk az ájtatos elmélkedésben, tekintsük-meg: kitsoda a' ki</p>

³⁰ PÁZMÁNY, *i. m.*, 535.

³¹ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 1788, 167.

³² A szerzőségi viszonyokról bővebben: MACZÁK Ibolya, „*Helyletem is légy fényes tűz majd korod ormán*” (Kompiláció mint ferences–jezsuita „határvonal”) = *Közkeincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 157–167.

<p>Meg-magyarázom, Először; Mit kel- lelki szemünk-előt viselnünk, mikor a' Christus kínnyairúl gondolkodunk.</p> <p>Másodszor; Mi- csoda hasznot kel- keresnünk, és ven- nünk az Urunk Ha- lálának elmélkede- seből. Ezeknek vé- ge, a' mái Tanusá- gunk vége léssen."³³</p>	<p>Megmagyarázom, mit kell lelki szem- ünk előtt viselnünk mikor a' Kristus kínnyairól gondolko- dunk."³⁴</p> <p>„A' minémü jelensé- gekből szoktuk is- mérni, hogy valami- hez kedve vagyon embernek, azokat mind világosan talál- lyuk Kristusban. Melylyekről első- ben rövideden szol- ván: azután meg- mutatom, mely sokat szenedett mi éret- tünk."³⁵</p> <p>„Noha pedig mint a' Danieltől említett fá- nak, Fructus nimis. felette sok külön- böző gyümölcse va- gyon a' Kristus keresztének: de ki- váltképpen öt mélyéges sebeinek reitekéből, öt üdvös- séges gyümölcset</p>	<p>szük Lelkünköt sza- nakozásra, csudál- kozásra, hállaadásra, szeretetre, tekéletes szolgáltyára [...]."³⁷</p>	<p>ebben szenvedet? miket? és mi-mó- don szenvedett e- rettünk?</p> <p>Nagy a' ki mi éret- tünk szenvedett, ez első.</p> <p>Nagyokat szenve- dett, ez második.</p> <p>Nagy szeretettel szenedett, ez har- madik része beszé- demnek.</p> <p>Mind a' három in- dítta szívünket a' hála-adó szeretetre, a' szenvedő Jésuson való szánakodásra, és bűneink' siratá- sára."³⁸</p>
--	--	---	--

³³ PÁZMÁNY, *i. m.*, 520.

³⁴ ILLYÉS, *i. m.*, 192.

³⁵ *Uo.*, 199.

³⁷ KELEMEN, *i. m.*, 282.

³⁸ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 169.

	<p>kell szaggatnunk. El- sőt, bűneink sullyo- ságának ismertetét: melyből származik hogyan gonosságinkot töredelmesen siras- suk: és minden te- hetségünkkel távoztassuk. Másikot lelki, testi veszedel- mek, és rettegetések között bizodalmat, és reménséget. Har- madikot, Istenhez valo szerelmünk ger- jesztését. Negyedi- ket, a' Kristus szenedésin valo ke- sergést. Ötödiket, az ö példájának követé- seből minden Isteni szolgalatoknak se- rénységét.”³⁶</p>		
--	--	--	--

Ebből adódóan érdemes tehát a két, Pázmány-szöveget nagyobb terjedelemben felhasználó hitszónok tevékenységét megvizsgálni. A jelentős mértékű átvételeken kívül Illyés is, Stankovátsi is hármas felosztást érvényesített a kölcsönzések esetében: utóbbi esetében három részből áll az újonnan létrehozott prédikáció, előbbi pedig három külön beszédre osztotta Pázmány szövegét. Ráadásul a propozíciót is kompilálta, amint ezt a következő táblázat is szemlélteti:

Pázmány Péter	Illyés András	Stankovátsi Leopold
<p>„Hogy azért, ne csak emlékezzünk, hanem hasznoson, és áitatosan emlékezzünk a' mái napon a' Christus Halálárúl és kín-szenvedésérül:</p>	<p>„Hogy azért ne csak emlékezzünk, hanem hasznoson, és áitatosson emlékezzünk, a' mai napon a' Kristus haláláról, és Kinszenvedéséről.</p>	<p>„Mind ezeknek a' lelki hasznoknak tapasztalására, jer lássuk Szerelmesim! azt a' drága véres áldozatot, melly ma a' Kálvária hegyén véghez-vitetett, és</p>

³⁶ *Uo.*, 207.

<p>Meg-magyarázom, Előszőr; Mit kel lelki szemink-elöt viselnünk, mikor a' Christus kinyairúl gondolkodunk.</p> <p>Másodszor; Micsoda hasznot kel-keresnünk, és vennünk az Urünk Halálának elmékedeséből. Ezeknek vége, a' mái Tanuságunk vége léssen.³⁹</p>	<p>Megmagyarázom, mit kell lelki szemink előtt viselnünk mikor a' Kristus kinyairól gondolkodunk.⁴⁰</p> <p>„A' minémü jelenségekből szoktuk ismérni, hogy valamihez kedve vagyon embernek, azokat mind világosan találjuk Kristusban. Mellyekről elsőbben rövideden szolván: azután meg-mutatom, mely sokat szenvedett mi éretünk.”⁴¹</p> <p>„Noha pedig mint a' Daniel-től említett fának, Fructus nimis. felette sok különböző gyümölcse vagyon a' Kristus keresztének: de kiváltképpen öt mélyéges sebeinek reitekéből, öt üdvösséges gyümölcsöt kell szaggatnunk. Elsöt, bűneink sullyóságának ismétét: melyből származik hogy gonosságinkot töredelmesen</p>	<p>hogy rendel járjunk az ájtatos elmékedésben, tekintsük-meg: kitsoda a' ki ebben szenvedet? miket? és mi-módon szenvedett éretünk?</p> <p>Nagy a' ki mi éretünk szenvedett, ez első.</p> <p>Nagyokat szenvedett, ez második.</p> <p>Nagy szeretettel szenvedett, ez harmadik része beszédemnek.</p> <p>Mind a' három indítsa szívünket a' hála-adó szeretetre, a' szenvedő Jéuson való szánakodásra, és bűneink' siratására.”⁴³</p>
--	--	--

³⁹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 520.

⁴⁰ ILLYÉS, *i. m.*, 192.

⁴¹ *Uo.*, 199.

⁴³ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 169.

	<p>sirassuk: és minden tehetségünkkel távoztassuk. Másikot lelki, testi veszedelmek, és rettegések között bizodalmat, és reménséget. Harmadikot, Istenhez való szerelmünk gerjesztését. Negyediket, a' Kristus szenvedésin való kesergést. Ötödiket, az ő példájának követéséből minden Isteni szolgálatoknak serénységét.”⁴²</p>	
--	--	--

Ahogy az a fenti ábrából is kitűnik, a Pázmány- és az Illyés-féle prédikáció propozíciók szintjén is sok hasonlóságot mutat egymással. Annál is inkább, mivel az Illyés-féle utolsó propozíció szövege is szerepel Pázmánynál (csak nem az Illyéséhez hasonló, kiemelt funkcióban).

Pázmány Péter	Illyés András
<p>„Noha pedig, mint a' Danieltől említet Fának, Fructus nimius, felette sok, és különböző gyümölcse vagyon a' Christus Keresztinek: de kivált-képpen Őt mélységes Sebeinek rejtékéből, Őt üdvösséges Gyümölcsöt kel szagatnunk: Elsöt; Büneink sullyának isméretit: melyből származik, hogy gonoszáginkat töredelmesen sirassuk, és minden tehetségünkkel távoztassuk. Másikat; Lelki, testi veszedelmek-, és rettegések között, bizodalmat és reménséget. Harmadikat; Istenhez-való szerelmünk gerjesztését. Negyediket; A' Christus szenvedésin-való kesergést. Ötödiket; Az ő példájának követéséből, minden Isteni szolgálatoknak, és testi sanyargatásoknak serénységét.”⁴⁴</p>	<p>„Noha pedig mint a' Danieltől említett fának, Fructus nimis, felette sok különböző gyümölcse vagyon a' Kristus keresztének: de kiváltképpen őt mélységes sebeinek reitekéből, őt üdvösséges gyümölcsöt kell szagatnunk. Elsöt, büneink sullyóságának isméretét: melyből származik hogy gonoszáginkot töredelmesen sirassuk: és minden tehetségünkkel távoztassuk. Másikot lelki, testi veszedelmek, és rettegések között bizodalmat, és reménséget. Harmadikot, Istenhez való szerelmünk gerjesztését. Negyediket, a' Kristus szenvedésin való kesergést. Ötödiket, az ő példájának követéséből, minden Isteni szolgálatoknak serénységét.”⁴⁵</p>

⁴² *Uo.*, 207.

⁴⁴ PÁZMÁNY, *i. m.*, 530.

⁴⁵ ILLYÉS, *i. m.*, 207.

Egyértelműen kiderül tehát a fentiekből, hogy Illyés András igen erőteljesen támaszkodott Pázmány megfogalmazására saját szövegének kialakítása során – a propozíció tekintetében is. Láthatóan csak akkor változtatott ezen a gyakorlatán, ha erre más mód nem kínálkozott (esetünkben a propozíció hiánya következtében). Ezzel szemben Stankovátsi a beszédek logikai struktúrájára fordított nagyobb gondot: láthatóan kevésbé a kölcsönzés (illetőleg a forrásmű felhasználásának további lehetősége) motiválta, sokkal inkább saját, újonnan kialakítandó szövege foglalkoztatta. Ez is oka lehetett annak, hogy Illyésnél jóval több stílári változtatással élt. Ez összhangban áll korábbi kutatási tapasztalataimmal is, melyek révén igazolható, hogy Stankovátsi Leopold szövegalkotása során a szövegstruktúrával kapcsolatos „szerkesztői tevékenységre” helyezte a hangsúlyt.

|| Személynévmutató

- Ábrahám 36, 55–57, 87, 100
Absolon 90
Adalbert, szent 143
Ádám 40, 55–57, 87, 90
Aegeria 121
Aggeus 55
Ágost herceg 71
Ágoston, Szent → Augustinus
Agricola, Rudolf 2, 51
Ahasvérus 88, 97, 102
Ajkay Alinka 34, 66, 126
Ákháb király 89, 102
Akhitófel 90
Alexandrosz 57
Alszeghy Zsolt 29
Alvinczi Péter 64
Ambrus, Szent 22, 49
Amsdorf, Nikolaus von 132
Andersen, Ragnar 26
Antiochus 103
Arany János 14
Aranyszájú Szent János 87
Argenti, Giovanni 110
Ariszteidész 24
Arisztotelész 30, 82
Arius 90
Athanasziosz 87
Attila, király 57
Augustínová, Eva 142
Augustinus (Szent Ágoston) 10, 15, 22,
36, 47, 105, 121, 156
Aylmer, T. B. 47
Á. Varga László 23
Bachmann, Paul 118
Badurová, Anežka 140
Bachrens, Aemilius 47
Bajáki Rita 34, 66, 69
Bajáki Rita 93, 109
Bajusz Miklós 86
Balázs Mihály 71
Balduin, Friedrich 82, 94, 118–119, 120,
122–130, 133–138
Bálint Sándor 106
Balla Lóránt 62
Balogh F. András 106
Balogh József 10, 16
Baluc, Jean de la 23
Bán Péter 23
Baranyai Pál 80
Baranyai Pál 97–98, 102
Bárczi Ildikó 14, 16, 21, 95, 105, 145
Bárkányi János 62, 68
Barthel-Rúzsza Zsolt 116
Barzizza, Gasparino 22
Báthory Gábor 87
Báthory Orsolya 126
Batizi András 80, 85, 88, 96–98, 101–103
Bäumer, Suitbert 107
Bayly, Lewis 139, 140, 141
Bél 100, 103
Benedek, szent 143
Bériou, Nicole 21
Bernardino de Bustis 33
Bernát, Clairvaux-i Szent 30
Bernát, Sziénai Szent 33
Besseus, Petrus 60
Bethlen Gábor 87
Betsabé 88, 97, 99, 102
Beythe István 51
Biai Gáspár 80, 97, 99, 102
Bibliander, Theodor 48
Binder Jenő 14, 17
Bindseil, Heinrich Ernst 41
Bitskey István 33, 48
Blench, John W. 22
Bódi Emese 117
Bogár Judit 61, 65, 69, 109
Bognár Péter 93

- Bónis György 23
Bornemisza Péter 45–51, 53–58, 80, 83–92, 101–102
Borzák István 45, 54, 56
Bretschneider, Karl Gottlieb 41
Budé, Guillaume 54
Burchard, Johannes 24
Calamato, Alessandro 60, 66–67
Calvinus, Justus 117
Campanini, Saverio 31
Canisius, Petrus 105, 107–110
Čaplovič, Jan 144
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 105
Celtis, Conrad 25, 35
Chartvirgus 105
Cicero, Marcus Tullius 22, 24, 82
Cinelli, Luciano 24
Cirill, Alexandriai Szent 142
Clichtoveus, Jodocus 60
Cochlaeus, Johannes 41
Comenius, Johann Amos (Jan Amos Komenský) 140–142
Crispus Rannusius, Dominicus 23, 24
C. Tóth Norbert 23
Curtius Rufus, Quintus 24
Cusanus, Nicolaus 23
Czikos Andorás 86
Czintos Emese 79
Csepregi Zoltán 26, 81, 115, 116
Csernátoni Márton 65
Csete István 62
Csikei István 80, 89, 97, 102
Csontos János 23
Damján, Szent 14
Dániel 55, 87, 91, 161, 163–164
Dávid 12, 15, 55, 57, 82–83, 87, 88, 97, 99, 102, 107, 109, 111, 113
Dávid Ferenc 133
Delaminetz, Raphael 60
Delcorno, Carlo 22
Delila 88
Dénes, Szent 30
Dézsi András 80, 85, 92, 99, 101–102
Di Francesco, Amedeo 81
Dobai András 80, 85, 96, 102
Eckhardt Sándor 45–46
Eleazár 98, 103
Énok 87
Enyedi György 82–83, 91–94
Epameinóndasz 24
Epiktétosz 39
Erasmus, Desiderius Roterodamus 24–27, 30, 38–39, 51, 55
Erzsébet, Árpádházi szent 143
Este, Ippolito d' 23
Eszter 84, 97, 102
Euszébiosz 47
Éva 56, 87, 90
Ezékias 87
Ezsdrás 93
Ézsias→ Izajás
Faber, Matthias 60
Faludi Ferenc 67
Farkas András 80, 86, 90, 96, 101
Farkas Flóra 7
Farkas Szerafin 146
Fáy Zoltán 146
Fekete Csaba 75
Fekete Imre 80, 88, 98, 101–102
Ferdinánd király I., 89
Ferenc, Assisi Szent 22, 30, 143, 145–146
Ferenc, Borgia Szent 143
Feuardent, François 117
Fichet, Guillaume 22
Ficino, Marsilio 31
Forgách Ferenc 122
Formica Máté 113
Forró György 114
Földvály Miklós István 105–106
Fráter György 89
Frischlin, Nicodemus 119–120
Frymire, John M. 22
Gábor Csilla 63, 106–107, 109–110
Gábrriel 121
Gábrriel Asztrik 106
Galavics Géza 29
Gálszécsi István 93, 96
Gattyás Ferenc 86
Gaubisch, Urban 130
Gedeon 87, 88, 94, 96
Gellius, Aulus 39
Gilbert, Szent 13
Giorgi, Francesco→ Zorzi, Francesco

- Goldbacher, Alois 36
Góliát 82, 88, 99
Gollob, Hedwig 27
Gretserus 82
Gruber, Joachim 35
Guarino de Verona 22
Gyalogi János 62
Gyenis András 143
Gyöngyösi Krizosztom 69
György, Szent 66, 149
Gyula, II. 24
Gyulai Mihály 10
Haader Lea 106
Habermann, Johann 71
Haggeus→ Aggeus
Hargittay Emil 34, 61, 66, 69, 107, 111, 118, 124, 127, 130–131, 145
Hazelden Walker, Joan 106
Heltai Gáspár 70, 71, 74, 83, 88, 99
Heltai János 110
Hendrix, Scott 26
Herner János 29
Heródes 39, 54, 90, 147
Hoffgreff György 80, 83, 85–86, 91–92, 100–101
Hoffmann Edit 23
Holl Béla 108, 110
Holofernész 12, 83, 84, 88, 90, 94, 99, 102
Horatius, Quintus Flaccus 47, 48
Horkay Hörcher Ferenc 107
Horváth Csaba Péter 34, 109
Horváth János 79
Hosius, Stanislaus 133
Huber, Alfons 7, 9
Hugo de Sancto Caro 21
Huszár Dávid 70, 74–77
Huszár Gál 70, 74–77, 87
Hyperius, Andreas 52
Iemicius (Jemicius), Ioannes (Pázmány Péter) 122–123
Illés 87, 89, 102
Illyés András 149, 152–165
Imre Mihály 45, 51
Imre, szent 143
Ince, III. pápa 106
István, Szent király 57, 66, 143, 149
István, Szent vértanú 22
Iuvenalis, Decimus Iunius 39
Izajás 42, 55, 56
Izidor, Szent 30
Izsák 26, 36, 56, 84, 87, 98–99, 102
Jacobus de Voragine 15, 17, 105
Jákob 55–56, 87, 100
Jankovits László 48, 52
János, Aranyszájú Szent 12, 22
János, Szent evangélista 30, 41, 87, 152–153
Jansen, Cornelius 64
Jefte 160
Jeremiás 100, 102, 159
Jeromos, Szent 12, 22, 30
Jezabel 89
Jézus Krisztus 16, 18, 22, 24–32, 35–43, 48, 50, 53–57, 76, 99, 102, 116, 127–128, 142, 150, 152–164
Jézus Sirák fia 99
Jób 82, 84, 93, 98, 102
Jónás 84, 87, 100, 102, 103
Jonas, Justus 116, 124, 128–130
Jósiás 87
József (Jákob fia) 84, 87, 100
József, Szent 54, 154, 156
Józsue 87, 90, 94, 99
Júdás 54, 146
Judít 12, 67, 82–84, 88, 94, 96, 99, 102
Kákonyi Péter 80, 88, 97–98, 101–102
Káldi György 60, 110–114
Káldi Márton 62, 114
Kálmáncsehi Sánta Márton 98
Kálvin János 119
Kanyurszky György 53
Karant-Nunn, Susan C. 52
Karlstadt, Andreas (Bodenstein) 119
Károlyi András 70–72, 74, 76
Katona Lajos 14
Kecskeméti Gábor 22, 52, 79, 145
Kelemen Didák 158–161
Kelemen, VIII. pápa 107, 142
Keresztúri Kristóf 107
Keserű Bálint 29
Kienzle, B. M. 21
Kiss Farkas Gábor 21, 23, 25, 29
Kiss János 130
Klaniczay Tibor 29, 81

Klug, Thomas 115, 122, 124, 128
 Koal, Valeska 9
 Kobzi Pál 86
 Koltay-Kastner Jenő 45
 Komjáti Benedek 96
 Kopcsányi Márton 60
 Korondi Ágnes 106
 Kovács Péter, E. 23
 Kovács Sándor Iván 48, 84–85, 89
 Kristeller, Paul Oskar 22, 24
 Kubinyi András 9
 Kulcsár György 51
 Kuzmics Péter 66
 Kuzmova, Stanislava 31
 Landovics István 60
 Lányi Illés 130
 Lardi, Taddeo 23
 Laskai Osvát 9, 17, 33–34, 60
 László, Szent 143, 149
 Latzkovits Miklós 92
 Laurencsics Anzelm 65
 Lázs Sándor 106
 Lessius, Leonhardus 60
 Lindanus, William Damasus 133
 Lindberg, Carter 26
 Liptay István 62, 66, 67
 Lót 87
 Lovas Borbála 79
 Lucretia 66
 Ludmilla, Szent 142
 Luffy Katalin 106
 Lukács, Szent 55, 112
 Lukács László 114
 Lukácsy Sándor 57
 Lukianosz 82
 Luther Márton 81–82, 115–137
 Mack, Peter 51, 52, 55
 Maczák Ibolya 33, 61, 69, 149, 160
 Madas Edit 7–10, 17, 21, 105–106
 Maffei, Raffaello 45
 Maior, Georg 48
 Makkabeusok 84, 99, 102
 Manasszész 90, 100, 102
 Manlius, Johannes 46
 Marcus Marcellus 152–153
 Margit, Szent 106
 Mária Magdolna, Szent 66
 Mária, Szent 54, 56, 146, 149–150
 Márk, Szent 49
 Márton László 115
 Márton, Szent 66
 Maszlag Gergely 86
 Masznyik Endre 115
 Máté, Szent 26, 112, 150
 Máté Ágnes 79
 Mátyás, I. király 57
 Melanchthon, Philipp 26–28, 41, 45, 51–55, 58, 116–117
 Mesnard, Pierre 24
 Metód, Szent 142
 Mezey László 106
 Migne, Jacques-Paul 105
 Mihalovics Ede 34
 Mihály deák 86
 Mikes Kelemen 64
 Miller, Clarence H. 26
 Mindszenty András 34
 Mixson, James D. 22
 Močidlanský, Sixt Palma 143–144
 Mohamed 48, 94, 121, 132
 Moldner, Andreas 80, 97
 Molnár Antal 14, 17, 110
 Molnár Dávid 93
 Monoszlói András 34
 Móri László 86
 Moss, Ann 33
 Mózes 87, 90, 94, 99
 Murphy, J. J. 22
 Musso, Cornelius 60
 Nábót 89
 Nabukodonozor 90, 100, 102
 Nadasdi Bálint 29–34
 Nadasdy család 48
 Nagy Ignác 64
 Nagy Lőrinc 86
 Nagybáncai Mátyás 80, 85, 100–101
 Nausea, Friedrich 27, 29, 37, 40, 42
 Nemeskürty István 45, 51
 Nicolaus de Lyra 21
 Noé 56–57, 87
 Norbert, Szent 106, 142
 Numa Pompilius 121, 132
 O'Malley, John W. 21–23
 Oborni Teréz 23

- Oláh Szabolcs 45, 48, 51, 90
Orbán, VIII., pápa 142
Orlovsky Géza 48, 52
Osorius, Joannes 60
P. Vásárhelyi Judit 110
Pál, Szent 24, 38, 41–42, 49, 52, 87, 93,
96, 116, 152–153, 156
Pap Balázs 81, 83
Pathai Baracsi János 10
Pázmány Péter 10, 33–34, 53, 60–62, 64–
66, 69, 70, 77, 81–82, 94, 109, 110, 115–
138, 145–165
Pepin, Guillelmus 60
Peregrinus, Opolei 33
Perneszi György 48
Pesti Gábor 96
Pesti György 102
Péter, Szent 47, 87, 90
Petrus de Rosenheim 97–98
Petschius, Petrus (Lányi Illés) 130
Philumena 132
Phokión 24
Phókülidész 82
Piccolomini, Agostino Patrizi 105
Piccolomini, Enea Silvio 22, 79
Pietro de Monte 22
Pirnát Antal 45, 92
Pius, V. pápa 107
Platón 30
Plautus, Titus Maccius 24
Plinius, Gaius Caecilius Secundus 132
Possidius Calamensis 105
Pouget, Franciscus Amatus 64
Prateolus, Gabriel 133
Prokop, szent 142
Quirinius 54
Radó Polikárp 105
Raulin, Joannes 60
Reedijk, C. 25
Reicherstorffer, Georg 25, 29
Reuss András 117
Rhegius, Urbanus 25–27, 36–37, 40–41
Roest, Bert 22
Rota, Pietro 154
Ruggio, Luca 24
Rumer Gergely 114
Rummel, Erika 26
Rupertus Tuitensis 41
Salamon 56–57, 82, 87
Sámson 57, 84, 87–88, 98
Sára 92, 94
Sarlóközi névtelen 99
Saul 94
Schneyer, Johann Baptist 95
Schulek Tibor 45, 50, 54
Scipio, Publius Cornelius 24
Sebestyén Ádám 45
Sém 57
Serarius, Nicolaus 118–123, 128–129,
138
Shönleben, Johann Ludwig 60
Simon mágus 133
Sinapius (Synapius), Daniel 143–144
Sirák 82
Sixtus, V. pápa 107
Sohonnai Antal 86
Soltész Zoltánné 32
Somi Borbála 46
Somlyai Bátor Erzsébet 74
Spalatin, Georg 116
Spira Ferenc 85, 103
Stankovátsi Leopold 145–163, 165
Stapleton, Thomas 60
Stoll Béla 93
Straněnský, Jan 142
Sylvester János 97
Szabadi István 25
Szabó Károly 144
Szabó Péter 9
Szacs vay Éva 117
Szalaszegi György 70, 71
Szaniszló, Szent 21
Szapolyai János 86
Szegedi Gergely 85, 87, 90
Szegedi Lőrinc 93
Székely Balázs 80, 98, 102
Székely István 87, 96, 99
Szelestei N. László 59, 64–66, 68, 93, 110
Szenci Molnár Albert 81
Szende Katalin, G. 9
Szentiványi Dezső 109
Szentpéteri István 10, 15
Szeremlyéni (Szeremlényi) Mihály 80, 85,
97, 101

Szkhárosi Horvát András 80, 85–86, 92–93, 97–99, 101–103
 Szókratész 24, 30
 Szöllösi Benedek 139
 Sztárai Mihály 80, 87–89, 93, 98–99, 101–103
 Tamás, Aquinói Szent 22–24
 Tanner, Georg 54
 Tardi György 90
 Tarnai Andor 59, 60
 Tasi Réka 34
 Telegdi Miklós 34, 46–51, 60, 109–110
 Temesvári Pelbárt 12, 14, 16, 33, 60
 Terentius 82
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 22, 121, 132
 Theognisz 82
 Theophrasztosz 35
 Thuasne, L. 24
 Thurzó Erzsébet 46
 Tinódi Lantos Sebestyén 80, 85, 88, 96, 99–101
 Tisserant, Eugène 22
 Tóbiás 82, 84, 91, 92–94, 98–99, 102
 Tobolka, Zdeněk 140
 Tolnai György 80, 85, 98, 102
 Tompa Zsófia 34
 Tossanus, Daniel 133
 Tóth István, 49
 Tóth Zsombor 106
 Tóvay Nagy Péter 9, 10, 14–15, 17
 Tóke Ferenc 103
 Török József 17
 Třanovský, Jiřík 139, 142
 Tusor Péter 149
 Ulászló, II. király 23
 Urbanková, Emma 140
 Uriás 97, 99, 102
 Uriás felesége 12
 Uzmi Péter 86
 V. Ecsedy Judit 143
 Valla, Lorenzo 22
 Van Dijk, J. P. 106
 Váradi Béla 16
 Varga Benjámin 106
 Varga Szabolcs 29
 Varjas Béla 81, 84, 86
 Várnagy Antal 117
 Varsányi Orsolya 126
 Vásárhelyi Gergely 105, 107–113
 Vasoli, Cesare 31
 Vencel, Szent 142
 Veneto Francesco Giorgio 31
 Vergerio, Pier Paolo 22
 Vergilius, Publius Maro 47
 Vértesi Lázár 29
 Vezmi Jankó 86
 Vilikovský, Jan 139
 Vince, Ferreri Szent 33
 Virág Jenő 115
 Vítus, szent 142
 Vizkelety András 29
 V. Kovács Sándor 16
 Volaterranus→ Maffei, Raffaello
 Volf György 106
 Vredeveld, Harry 26, 39
 Wachinger, Burghart 7
 Wann, Konrad 9
 Wann, Paul 7–12, 14–17
 Wenzel, Siegfried 21
 Wolf (Volfius), Johannes 133
 Worstbrock, F. J. 7, 9
 Xavéri Szent Ferenc 143
 Zénón 30
 Zorzi, Francesco 31–32
 Zwingli, Theodor 133–134
 Zsigmond, Szent 142
 Zsuzsanna 84, 94, 102–103

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Lelkiségtörténeti sorozatunk köteteiben a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk.

Szeretnénk a témájuk miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A Kárpát-medencében egymás mellett keletkezett és élt, különböző nyelvű lelkiségi művek közös örökségünket jelentik, ezen örökség együttes vizsgálatára törekszünk.

